Søllerød bogen 1979

Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune

Søllerødbogen 1979

Søllerødbogen 1979

udgivet af

Historisk-topografisk Selskab for

Søllerød Kommune

Søllerødbogen 1979 er sat med Linotype Janson.
Papiret er Thai-Cote.
Typografi: Erik Ellegaard Frederiksen IDD.
Sat og trykt hos Poul Kristensen, Herning, i 1800 eksemplarer.
Kortene i Jørgen Birds artikel: »Omkring Kirkestien fra Nærum til Søllerød« er redigeret af kontorchef, landinspektør Svend Balslev.

Redaktion af Selskabets publikationer:
Stadsbibliotekar *Annalise Børresen*
Søllerød Kommunebiblioteker,
Biblioteksalleen 1-5, 2850 Nærum. Tlf. (02)800486

ISBN 87-87113-27-9

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, bedes sendt til redaktøren, stadsbibliotekar Annalise Børresen, Søllerød Kommunebiblioteker, 2850 Nærum.

Eftertryk uden kildeangivelse er ikke tilladt.
Ved aftryk i større omfang må tilladelse indhentes gennem redaktionen.

INDHOLD

Omkring Søllerød kirke. Lidt om 3 interessante nyerhvervelser i Søllerød Kommunes Byhistoriske Arkiv
Af lektor, cand. mag. *Gunnar Sandfeld* 9

Vedbækprojektet. Ny og gammel forskning 21

Udgravningerne i sommeren 1978
Af universitetslektor, mag. art. *Erik Brinch Petersen* 21

Beskrivelse af et barn – ud fra 23 tænder
Af tandlæge *Verner Alexandersen* 30

Kvindernes smykker
Af universitetslektor, mag. art. *Erik Brinch Petersen* 39

Træ til jægernes redskaber
Af stud. mag. *Peter Vang Petersen* 56

Maglemosen og mosegeologiens historie
Af museumsinspektør, cand. scient. *Charlie Christensen* 80

Omkring Kirkestien fra Nærum til Søllerød
Af grosserer *Jørgen Bird* 99

Selskabet 1.4.1978–31.3.1979
Af professor, dr. phil. *Roar Skovmand* 174

Selskabets regnskab
Ved ingeniør *Werner Ruff* 181

Litteratur om Søllerød Kommune. Tillæg 1977-78
Ved bibliotekar *Lise Ott* og afdelingsbibliotekar *Finn Slente* 183

Udsigt 1857 fra præstegårdsindkørslen ved hjørnet af den ældre kirkegårdsmur over søen mod Paradiset og Rudeskov. Søndag morgen ved midsommertid med solen højt i øst.

Omkring Søllerød Kirke

Lidt om 3 interessante nyerhvervelser i Søllerød Kommunes Byhistoriske Arkiv

Af Gunnar Sandfeld

Der indkommer til stadighed nye billeder af enhver art til Søllerød Kommunes Byhistoriske Arkiv, og i mange tilfælde viser de sig glædeligt overraskende at være af overordentlig stor historisk-topografisk eller personalhistorisk værdi og interesse. Billeder, som enten fortæller os noget, vi slet ikke vidste, eller lader os opleve det kendte på en helt ny måde, idet de viser os det fra en ganske uvant synsvinkel, giver os ny orientering i lokaliteter, vi ellers mente os helt fortrolige med, fremdrager detaljer, vi ikke kendte, supplerer vores viden om så det ene og så det andet – o.s.v. Og endelig – hvad ikke er det mindst væsentlige – billeder, som pludselig lader længst afdøde kendte personer, som vi hårdt savnede portrætter af, stå – nær sagt – lyslevende for os.

Nyt om det gammelkendte

Således er i året 1978 f.eks. 3 særdeles interessante billeder vedrørende Søllerød kirke og kirkegård aldeles uventet dukket op. De gengives her med fyldige kommentarer som en slags supplementer til »Søllerød som det var engang« og »Det kommunale Styre i Søllerød«.

Alle kender stedet, men –

Først et originalt maleri (27×24 cm) fra 1857 af *Andreas Juuel* (1816-1868) forestillende et hjørne af den gamle kirkegårdsmur, som ingen nulevende nogensinde har set med egne øjne, et idag aldeles uigenkendeligt motiv, skønt enhver Søllerødbo kender stedet, hvor kunstneren har stået.

Maleriet, som er udlånt til affotografering for S.K.B. af fru Grete Berning, Blidahlund 2, Hellerup, har oprindelig tilhørt hendes oldefar,

postmester i Odense Martin Lausen (1800-1861), og denne har på dets bagside klistret en seddel med påskrift: »Odense. Parti ved Søllerød Kirke, malt af Andreas Juuel 1857«. Hvordan han er kommet i besiddelse af maleriet, vides ikke med bestemthed, men efter fru B.s meddelelse er der en familietradition om, at Andreas Juuel engang skal have boet på Postgården i Odense og da benyttet sig af den for en fattig kunstner dengang ikke så ualmindelige betalingsmåde: kunst for varer. Maleriet gik i arv til M. Lausens datter, der var gift med en velstående papirgrosserer P. A. Madsen i Odense, og fra hende videre til en søn, havebrugskandidat og blomsterhandler *Ove Madsen*, Østerbrogade i København (nuv. Dag Hammerskiölds Allé), der i årene fra 1918 til 1936 havde et stort blomstergartneri med mange drivhuse og et sommer-beboelseshus på *Rudersdalsvej nr. 19*, for så endelig i 1975, da Ove Madsens enke døde, at havne hos datteren, fru G.B. i Hellerup, der heldigvis har haft den rette forståelse af billedets store historisk-topografiske værdi. Heldigvis, siger jeg. For der er jo næppe tvivl om, at der rundt om i landet endnu gemmer sig en del malerier med motiver fra Søllerød-egnen (af kendte eller ukendte kunstnere), hvis ejere enten er uvidende om, hvad de forestiller, eller uinteresserede i at låne dem ud.

Historien om et maleri

En problematisk kørevej til præstegården

Den oprindelige Søllerød kirkegård, der rundede sig tæt om selve kirken, var fra gammel tid (*hvor* gammel vides ikke) omgivet af en forholdsvis lav, hvidkalket mur med to portaler – en i den søndre langside og en ved det nordøstre hjørne, dér hvor Øverødboernes kirkesti op over hulvejskrænten nede fra søen stødte til kørevejen om til præstegården. Denne kørevej, der omtrent ud for kirkens østgavl skilte sig fra Søbakkevejen mod Øverød (den her i dybet brat nedludende smalle hulvej), og som hen til det skarpe vejsving egentlig blot var en plan affladning af den stejle hulvejsskrænts øverste parti under kirkegårdsmuren, havde altid været lidt af et problem for præsten, når han med sit hestekøretøj skulle rundt om hjørnet derhenne. Men efter at der i 1850-51 var blevet anlagt en »assistenskirkegård« på

toppen af den høje banke ned mod søen lige nord for den gamle kirkegård, og nu altså flere og flere tunge ligvogne skulle den vej om, var det blevet en direkte farlig passage.

Gammel landlig begravelses-skik

Det bør måske her lige indskydes, at begravelser dengang altid – i hvert fald i landsognene – foregik på den måde, at kisten førtes direkte til graven og sænkedes her, inden følget begav sig ind i kirken til selve højtideligheden med salmesang og prædiken, og at man så bagefter samledes ved graven til jordpåkastelse, bøn og velsignelse. Og denne skik holdes måske endnu her og der i hævd; jeg har i hvert fald så sent som i 1947 oplevet den i et landsogn ved Struer.

Mur omkring den nye assistenskirkegård

En lav kampestensmur – nærmest som et stengærde – var i 1852 blevet sat omkring den nye kirkegård. Den ses på Juuels maleri bag de fire vandrende kvinder; og vi ser også, hvordan den har måttet følge terrænets stærke hældning mod nordøst. Nordgrænsen lå på linje med nordgavlen af præstegårdslængen, som på maleriet stikker frem under de høje træer i baggrunden (den lange stald- og ladebygning, der i 1838 afløste de oprindelige udhuse på den nye kirkegårds plads, og som i 1914 blev afkortet til den lille stump, der idag står tilbage til højre for præstegårdens indkørsel).

Forslag om indrykning af den gamle kirkegårdsmur afvises af Domænedirektoratet

Allerede i 1856 havde der været forslag fremme om en indrykning af den hvide kirkegårdsmur, så at vejen kunne gøres lidt bredere; men da Domænedirektoratet, som kirken dengang hørte under, ikke havde villet deltage i udgifterne hertil, var sagen i 1858 blevet stillet i bero. Kort tid derefter er der så åbenbart sket et skred i den bløde vejrabat ud mod afgrunden, hvorved det ældre, vaklevorne rækværk, som ses på Juuels maleri, har fået sin bekomst, og den smalle passage er blevet gjort endnu et nummer smallere. Og pastor J. Chr. Jacobsen (præst i Søllerød 1859-63) har da på egen bekostning ladet opsætte et nyt værn mod det lurende afgrundsdyb – en foranstaltning, som imidlertid hans efterfølger, *Fr. Wedel* absolut ikke kunne anse for fyldestgørende. Pastor Wedel kunne simpelthen ikke holde ud at tænke på alt det, der ville kunne hænde ham selv og andre på dette

fatale sted; derfor sendte han 18/8 1864 provst Boisen en skrivelse, hvori han krævede en vejudvidelse som en selvindlysende nødvendighed, og i en følgende skrivelse af 22/8 s.a. begrundede han det nærmere:

Pastor Wedel påviser kørevejens farlighed

»Veien er paa den ene Side begrændset af Muren om den gamle Kirkegaard, paa den anden Side af et Træræk værk, som den afdøde Præst loc. hensatte for nogenledes at sikre Vognene fra at styrte ned i den Afgrund, som den steile Skrænt, paa hvilken Veien er anlagt, danner. Bredden af Veien udgjør kun lidt over 3¾ Alen, saa at en nogenledes bred Vogn kun med stor Forsigtighed kan passere den, uden at det er muligt for noget Menneske at gaa ved Siden af Vognen. Følgen af denne Smalhed er, at Vognene kjøre langs med Kanten af Skrænten, saa at Muligheden ikke ligger fjern, at en med et svært Liig belæsset Vogn vil kunne bringe Veien til at skride ud, især naar om Vinteren og Foraaret Vandet, der fra Bakken strømmer ned af Skrænten, har løsnet Jordsmonnet. Det er nærmest disse locale Forhold, der gjøre en Udvidelse af Veien nødvendig, en Nødvendighed, der med hvert Aar bliver større, da den nye Kirkegaard mere og mere vælges til Begravelsesplads og navnlig af saadanne, hvis Ligbegjængelser fortrinsvis medføre de nævnte Ulemper. – Maa jeg saaledes anmode Deres Høiærværdighed om at bidrage til, at Kirkemuren snarest muligt kan blive flyttet, og denne Vei gjort bredere, saa at uhyggelige Ulykker kunne afværges«.

Sognerådet vedtager at nedbryde den gamle mur

Det kom der dog ikke noget ud af. Først 30/9 1872 – 4 år efter, at kommunen selv var blevet kirkeejer – skred sognerådet til handling, idet det vedtog at nedbryde den gamle mur og 2 alen længere inde på kirkegården opføre en *ny mur af kampesten og beton*. Udgifterne, 400 rdl., skulle afholdes af kirkekassen, hed det nok så flot; men godt en måned senere måtte man bede amtet om at betale det, efter som kirkekassen »ikke så sig i stand dertil«. Det ville amtet imidlertid ikke – og heller ikke efter et nyt andragende af 14/10 1873. Så gik tiden. I juni 1874 krævede det provstelige kirkesyn murens nedbrydning, fordi den viste farlige tegn på brøstfældig-

hed, og endelig 21/4 1875 bevilgede sognerådet de nødvendige midler. 28/9 fik murermester Bigler, Nærum, arbejdet overdraget uden licitation og gik straks i gang med nedbrydningen af den skrøbelige ringmur, og lige i begyndelsen af 1876 stod den nye indrykkede mur færdig. Den var kun 1½ alen høj og virkede nærmest som en stenvold under den gamle hæk, der før havde stået derinde i godt 2 alens afstand fra den hvide ringmur. Hvor lav den tog sig ud, kan ses på den radering af Sigvard Hansen fra 1902 (»Ved Søllerød Kro«), som findes gengivet i Søllerødbogen 1977 s. 108 (her aner man også lidt af hækken, som den stødte op til). Og hvor utilstrækkelig den føltes af mange, fremgår af et inserat i Københavns Amts Avis (21/11 1875) fra en bekymret Søllerødborger, der allerede i ånden så, hvor nemt børn og hunde og kroens fjerkræ ville kunne invadere kirkegården ad den vej; ikke at tale om større dyr: »River en kaad Hest sig løs paa Vejen til Gadekæret og bliver stoppet af nogen, der kommer den modsatte Vej, kan den let finde paa at sætte over Muren og gennem Hækken bagved«. Nej, man skulle tage til Lyngby og se den nye mur om kirkegården dér: smukt og overordentlig solidt arbejde! Og der var kirkeejeren endda en privatmand! Men det var det sædvanlige her i Søllerød sogn: »Dødhed og Dvaskhed!«

Ny, indrykket mur står færdig 1876

Ny portåbning i nordmuren ud for kirkens våbenhus

Men nu var da i hvert fald kørevejen blevet næsten dobbelt så bred, og i stedet for den snævre nord-øst-portal var der nu mod nord kommet brede portåbninger både til gamle og nye kirkegård ret ud for kirkens våbenhusdør.

Meget à propos fremdukker så pludselig i oktober 1978 et fotografi af pastor *Jacob Christian Jacobsen* (1811-1863), sognepræst i Søllerød 10/6 1859-13/3 1863 – altså netop den »afdøde pastor in loco«, som Frants Wedel i den foran anførte skrivelse til provst Boisen nævnte som ophavsmanden til det solidere rækværk nr. 2 foran hulvejens afgrundsdyb. Og – hvad der er nok så væsentligt – en Søllerødpræst, som man forlængst havde opgivet nogensinde at komme til at kende udseendet af, idet alle de energiske efterforskningsforsøg, som afdøde kommunearkivar Sv. Aa. Thomassen i sin tid gjorde under sine fortjenstfulde forberedelser til et

Et hidtil ganske ukendt portræt af Søllerødpræsten J. C. Jacobsen

påtænkt værk om kommunestyret i Søllerød, havde vist sig forgæves. J. C. Jacobsen var den eneste af de ialt 22 sogneforstanderskabsformænd, sognerådsformænd og borgmestre, der har virket i vor kommune siden den første kommunallovs indførelse i 1841, som vi savnede portræt af; og var dette billede her blot dukket op 11-12 måneder før, ville portrætgalleriet af formænd have kunnet gøres komplet i det store tobindsværk »Kommunestyret i Søllerød«, som udkom i december 1977.

Fotografiet blev sendt til billedarkivet som gave fra fhv. udstillingssekretær Clara Oest, Guldbergsgade 105, der er efterkommer (formodentlig oldebarn) af en broder til den barnløse Søllerødpræst. Det sad i en smuk, samtidig ramme, opklæbet på et bredt stykke karton; men hverken på bagsiden af denne karton eller på bagsiden af selve rammen fandtes nogen oplysning om, hvor og hvornår billedet er taget. Det tør dog vel formodes at være taget i hans Søllerødtid. Han blev jo kun 52 år gammel, og ret meget yngre er han vel heller ikke på billedet her?

Der er altid noget spændende ved at studere ansigter og håndskrifter i forsøg på at trænge ind til lidt viden om vedkommende personers væsen og karakter. Meget rigtigt kan man vitterligt læse sig til i en ubekendt persons ansigt eller håndskrift; men man kan rigtignok også komme til at tage slemt fejl – især måske, hvor det gælder ansigtet. Jeg skal holde *mine* personlige betragtninger udenfor vedrørende portrættet her og nøjes med at sige til de læsere, som eventuelt er i besiddelse af mine bøger om »Det kommunale styre«: Se først længe og indtrængende på mandens ansigt, læs derpå alt, hvad der står skrevet om ham i nævnte værk 1. bind side 61-64, og kast så igen blikket på ansigtet. Siger De så: »Nej, det er helt ubegribeligt, at det skal være ham!« Eller siger De: »Ja, lige netop sådan kan man efter det læste forestille sig ham!«?

Og så synes jeg også lige, jeg må tilføje, at da jeg ved lejlighed forelagde portrættet for en, der var uden enhver forhåndsviden, med spørgsmålet: »Hvad er *dit* indtryk af ham her?« fik jeg – efter nogen tøven – svaret: »Jeg

Søllerødpræsten 1859-63
Jacob Christian Jacobsen.

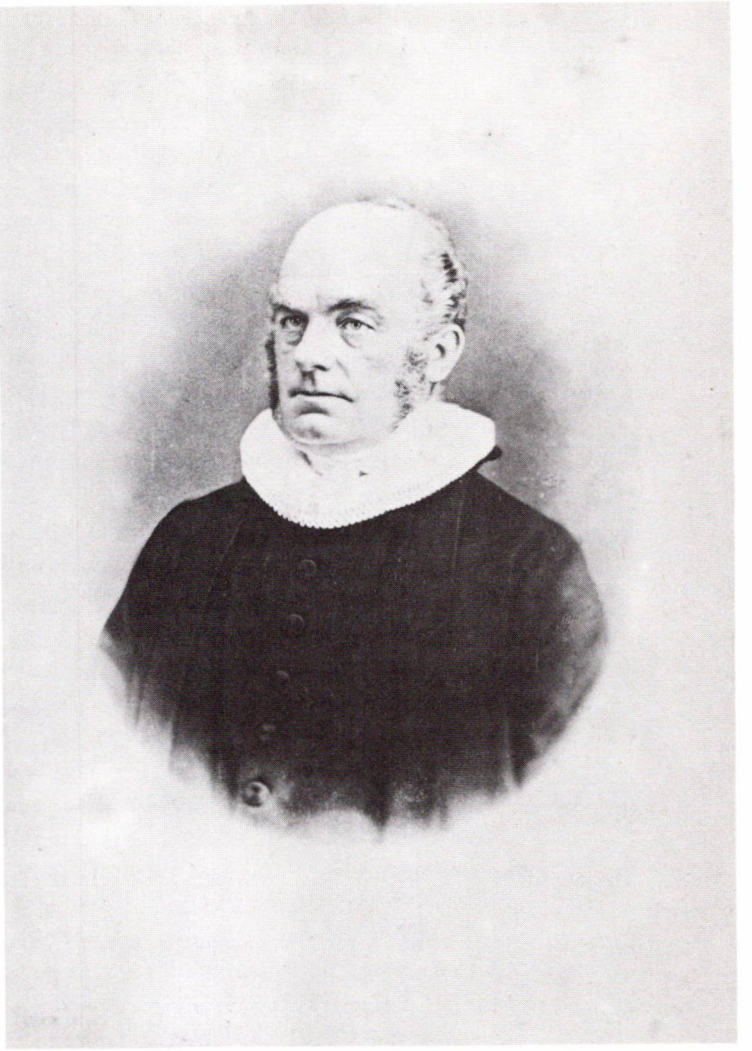

synes, han ser lidt hård og utilnærmelig ud og samtidig lidt svag og usikker, fjern og tungsindig«.

Efter dette overraskende tilfælde tør vi måske fatte håb om, at et lignende engang vil bringe os i hænde et portræt af J. C. Jacobsens forgænger i embedet (1852-59), den ugifte Ole Christian Gad. Skønt denne var ud af en meget kendt og fremtrædende slægt, hvor der ingen mangel har været på familie-portrætsamlinger, var der ingen af de efterkommere af hans søskende, som Sv. Aa. Thomassen i sin tid henvendte sig til, der vidste af, at de nogensinde havde set et portræt af denne grandonkel. Men derfor kan det alligevel godt være, at der sidder et gemt i et eller andet gammelt album hos en, der måske slet ikke hører til slægten. Det kan da nævnes, at der i et par portrætalbums, der har tilhørt restauratør Niels Sørensen på det i 1903 nedlagte »Øresundshøj« i Skodsborg (afleveret til Byhistorisk Arkiv af nu afdøde fru Vilhelmine Petersen, Nærum Posthus) sidder portrætter af både pastor Fr. Wedel og hans kapellan L. N. Tolderlund-Hansen.

Præsteportrætter kan findes i sognebørns familiealbum

Under den store film- og fotoindsamling i foråret 1977 indkom der til Københavns Bymuseum ved lån fra ingeniør H. I. Langenholt, København, en overordentlig værdifuld samling gelatine-negativer, der oprindelig har tilhørt ingeniørens oldefar, den franskfødte fabrikant Jean Desiré Beauvais (1831-1896), grundlæggeren af den kendte konservesfabrik Beauvais. B., der allerede i 1880 overlod sin fabriks ledelse til to unge sønner, har i sit otium med glødende interesse kastet sig over amatørfotograferingen og tydeligvis lært sig at beherske den med stor dygtighed og megen kunstnerisk sans. Et stort udvalg af hans samling rummende »fortrinligt komponerede billeder af København i solskin og søndagstøj« samt en del billeder fra byens nordlige omegn blev udstillet på Bymuseet under titlen »Fabrikanten fotograferer«. Stadsbibliotekar Annalise Børresen blev gjort bekendt med, hvad negativ-samlingen indeholder af motiver fra *Søllerød kommune* specielt, hvorefter kopier erhvervedes. Det drejede sig om værdifulde billeder fra Strandmøllen, Skodsborg, Vedbæk, Nyholte og Søllerød. Her er f.eks. et meget kærkomment fra Søllerød.

»Fabrikanten fotograferer«

På dette fotografi fra tiden 1890-94, som kan jævnføres med Sigvard Hansens smukke radering af 1904, som findes gengivet på omslaget til »Søllerød som det var engang« 2. samling, ser vi mødet mellem den smukke gamle ringmur og det biglerske cementerede kampestensgærde. Dette hvide murparti med den karakteristiske dobbeltportal blev der først rørt ved efter, at Søllerød skole var blevet nedlagt og flyttet til Øverød, og den brede passage, der havde ført ind til skolens lege- og gymnastikplads dermed overflødiggjort (oprindelig vejen til de gamle landsteder, der blev til det første »Drewsens Hospital« og den første sogneskole i Søllerød). Nu havde kommunen brug for disse arealer til noget andet. Herom beretter et sogneråds-referat i Københavns Amts Avis 27/6 1903:

Kirkegårdsudvidelse mod syd efter nedlæggelsen af Søllerød Skole

> »I Sogneraadet har i et Par Møder været forhandlet om Udvidelse af Kirkegaarden paa en Plads, som er beliggende mellem den gamle Kirkegaard og den gamle Kommuneskoles Have, hvorved man tillige kan komme til at inddrage den aabne Plads, som er beliggende ud for Kroen ved Kirkegaarden. Det vedtoges nu sluttelig at erhverve den paagældende Grund enten ved Overenskomst eller ved Expropriation. Samtidig vedtoges det at flytte Kirkegaardsmuren til den Side, hvor Indgangen findes, 3 Alen ud og at flytte Indgangen hen til Kirkegaardens Hjørne. Den nye Kirkegaardsmur opføres af røde Sten og dækkes med sortglasserede Tagsten. Udvalgsprojektet vedtoges med 6 Stemmer mod 4, og Arbejdet vil nu blive iværksat i den nærmeste Fremtid«.

Ny sydmur

Men slet så hurtigt gik det nu ikke. Der meldtes i februar 1904 om besværlige forhandlinger med en enkelt grundejer om jordafståelser længere vestpå, og vedtagelse af en midlertidig afkortelse af den projekterede mur, og i hvert fald synes året 1904 at være gået til ende, uden at der var sket noget. Det nøjagtige tidspunkt for arbejdets fuldendelse er det ikke lykkedes mig at finde hverken i sogneråds-protokollen eller i lokalaviserne; men gravmælerne langs murens inderside fortæller os idag, at det må være sket før 1906. Min formodning om årstallet 1910, fremsat i slutningen af

billedteksten i Søllerødbogen 1975 s. 166 (særtrykket »Skoleliv i Søllerød« s. 118) byggede på en notits i Sognerådsprotokol V 266 25/11 1909: »Udvalget foreslaar opført 1½ Stens Mur paa Kirkegaarden 23 Alen lang, 3 Alen over Jorden 1½ Alen i Jorden, med Teglstensafdækning. Vedtaget«. Men denne notits har åbenbart refereret til fortsættelsen af muren efter, at man var kommet overens med omtalte grundejer. Forøvrigt bemærkes, at den fremrykkede mur, der blev næsten dobbelt så høj som den gamle, ikke – som vedtaget i 1903 – blev bygget af røde mursten og sortglaserede teglsten, men af gule mursten med rød teglstensafdækning og bagefter hvidkalket. Det samme gjaldt den nye portal i gotisk stil, der indsattes i gabet mellem den nye mur og den ældre kampestensmur, (jvf. billede nr. 4). På et meget senere tidspunkt – jeg ved ikke hvornår – blev kampestensmuren i rundingen hen mod den hvide portal forhøjet til næsten det dobbelte, så den her blev lige så høj som den hvide sydmur. Om man gjorde det for at skabe mere symmetri og ensartethed omkring indgangen, er muligt. Men det kan jo også tænkes gjort af hensyn til det Struck'ske familiegravsted lige bagved, for det fremgår nemlig af flere gamle fotografier, at Søllerødungdommen har yndet at benytte dette lave murstykke som »sladrebænk« m.m.

Ny hovedportal

Efterskrift januar 1979: De to raderinger af Sigvard Hansen, som der er henvist til i foranstående afhandling, findes nu i langt bedre gengivelse i den af Erik Sinding og bogtrykker Poul Kristensen, Herning, for nylig udgivne smukke billedbog »Søllerød på raderede Blade«, henholdsvis side 16 og side 18.

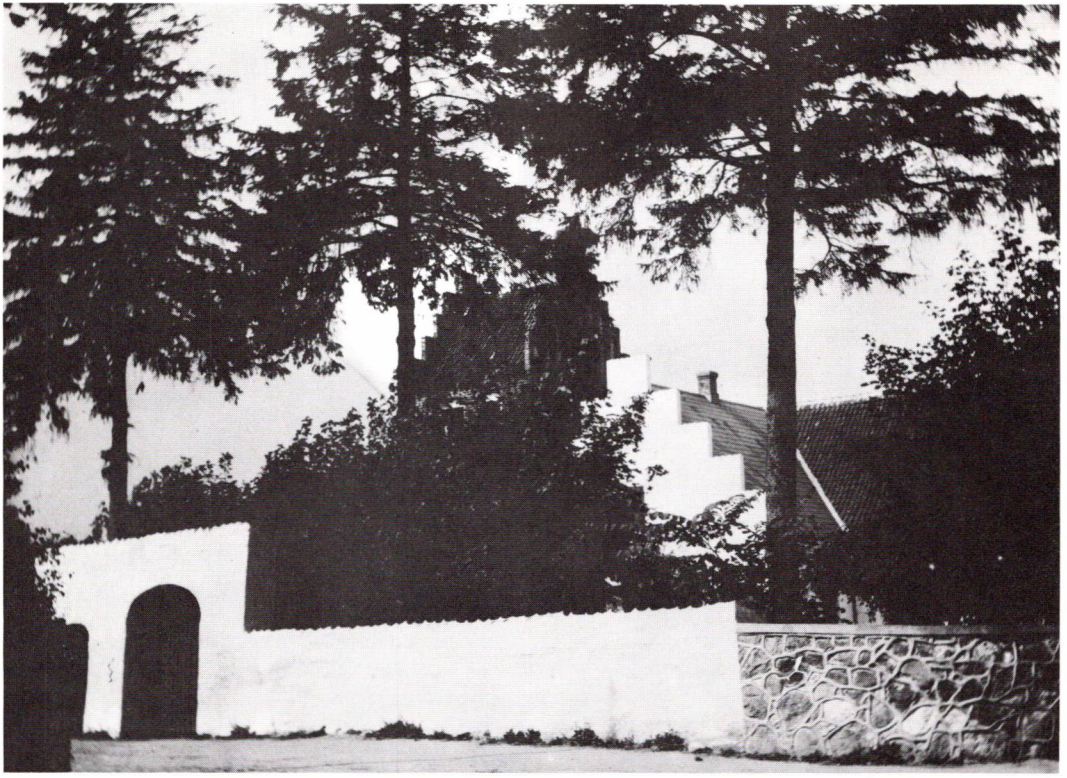

Den gamle hovedportal til Søllerød kirkegård i den søndre mur, som blev nedrevet o. 1905.

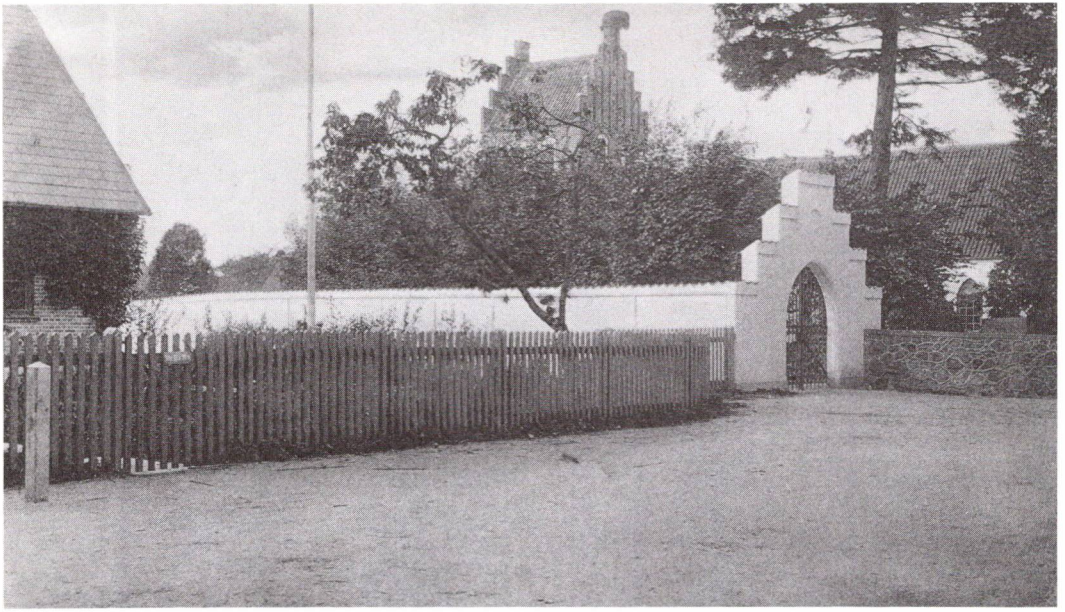

Den fremrykkede sydmur og den nye hovedportal. Ikke noget nyt og ukendt billede (postkort 1914, Kaj Rosin fot., Holte Boghandel), men hidsat for at bringe lidt klarhed i begreberne vedr. kirkemurens forskellige forvandlinger.

Kildehenvisninger (foruden de i teksten anførte):

Side 11: Søllerød Sogneforstanderskabs Forhandlingsprotokol I (1842-60) 27/5 1852. Embedsbog for Søllerød Sognekald II (1844-1944) side 33 og 51. Sogneforst. Forhandlingsprot. I 2/9 1856. Sogneforst. Copibog II (1854-68) 9/12 1857, 7/8 1858, 7/11 1864. Forhandlingsprot. I 6/10, 1/12 1857, 6/4 1858.

Side 12: Journal og Copibog vedr. Fattig- og Skolevæsen 1844ff 22/8 1864. Sognerådets Forhandlingsprot. II (1863-73) 30/9 1872.

Side 12-13: Sognerådets Copibog IV (1872-77) 21/4 1875. Forhandlingsprot. III (1873-95) 14/10 1873, 28/9 1875.

Side 17: Københavns Amts Avis 23/2 1904. Nordre Birks Skødeprotokols Realregister, Søllerød Sogn I fol. 100.

Vedbækprojektet

Ny og gammel forskning

Af Erik Brinch Petersen, Verner Alexandersen, Peter Vang Petersen og Charlie Christensen

Udgravningerne i sommeren 1978

Erik Brinch Petersen

Der blev en næste sæson, men det kan ikke nægtes, at det en overgang så mørkt ud. De stadige nedskæringer Nationalmuseet lider under, måtte vel til sidst også ramme vore undersøgelser. At de så gjorde det, lige inden vi skulle i marken, var selvfølgelig ikke videre behageligt. Men så meget større blev dog glæden, da der prompte kom hjælp.

Først nød vi godt af Sparekassen for Lyngby og Omegns fond, og siden støttede IBM i Lundtofte os lige så rundhåndet. Endelig hjalp også Københavns Universitet med at klare skærene; så alle gode kræfter var virkelig forenede, og vi kunne fortsætte som planlagt. – Også i år stillede Østre Landsdelskommando igennem Sjællandske Trænregiment i Høvelte telte til vor rådighed. Regnen kom dog aldrig, så enten må teltene være regnafværgende, eller også faldt udgravningerne til vort held sammen med de tørre uger i den tidlige sommer.

Som de forrige år arbejdede vi flere steder langs mosens sydrand. Dels på de tre bopladser Maglemosegård, Maglemosegård Øst og Maglemosegårds Vænge, alle hos Robert Iversen på Maglemosegården, dels på Søllerød Kommunes rensningsanlæg, måske bedre kendt som bopladsen på Vedbæk Boldbaner. Sidstnævnte sted blev der fremskaffet nyt materiale til

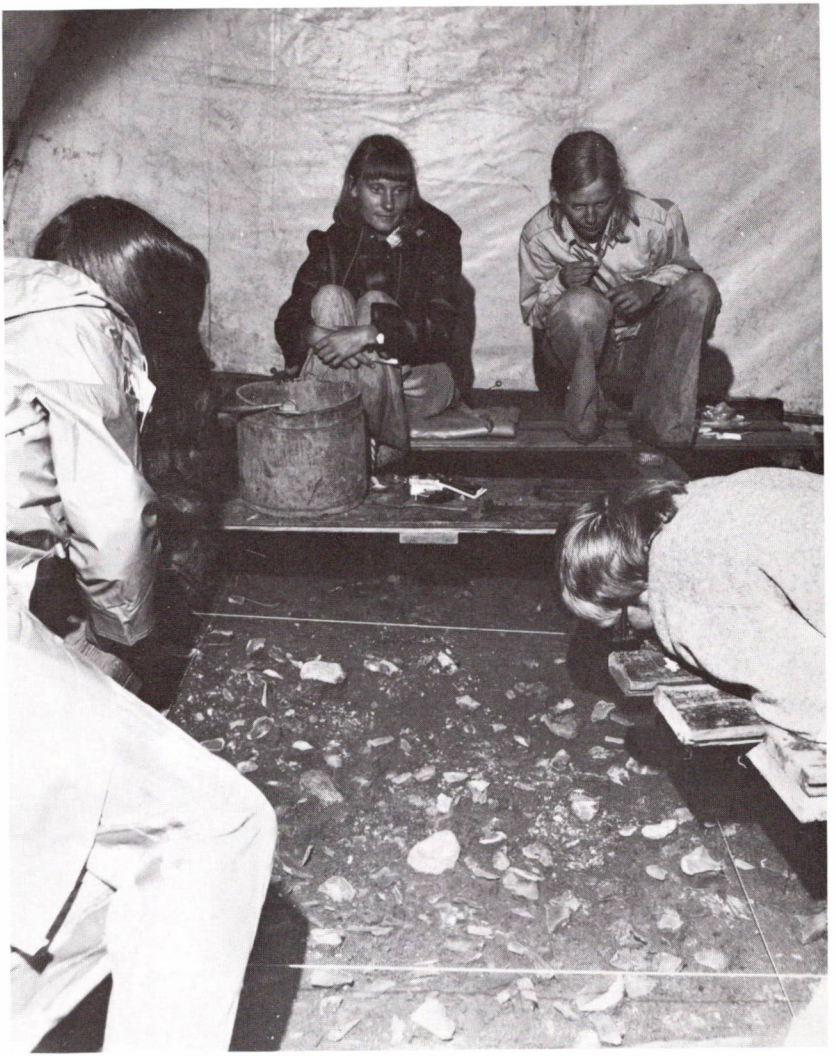

Fladepræparation,
Maglemosegård 1978.
Povl Merløe foto.

kulstof-14 dateringer, pollenanalyse og andre naturvidenskabelige undersøgelser. Arkæologer vender åbenbart også tilbage.

Maglemosegård

Det kan synes mærkeligt, at en boplads, hvorpå vi tidligere har gravet tre sæsoner, kan rumme så store overraskelser, at denne den fjerde sæson ikke blev den påtænkte afslutning. Men når man regner med at skulle undersøge en hyttetomt og i stedet for afdækker en køkkenmødding og en barnegrav, så er der vist stadigvæk en hel del at gøre. Ikke blot derude i mosen, men også med vore tolkninger.

Udgravere har ofte vilde fantasier om, hvordan de gerne ville grave, hvis alt kunne lade sig gøre. Nogle drømmer om store maskiner, mens andre har kastet deres kærlighed på den lille computer, som blev sendt til månen med den sidste Apollo. For undertegnede er det håbet om på een gang at kunne fjerne de dækkende jordlag fra en stenalderboplads, mens alle oldsagerne bliver liggende tilbage på deres plads. Så ville der ikke være 7.000 år mellem os og stenalderjægerne, men blot minutter.

Udgravningsfantasi

Hvornår denne fantasi bliver til virkelighed, vides selvfølgelig ikke, men vi er dog på vej. Helt præcis er vi i øjeblikket i stand til på denne måde at afdække tyve kvadratmeter ad gangen. For større telte har vi ikke, og på grund af det danske vejrlig er vi tvunget til at arbejde under tag. Når nu bopladserne dækker flere hundrede kvadratmeter, bliver det bare et lille kig, men selv det er meget stimulerende; og så er det en spændende udgravningsform, omend ikke altid lige behagelig.

Fladepræparation

Først fjernes pløjelaget inden for feltet. Da netop pløjning kan være en af de virkelig forstyrrende faktorer på de højtliggende dele af bopladsen, er det nødvendigt at solde hver kvadratmeter for sig, for at få et indtryk af, hvor mange oldsager ploven har fjernet fra deres oprindelige placering. Herefter skrabes fladen ren, og de enkelte kvadratmeter markeres med udspændte snore. Hvis det er et særligt rigt område, deler vi igen hver kvadratmeter op i fjerdedele for at få en mere nøjagtig placering af småfundene.

Derefter sættes teltet ned på fladen, og så går vi igang med småredska-

Side 24:
Lodfoto af fladen,
Maglemosegård 1978.

Side 25:
Lodfoto af nederste
højre kvadratmeter fra
forrige billede,
Maglemosegård 1978.

berne. Også med teskeen, som ellers er det redskab, der sjældnest er i brug på en udgravning. Nu gælder det om at fjerne den jord, som ligger oven på og imellem oldsagerne. Det går forholdsvis let at afdække store flintstykker, hvorimod mørnede og søndrede knogler kan volde en del problemer. Selv om vi med en sådan forsigtig afgravning finder en hel del småting, må den opgravede jord stadigvæk soldes, for at vi kan sikre så meget som muligt.

Når hele fladen på denne måde er blevet afdækket, kommer finafrensningen. For nu skal der gøres klar til fotografering. Dette betyder ikke alene, at hver eneste genstand skal være rengjort på oversiden, men også at stykkernes omrids skal være erkendelig. Derfor må man ofte fjerne noget af den jord, hvorpå genstanden hviler. Dette kan være besværligt, især når oldsagerne ligger i lag. Endelig må det ikke glemmes, at udgraverne nu ligger på planker over feltet, ofte i umage stillinger med hovedet nedad.

Det skal indrømmes, at dette arbejde vist for mange har haft karakter af et Sisyfosarbejde, for man kan altid fjerne lidt mere jord. Selv om der bruges vandforstøvere til denne del af arbejdet, og fugtigheden i teltet derfor nærmest er som i et drivhus, lægger støvet sig hurtigt på en rengjort flade. Derfor må hele fladen støvsuges i et par timer lige inden fotograferingen. – Stadigvæk mens teltet er over, lodfotograferes hver enkelt kvadratmeter. Disse billeder bruges senere hen ved nummereringen af oldsagerne.

En stille dag, helst med overskyet vejr, kommer så det øjeblik, hvor belønningen for flere ugers arbejde skal vise sig, og hvor vi alle kan se årtusinder tilbage. Teltet fjernes, og ved hjælp af »giraffen« (fototårnet) tages der lodbilleder af hele fladen på en gang.

Stereofotografering

Derefter sættes teltet over igen, og vi gør klar til den sidste fotografering med stereooptagelser, som foretages af civilingeniør Tord Bengtsson, DTH. Disse billeder udgør dokumentationen af den forhistoriske situation, vi har frempræpareret. Og senere på året kan den nøjagtige indmåling

af hver enkelt genstand foretages i ro og mag inden døre i en stereokomparator på Institut for landmåling og fotogrammetri på DTH.

For på billedet at sikre en så god identifikation af de enkelte oldsager som muligt, må der dog foretages en afmærkning af disse. Dette betyder, at hver eneste stykke flint får påmalet en hvid plet på oversiden, mens udstrækningen af de enkelte knoglestykker markeres med lyserøde søm. Så er det hurtigt at skelne mellem de forskellige kategorier på billedet.

Fordelene ved denne metode er mange. For det første bibeholder vi med disse billeder en forhistorisk situation, således at man altid vil kunne kontrollere vore oplysninger. Senere kan man endog hente nye oplysninger ud af samme materiale. For det andet får vi en nøjagtighed, som er langt finere, end vi selv ville kunne præstere. Og for det tredje går det hurtigt, således at vi snart kan komme videre. Endelig har vi også mulighed for at beregne, hvor stor en forstyrrelse dyregange og ormehuller kan betyde.

Køkkenmødding

I stedet for at afdække en hyttetomt i det område, hvor vi ellers ud fra de tidligere års erfaring havde regnet med, at den skulle komme frem, blev det til den øvre ende af en køkkenmødding. Ikke alene ligger der flintaffald i store mængder, men der er også bevaret en hel del knoglefragmenter og fiskehvirvler, samt brændte skaller af især blåmusling. Men når vi nu har fat i begyndelsen til affaldsdyngen, så må det dog betyde, at hytten ikke kan være ret langt borte. Det er vel begrænset, hvor langt stenalderjægerne har båret deres affald.

Barnegrav

Kun nogle få meter fra den omtalte skaldynge stødte vi omsider på en grav. Der var ganske vist ikke meget tilbage af skelettet, idet kun tænderne var bevarede. Alligevel er det både en vigtig og glædelig opdagelse. Glædelig, fordi det nu har vist sig, at vi selv kan finde grave. Og så var det endog en af de vanskelige.

I modsætning til gravene på Bøgebakken, hvor skeletterne var velbevarede, og hvor smykker eller redskaber ofte fortalte om den afdøde, var der her ikke meget at gå efter. Af det røde okkerlag, som næsten altid marke-

Lodret snit igennem barnegrav, Maglemosegård 1978.

rede de andre grave, var der blot en enkelt lille plet på størrelse med en underkop ved siden af graven. Selve nedgravningen var næsten ikke til at se. Kun i det lodrette snit trådte gravgruben frem med spredte sten i gravfylden.

Graven var omkring 1,80 m lang og 1,10 m bred foroven, hvilket kan synes at være meget, når den kun skulle rumme et barn. Selve gravbunden (graven var omkring en halv meter dyb) var dog ikke meget større, end at den passede til et barn med en højde på omkring 1,25 m.

På trods af en omhyggelig undersøgelse fandt vi ingen knogler af barnet. Det eneste, der var tilbage af den gravlagte, var tænderne, og af disse fandt vi 23, men alle blev dog først fundet i soldet. Som det fremgår af det følgende afsnit, må alle tænderne stamme fra et og samme individ, og da der er tænder fra såvel over- som underkæbe, må vi regne med, at graven har rummet et barn lagt ned med hovedet mod sydøst og med fødderne mod nordvest.

At finde netop et seksårsbarn på denne boplads er spændende, fordi ingen af gravene på Bøgebakken rummede denne aldersklasse. Ærgerligt er det så, at der denne gang ikke var noget udstyr, eller at udstyret ikke var bevaret. For det skulle være interessant at se, om børnene bar smykker eller havde egne ting. Men det kommer vel næste gang.

Beskrivelse af et barn – ud fra 23 tænder

Verner Alexandersen

Der fandtes ialt 18 blivende tænder og tandkim af blivende tænder samt 5 mælketænder i barnegraven. De fleste af tandkronerne var velbevarede, men tandrødderne var beskadigede. Nogle af tandrødderne var knækkede, andre var opløst under det lange ophold i jorden. Der burde have været det dobbelte antal tænder, men bevaringsforholdene i jorden har været for ugunstige. Der fandtes ej heller en eneste knogle bevaret af skelettet.

Billedet viser de bedst bevarede tænder placeret på samme måde, som de var anbragt i kæberne. Der var tænder fra både overkæben og underkæben. De blivende tænder og tandkimene er lagt i rækker ovenover og under mælketænderne.

Der er ikke fundet to ens tænder og der er desuden indbyrdes overensstemmelse mellem tænderne i udviklingsgrad, form og størrelse. Man må slutte heraf, at der kun er tale om tænder fra et enkelt barn og ikke om en bortkastet kæbe eller om mælketænder tabt ved tandskifte.

ALDERSBESTEMMELSE

På den skematiske tegning (a) er tænder og tandkim fra kæbernes højre side indtegnet, så man kan se hvilke tænder, der var frembrudt, da barnet døde. De blivende tænder er skraveret på tegningen. Til sammenligning er vist et nutidsbarn i 5-års alderen (b) og et i 6-års alderen (c).

Det ses, at de første blivende kindtænder er i frembrud. Seksårstænderne kaldes de, fordi deres middelfrembrudstid hos danske piger er 6,0 år og hos danske drenge 6,2 år. Underkæbens seksårstænder har små slidfacetter på tyggefladerne. Det viser med sikkerhed, at de har været helt frembrudt. Slidfacetterne er placeret, hvor der var kontakt med overkæbens bageste mælkekindtænder. Der er imidlertid ingen slidspor at finde

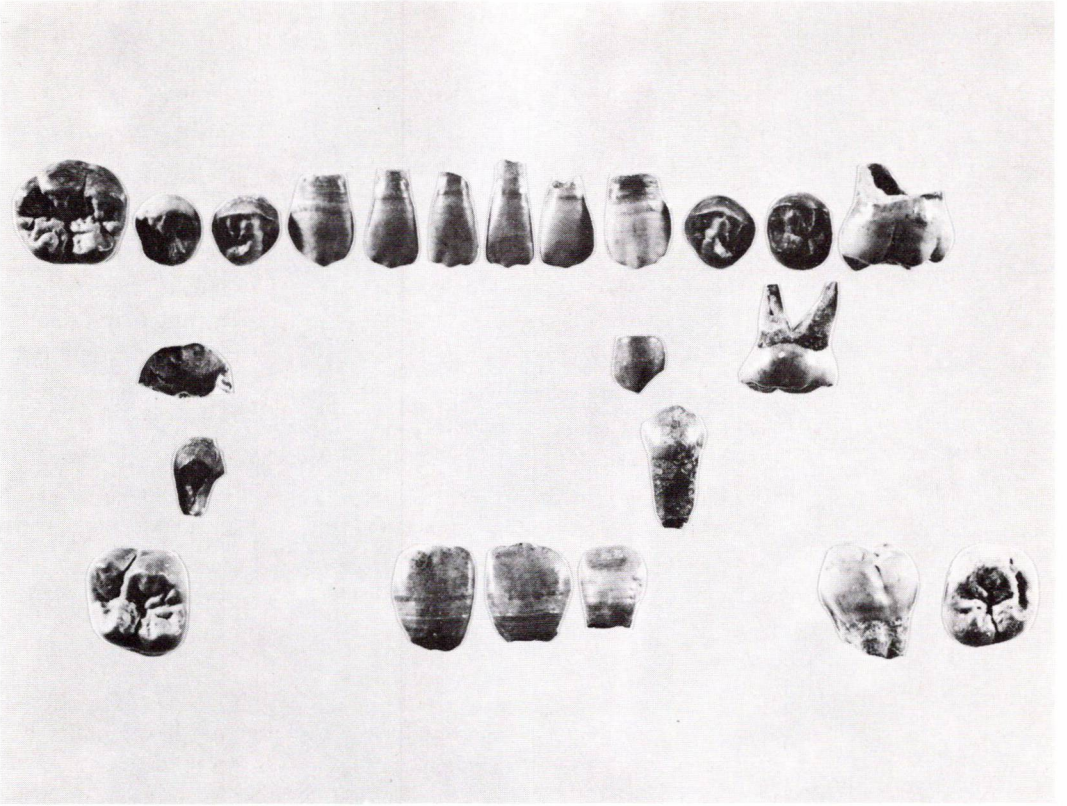

Samtlige 23 tænder fra barnegraven. I midten mælketænderne, mens øverste og nederste række er de blivende tænder.

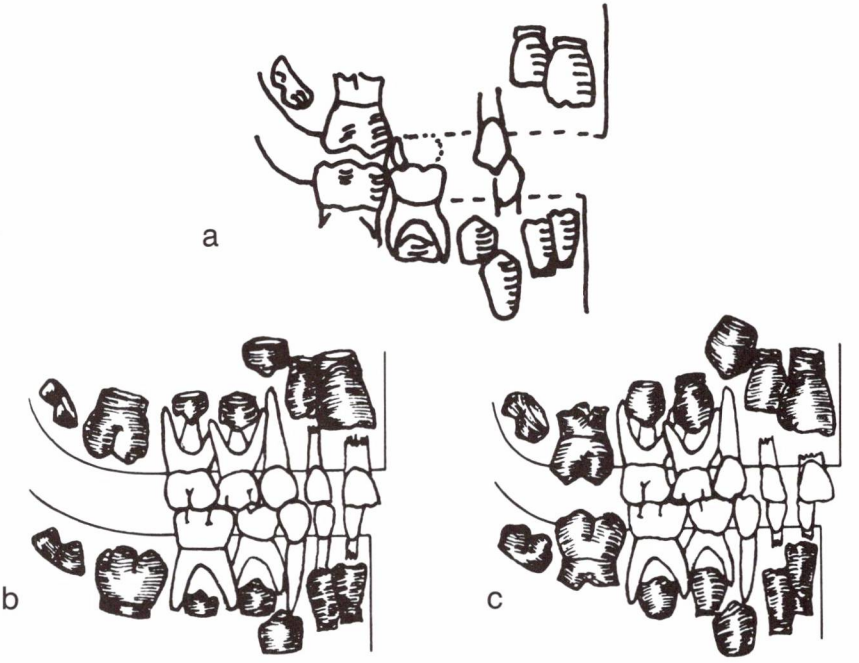

Tandudviklingen hos stenalderbarnet (øverst) sammenlignet med to nutidsbørn. Kun mælketænderne, hvide, og de blivende tænder, skraverede, fra højre kæbeside er vist.

på overkæbens seksårstænder. Som sædvanlig har overkæbens seksårstænder været et par måneder længere om at bryde frem og i dette korte tidsinterval døde barnet.

Det er muligt at angive en »tandalder« på andre måder end ved hjælp af frembrudstider. Som det fremgår af billederne er de blivende tænder nået

forskellige stadier i deres udvikling og sammenholdes disse udviklingsstadier med moderne normer findes en alder på 5-6 år.

Endelig kan man vurdere alderen efter størrelsen af mælketændernes rødder. Længe inden mælketænderne tabes ved tandskiftet begynder deres rødder langsomt at nedbrydes (resorberes) som følge af tryk fra de frembrydende blivende tænder. Derved løsnes mælketænderne mere og mere indtil de tabes, når rødderne er helt forsvundet. Hos dette barn var rodresorptionen, som det kaldes, godt igang og det svarer til en alder på 5-6 år.

DRENG ELLER PIGE

Der findes som nævnt små forskelle i tændernes frembrudstider hos drenge og piger, men de er ikke tilstrækkeligt store i de tidlige barneår til at man kan foretage en sikker kønsbestemmelse. Sammenholdes alle tre tandaldre – frembrudstid, tanddannelse og rodresorption – fremkommer den bedste indbyrdes overensstemmelse ved at antage, at barnet var en pige. Tanddannelsen varierer mindst hos de to køn. Går man ud fra den »tandalder« er der hos dette barn både tidligt frembrud af seksårstænderne og kraftig resorption af mælketændernes rødder. Det ville man især vente hos en pige.

TANDSLID

Mælkehjørnetænderne og de bageste mælkekindtænder er bevaret. De er slidt mere end man normalt ser det hos 5-6 årige børn idag. For hjørnetændernes vedkommende er det ikke blot slidgraden men også slidtypen, der er bemærkelsesværdig. Normalt slides spidsen af hjørnetandskronerne, som det ses af de nutidige tænder på billedet. Hos barnet fra grav 1 er

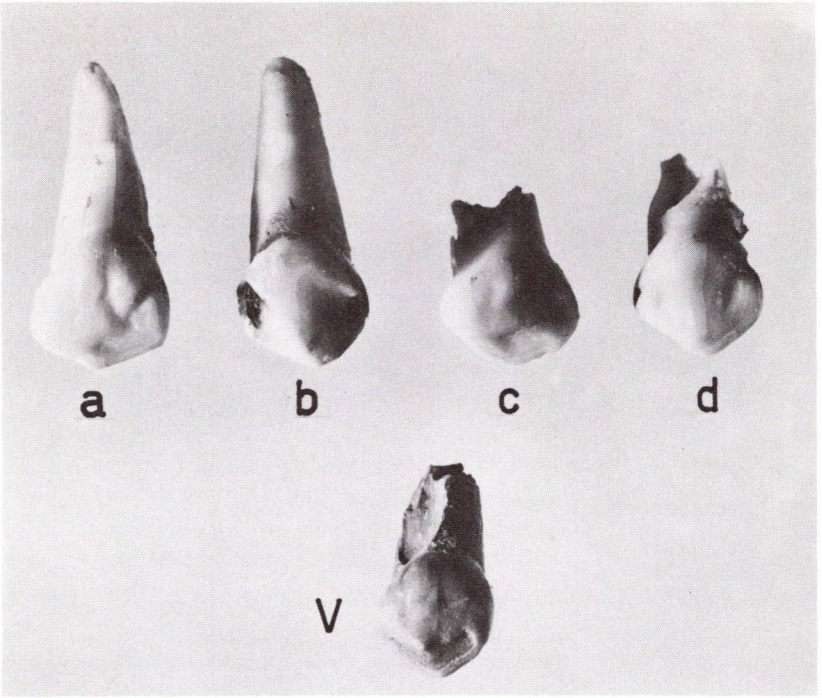

Sliddet på overkæbens mælkehjørnetand sammenlignet med sliddet på fire nutidige børns tænder. Rodlængderne er her et mål for børnenes alder; a og b er yngre end c og d.

spidserne bibeholdt. Denne slidtype fremkom, fordi mælkehjørnetænderne er ret små, så de har haft god afstand til nabotænderne. De er derfor vokset »forbi« hinanden og har fået store berøringsflader under de malende tyggebevægelser fra side til side, som barnet har brugt. De markerede slidfacetter kan dog også til dels være fremkommet ved at skære tænder; noget børn ofte gør i søvne.

Stenalderbarnets mælkekindtand (øverst) sammenlignet med to nutidstænder slidt i samme omfang. Tand a er fra et 6-års barn og tand b er fra et 11-års barn.

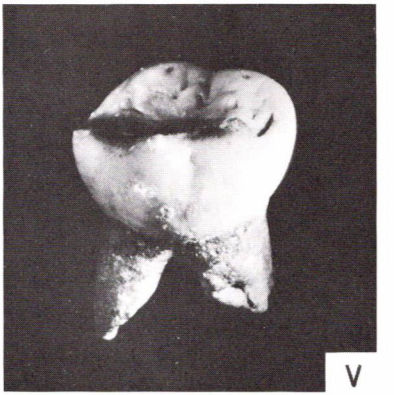

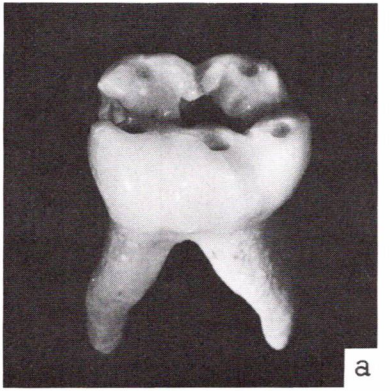

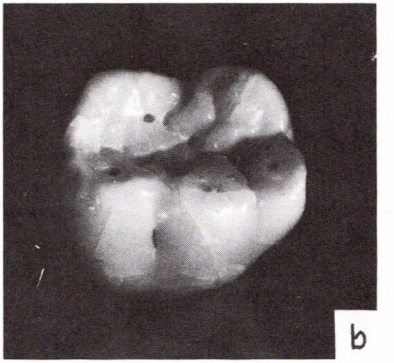

Selve føden har også slidt tandoverfladerne. På overkæbens hjørnetand er indersiden en planslidt flade uden de små emaljefortykkelser, der oprindelig fandtes og som ses på de nutidige tænder på billedet.

På mælkekindtanden er tyggeknuderne slidt helt flade. Denne slidgrad kan også ses hos nutidens danske børn i 6-års alderen, men den nås nu i reglen senere, nemlig i 10-12 års alderen kort før tanden tabes. Dette ses på

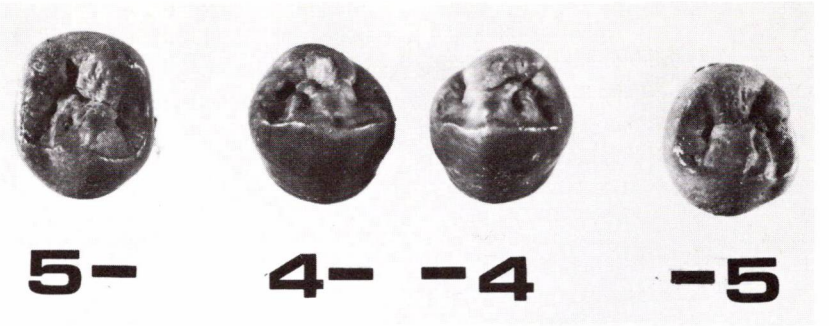

De små kindtænder fra højre side (5÷,4÷) til sammenligning med tænderne fra venstre side (÷4,÷5) for at vise den asymmetri, der kan findes i form og størrelse mellem tilsvarende tænder.

billedet, hvor tanden fra Maglemosegård er sammenlignet med »unge« nutidstænder med lange rødder og med »ældre« nutidstænder med bortresorberede rødder. Der har været caries – huller – i de nutidige tænder. Det var der ikke i tanden fra jægerstenalderen.

BARNETS OPVÆKST

Tænderne i højre og venstre side af kæberne ligner hinanden, men de er ikke spejlbilleder af hinanden. Den store lighed skyldes, at den samme arvelige styring af tanddannelsen fungerer i begge sider af kæberne. Et barn, der arveligt set er tilpasset godt til det miljø, det vokser op i, kan danne alle sine tænder med et minimum af asymmetri i form og størrelse.

De små forskelle mellem tænder i højre og venstre side, som altid findes, skyldes ofte, at pladsforholdene i kæberne ikke er lige gode for alle de voksende tandkim. De sidste tænder, der dannes i en tandgruppe, får den

mindste plads at udfolde sig på. Det ser man tydeligt på billedet af tandkimene til de små kindtænder i underkæben. De sidst dannede tænder, der ses yderst til venstre og til højre på billedet, har den største sideasymmetri. Der er både asymmetri i form og størrelse.

Der er flere tydelige asymmetrier at finde hos barnet fra Maglemosegård. For at få et indtryk af størrelsesordenen for denne asymmetri måltes tandkronernes længde på samhørende tandpar. Middelværdien for asymmetrier i kronelængde er 0,14 mm hos barnet fra grav 1. Middeltallene for fire af de yngre personer fra Bøgebakken i Vedbæk varierede mellem 0,12 mm og 0,26 mm. Den fluktuerende asymmetri hos barnet i grav 1 er således af moderat størrelse og det tyder på normale opvækstbetingelser hos et normalt barn.

TANDOVERFLADERNES STRUKTUR

De blivende tandkroners overflader er rillede som et gammeldags vaskebræt. Det beror på, at tanddannelsen er en rytmisk proces. Det er en slags »årringe«, man ser på tandoverfladen. Ligesom årringene på et træ kan variere i bredde som følge af årlige fluktuationer i væksten, kan også en tandoverflade vise uregelmæssigheder i rillernes dybde og bredde som følge af variationer i miljøet under tandens dannelse.

I dette tandsæt ses kun små uregelmæssigheder, idet nogle riller er mere markante end andre. De ses tydeligst på fortænder og hjørnetænder i de dele af tandkronerne, som er dannet i 3½–5 års alderen. Uregelmæssighederne, der rammer flere tænder samtidig, er udtryk for variationer i barnets miljø. Der kan være tale om ændrede kostvaner efter at barnet var vænnet fra moderen, om forskellige sygdomme med høj feber, så tanddannelsen er blevet uregelmæssig, men der er langt fra tale om så alvorlige forandringer som ved »Engelsk syge« eller D-vitaminmangel, hvor tandoverfladerne kan blive helt defekte.

TANDFORM OG TANDSTØRRELSE

Enhver tandtype varierer i form og størrelse. Der er seksårstænder med fire, fem eller flere tyggeknuder og der er altid i en samling tænder både små og store tænder. Vi har et godt kendskab til variationen i bondestenalderen, middelalderen og i nutiden, men har endnu for få tandsæt til rådighed fra jægerstenalderen til en vurdering af variationsbredden.

Tænderne fra Maglemosegård er dels sammenlignet med tænderne fra Bøgebakken på den anden side af Vedbæk-fjorden og dels med moderne tænder fra Danmark og Sydsverige. Det interessante resultat blev, at tænderne fra grav 1 viste god overensstemmelse med tænderne fra Bøgebakken i form og størrelse, men de faldt også helt naturligt ind blandt moderne tænder. Man kan sige, at nutidens tandformer og tandstørrelse allerede fandtes i jægerstenalderens Danmark. Derudover har barnet fra grav 1 sit personlige særpræg ved sine små mælkehjørnetænder, der som tidligere nævnt gav anledning til et karakteristisk tandslid.

ENDNU EN TAND

Selv om det kun er få tænder, der er bevaret, formår de dog at tegne billedet af en lille pige i 5½-6 års alderen, der vokser op og trives som børnene gjorde det på den tid. Hun var heldig at klare sig gennem de første leveår. Vi ved, at spædbørnsdødeligheden var høj. Så blev hun henimod 6 år, trivedes så godt at de første mælketænder var tabt og de nye kindtænder på vej frem.

For et par år siden fandt arkæologerne en mælketand i nærheden af grav 1. Tanden lå kun 4-5 m fra graven i affaldslaget foran en hytte. Det var en mælkefortand fra underkæben. Den var kun lidt slidt. Dens rod manglede. Den kan være knækket af, men den kan også være resorberet, så tanden er tabt i forbindelse med det normale tandskifte. Den pågældende tand tabes

normalt i 7-års alderen, men mange piger med tidligt tandskifte taber den i begyndelsen af 6-års alderen eller endnu tidligere. Tanden var ret lille af størrelse, ligesom mælkehjørnetænderne fra grav 1 var små tænder.

Man tør næppe tro det, men det ligger indenfor mulighedernes grænse, at det var pigen fra grav 1, der tabte en af sine første mælketænder på bopladsen foran hytten, hvor hun boede. Ganske kort tid efter blev hun ramt af en sygdom eller måske af en ulykke og døde. Man begravede hende på bopladsen tæt ved hytten.

Kvindernes smykker

Erik Brinch Petersen

Nu skal vi ikke for alt det nye glemme gravene på Bøgebakken. Dem arbejdes der stadig med, men det er i dag muligt at se nærmere på nogle af de detaljer, vi til den første fremstilling her i Søllerødbogen (1975) ikke havde klargjort. Da konserveringen af oldsagerne fra de forskellige grave er overstået, kan vi passende fortsætte med at se på tænder, eller rettere sagt på smykker lavet af tænder, og, ikke at forglemme, af sneglehuse.

Kun kvindernes smykker og mændenes redskaber kan i dag godtgøre, at de døde også dengang blev lagt i graven iklædt en dragt. Dragten er for længst rådnet væk, men heldigvis har dragtsmykkerne holdt sig, og disse smykker kan afspejle mangt og meget. Der er kvindens egen position og mandens jagtlykke, og der er de nære og fjerne forbindelser. Endelig kan smykkerne for nutidsbetragteren være et lille glimt af alt det, der også var smukt for 7000 år siden.

Den følgende redegørelse er baseret på iagttagelser under udgravningen, hvor hver eneste tandperle, eller fragment af tandperle, er blevet indmålt og tegnet. Dette betyder, at vi nøjagtig ved, hvordan de forskellige

perler har ligget i forhold til hinanden. Efter konserveringen er hver enkelt tand blevet arts- og typebestemt; for dyretændernes vedkommende af Kim Aaris-Sørensen og for mennesketændernes vedkommende af Verner Alexandersen, mens Jørgen Knudsen, Zoologisk Museum, har bestemt sneglehusene. Endelig har Ulrik Møhl, Zoologisk Museum, med sædvanlig indsigt og entusiasme gjort stenalderjægerne kunststykket efter, som vi senere skal se.

Dyrene

Da kronhjorten har været det vigtigste jagtdyr på alle bopladserne i Vedbækområdet, kan det ikke undre, at der til de fleste tandperler er brugt tænder fra netop dette dyr. Der er også nogle tænder fra vildsvin, endnu et vigtigt jagtdyr, samt fra et menneske, der vel næppe kan kaldes for et vigtigt jagtdyr. Andre tandperler kommer fra dyr, som på det pågældende tidspunkt ikke længere kunne jages på Sjælland. Det gælder storvildt som urokse, elsdyr og bjørn, der dog alle endnu fandtes i Skåne.

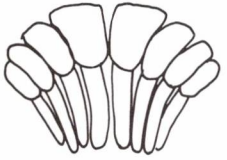

Det er ikke alle kronhjortens tænder, der er blevet omdannet til tandperler. Især underkæbens seks fortænder, tre i hver side, og de to hjørnetænder har været velegnede, hvorimod kindtænderne åbenbart ikke har kunnet bruges. Som så mange andre store planteædende klovdyr har kronhjorten ingen fortænder i overkæben, men i denne kæbe sidder dog to hjørnetænder, de såkaldte grandeln. De har også været brugt, og endnu i dag er hjortegrandeln et yndet trofæ blandt jægere. En tand kan forholdsvis let laves om til en tandperle. Med et flintbor gennembores roden. I stenalderen foregår en sådan gennemboring ved, at man på tværs af roden borer ind fra to modstående sider. Herved får ophængningshullet, eller øjet, en dobbeltkonisk form. Enkelte gange har det været svært, at få flintboret til at bide fast i den runde rod, hvorfor denne først er blevet slebet flad. – Under brugen kan det ske, at perlen går i stykker i øjet. Hvis tanden er stor og med en lang rod, som de midterste fortænder, kan den endnu repareres. Man borer blot et nyt hul længere nede på roden.

Sneglehuse

Hvor enkelte tandperler var kendt tidligere fra mange af jægerstenalde-

Bøgebakken grav 8.
Lennart Larsen foto.

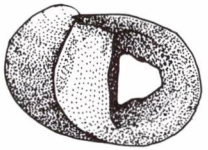

5 mm

rens bopladser herhjemme, er det modsatte tilfældet med sneglehusene. Først med en af gravene på Bøgebakken har sådanne perler kunnet erkendes. For at lede efter gennemborede sneglehuse i en skaldynge, ville være som at lede efter eet bestemt strå i en høstak.

Selv om stenalderfolket har kunnet samle mange forskellige sneglehuse til smykker langs stranden, og sikkert har gjort det, er der i dette tilfælde kun brugt sneglehuse af een bestemt art. *Neritina fluviatilis balthica* er en brakvandsform af flodneriten. Skallen, der i frisk tilstand er sort, måler kun omkring en halv centimeter i bredden. Omdannelsen til perle er sket ved, at man har boret eller presset et enkelt hul ud igennem skalvæggen ud for mundingen. – Endnu i dag kan man finde brakvandsneriten på sten i vandet ud for Vedbæk.

Personerne

Bortset fra to mandsgrave på Bøgebakken, gravene 4 og 9, hvori der fandtes nogle få dyretænder, vist nok perler, er smykker forbeholdt kvinderne. Det fremgår klart af grav 8 på Bøgebakken, samt af den tidligere omtalte dobbeltgrav ved Dragsholm i Odsherred (Søllerødbogen 1975:48). Endelig er en sidste kvinde, fra grav 19 på Bøgebakken, tilsyneladende også smykket med dyretænder. Det er disse kvinder og deres udsmykning, vi i det følgende skal koncentrere os om.

En ung mor

I grav 8 på Bøgebakken lå en 18-årig kvinde sammen med sit nyfødte drengebarn. Selv om drengen, liggende på en svanevinge og med en flintkniv ved bæltet, er med til at gøre graven endnu mere spændende, er det i denne forbindelse kvindens smykker, vi skal se nærmere på.

Smykkerne fandtes i to områder. Oppe ved hovedet lå en større samling på ikke færre end 175 tandperler sammen med en klump gennemborede sneglehuse. Alle disse perler ligger desværre hulter til bulter, hvorfor vi senere må forsøge en rekonstruktion ud fra de andre smykkesæt.

Lændesmykke

Det andet smykkesæt fandtes under bækkenet, og må derfor stadigvæk ligge på den plads, hvor det, fæstnet på skinddragten, blev båret af den pågældende kvinde. I et tværgående bånd lå der tandperler, og i et andet tværgående bånd højere oppe på dragten og lige over det første, fandtes

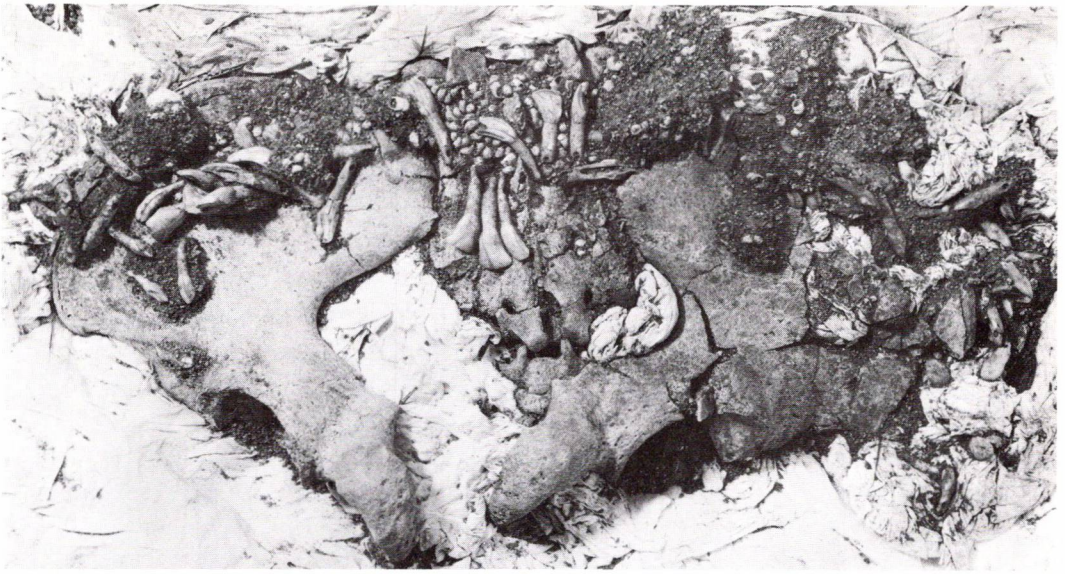

Grav 8. Bækken, set bagfra, med tandperler og sneglehuse. Lennart Larsen foto.

flere rækker med gennemborede sneglehuse af den omtalte brakvandsnerit.

Den yderste højre afslutning af båndet med sneglehuse blev ganske vist skadet ved udgravningen, og andre steder har tandperlerne trykket hårdt på de skøre sneglehuse, men alligevel kan ophængningsmønstret erkendes.

De godt 200 sneglehuse synes at ligge som perler på snore, for flere steder ligger sneglehusene tæt sammenpressede med hullerne mod hinanden. Det vil sige, at hver enkelt perle ikke er monteret for sig, men at de først er blevet trukket på en snor. I alt kan der genfindes fem eller måske seks vandrette perlerækker. Tre rækker er gennemløbende, og omkring midten udvides smykkebåndet med endnu to rækker. I det hele når dog

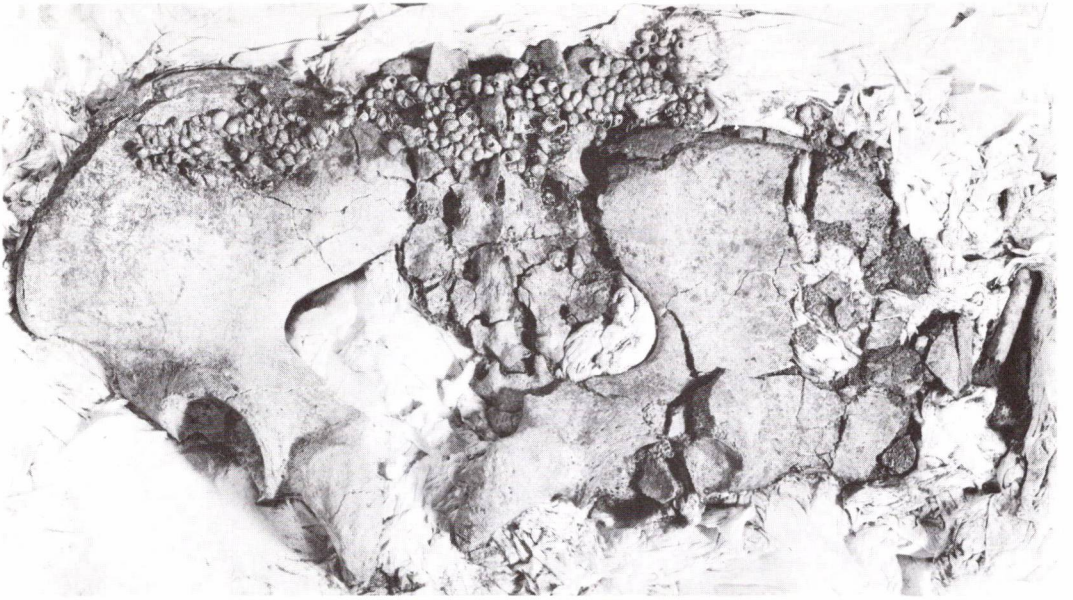

Grav 8. Bækken, set bagfra, med sneglehuse. Lennart Larsen foto.

ingen af perlerækkerne så langt ud til siderne som båndet nedenunder med tandperlerne.

Det nedre bånd med tandperler består af ialt 60 perler ophængt i en enkelt række, og denne række er ordnet på følgende måde. Først er perlerne samlet i mindre klaser, hvor der kan være fra to til fem tænder i hver klase, og der er ialt 16 eller 17 klaser. Dernæst har man anbragt de største tænder, kronhjortens inderste fortænder, i de midterste klaser, og herefter følger de mindre fortænder, mens hjørnetænderne danner afslutningen i begge sider. Som en ekstra afslutning i den højre side findes på række syv grandeln. Man kan næsten forestille sig, at de har været fæstnet i

Ophængningsmønster for lændesmykket: øverst sneglehuse og nederst tandperler.

et løsthængende bånd. Til venstre for midten sidder en fremmed tand, i dette tilfælde en bjørnetand.

De 59 kronhjortetænder repræsenterer mindst ni dyr, og bortset fra de øvre hjørnetænder, grandeln, er næsten alle andre tænder tilstede i samme antal. Dog er der i det hele flere tænder fra den venstre kæbehalvdel end fra den højre. At smykket har været brugt, ses også af, at ialt seks tænder har fået nye øjer.

Sammensætningen af de gennemborede sneglehuse med tandperler viser en god orden. Samme sted omkring midten, hvor vi finder de største tænder, udvides båndet med sneglehuse til at omfatte fem rækker perler, mens der yderst i hver side kun er tre rækker. Dette giver det samlede smykkesæt en symmetrisk ophængning af de to materialer, sneglehuse og tænder.

Kvinderne fra Dragsholm

I dobbeltgraven fra Dragsholm lå to kvinder, en yngre omkring 18 år, mens den ældre var mellem 40 og 50 år gammel ved gravlæggelsen. Begge havde båret et lændesmykke som den just omtalte kvinde fra Bøgebakken. Her var der dog ingen sneglehuse, idet de to smykker udelukkende bestod af tandperler. Herudover bar den ældre kvinde også et armsmykke bestående af tre lange vildsvinefortænder samt et bryst- eller halssmykke sammensat af syv fortænder fra kronhjort.

Grav 8 igen

Det er disse forskellige smykkeformer, bryst/halssmykke, armsmykke og lændesmykkerne med deres variationer, som for øjeblikket giver os rekonstruktionsmulighederne for det store antal perler, der blev fundet i

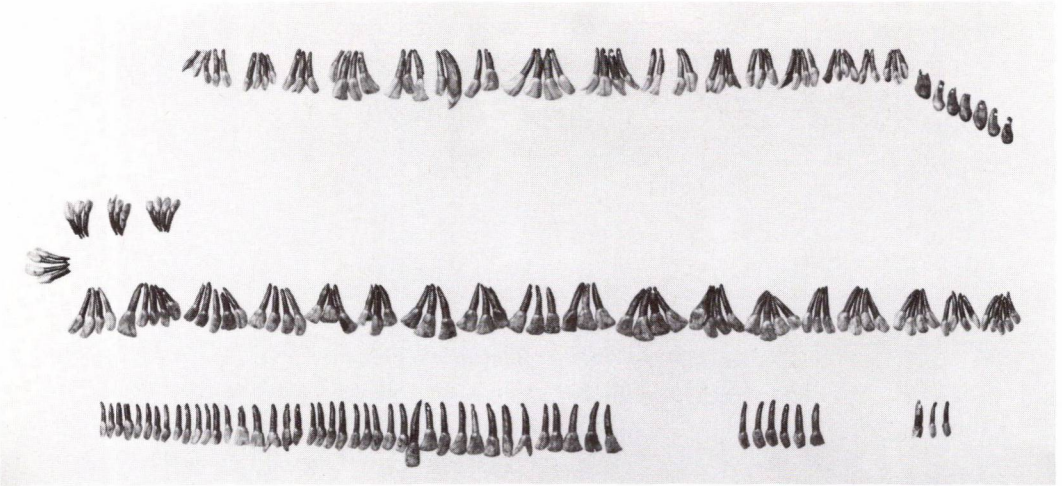

Lændesmykker, fra oven: Bøgebakken grav 8, Dragsholm ældre kvinde, Dragsholm yngre kvinde. Lennart Larsen foto.

grav 8 ved siden af kvindens hoved. Af tænder er der 1 fra et elsdyr, en fremmed tand, 10 fortænder fra vildsvin, repræsenterende mindst to individer, samt 164 kronhjortetænder, hvad der svarer til mindst 30 kronhjorte. Herudover lå der også et antal gennemborede sneglehuse af den sædvanlige art, og der har mindst været 200 stykker.

Hvilke smykker

Da denne samling rummer de samme elementer som smykket under bækkenet, må det betyde, at kvinden har fået en ekstra dragt med i graven, og at disse mange perler har siddet på denne dragt. Desværre er det ikke umiddelbart klart, hvordan denne dragt nøjagtig har været udsmykket. Der er dog visse antydninger, så som de enkelte perlers indbyrdes placering. For eksempel samler sneglehusene sig i een stor klump, og de må derfor have været anbragt sammen. Det svarer igen til lændesmykket fra samme grav.

Flere af tandperlerne har ligget sammen i klaser, men det er ikke muligt

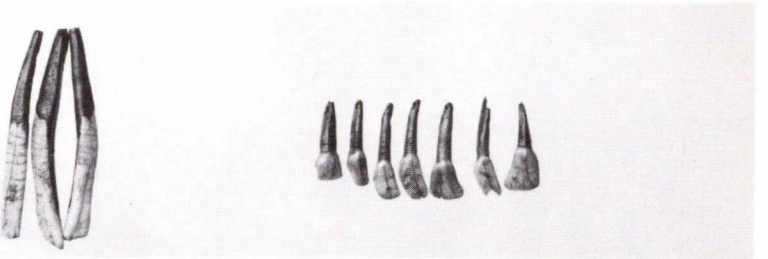

Arm- og brystsmykker, Dragsholm ældre kvinde.

at sætte klaserne sammen til et bånd. Da der også findes nogle hjortegrandeln, må det dog betyde, at vi her har et lændesmykke med sneglehuse og tandperler anbragt på samme måde som på det sikre lændesmykke fra samme grav. Der er dog en forskel, idet der her er over dobbelt så mange kronhjortetænder, som i noget andet lændesmykke. Ligeledes er der i de andre lændesmykker enten en ligelig fordeling af de forskellige tænder, eller der er en dominans af de store fortænder, men her er det modsatte tilfældet med flest hjørnetænder og små fortænder. Det er derfor muligt, at smykket ikke blot har været et lændesmykke, men at det har gået hele vejen rundt som et bælte.

Vi må endvidere regne med, at der kan være flere forskellige smykker repræsenteret i denne samling. De store tænder, af vildsvin og elsdyr, ligger sammen i to mindre sæt, det ene oven på det andet. Med henvisning til armsmykket fra Dragsholm kan vi måske her også udskille to sådanne armsmykker. Det vil sige, at vi må pynte hendes anden dragt med flere smykker. Et bæltesmykke med tandperler hele vejen rundt og med sneglehuse på ryggen, samt to armsmykker. Nærmere kan vi nok ikke komme i øjeblikket. Lægger vi perlerne sammen fra de to dragter, har denne unge kvinde fået tænder fra ikke mindre end 37 kronhjorte, to vildsvin, et elsdyr og en bjørn.

Kvinden fra grav 19

Det mærkeligste smykkesæt af dem alle er dog det, der blev fundet på

Grav 8. Tandperler til et lændesmykke? Lennart Larsen foto.

brystet af kvinden i grav 19 på Bøgebakken; graven med de tre personer, barnet, den dræbte mand og den lidt ældre kvinde.

Tæt sammen og højt oppe på kvindens bryst lå 47 tænder fra kronhjort uden gennemboring, 6 tænder fra kronhjort med gennemboring, samt 3 mennesketænder, 2 tænder fra et vildsvin, og 1 fra en urokse, alle med gennemboring. Endvidere lå der samme sted den højre kæbehalvdel fra en skovmår, samt dele af en rådyrklov. På grund af de mange ugennemborede tænder, og på grund af kæben og kloven, opfattede vi i den første redegørelse i Søllerødbogen denne samling som resten af en pose, kvinden havde båret på brystet. Dette er nok ikke tilfældet, for faktisk lå de forskellige tænder og knogler i en vis orden.

Udskæring af tandsæt

Først viste det sig, at de ugennemborede kronhjortetænder fordelte sig i seks mindre sæt, og samlet i hver sæt fandtes alle kronhjortens fortænder sammen med de to hjørnetænder. Derefter opdagede vi, at der var tværgående snitspor i rødderne på alle disse tænder. Forklaringen på snitsporene

Grav 8. Resterne af den anden dragt, tandperler og sneglehuse under udgravning. Lennart Larsen foto.

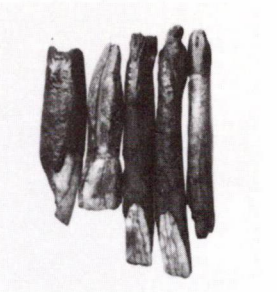

Grav 8. Tandperler til to armsmykker? Lennart Larsen foto.

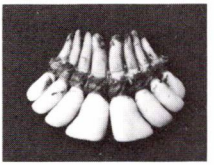

fik vi ved et forsøg. Med en flinteflække blev det tilsvarende tandsæt skåret ud af en nylig nedlagt kronhjort. Dette kunne let gøres ved at skære ind udefra igennem tandkøddet tværs over rødderne. Herefter blev tandkøddet skåret frit omkring hjørnetænderne, samtidig med at det blev løsnet indefra. Nu kunne hele tandsættet tages ud på een gang. Efter blot et par døgns forløb tørrede tandkøddet til en hård masse, og holdt på denne måde de enkelte tænder fast i deres oprindelige placering. Hvis man husker, at stikke et par små træpløkke igennem tandkøddet inden det tørrer, får man to ophængningshuller til gebisset, et i hver side.

Hermed blev de 47 tænder fordelt på seks næsten fuldstændige sæt. Der burde have været 48 tænder, men i det ene sæt mangler den anden fortand i gebissets højre side. Den kan være blevet overset ved udgravningen, men den kan også være tabt, mens smykket var i brug. På bopladsen ved Maglemosegård har vi fundet en enkelt kronhjorttand med dette karakteristiske snitspor. En tandperle behøver ikke at have en gennemboring, når naturen kan levere et helt sæt ad gangen.

Smykket

Allerede under udgravningen kunne vi se, hvorledes de store tandperler

Grav 19. Smykket under udgravning. Lennart Larsen foto.

fra vildsvin og urokse lå som adskillende elementer mellem de hele tandsæt. Den fremmede uroksetand var endog anbragt lige i midten.

På tværs ovenover de omtalte tandperler og tandsæt var rådyrkloven anbragt. Denne var bevaret som en nedre ende af mellemhånden eller mellemfoden sammen med de to yderste tåled. Desværre manglede både 1. og 2. tåled. Desværre, fordi det må være her, man har slået ophængningshullet igennem. På en af de andre bopladser i området har vi fundet et sådant tåled med gennemboring. – Som en afslutning oven over kloven lå fem tandperler fra kronhjort.

Nedenunder de hele tandsæt var skovmårskæben anbragt. Den har ikke behøvet ophængningshuller, for den har man kunnet sy omkring. Den nedre afslutning bestod af tre mennesketænder sammen med en enkelt tand fra en kronhjort, alle gennemborede.

Til dette komplicerede, men dog afbalancerede smykke, har man måttet skaffe tænder fra mindst otte kronhjorte. De andre dyr er kun repræsenteret med hver et enkelt individ. De tre mennesketænder, to fortænder og en lille kindtand (præmolar), kan meget vel stamme fra samme voksne individ; men det er ikke kvindens egne tænder, og det er heller ikke mandens. Det var karakteristisk for de gravlagte på Bøgebakken, at de alle, uanset alder, havde bevaret deres tænder til døden indtrådte.

Selv om der endnu i dag er et godt farvespil i dette smykke, har det dengang set noget anderledes ud. Rødderne på de hele tandsæt har været dækket af det tørrede tandkød, mens rådyrkloven med brune hår og sorte klove har givet en god kontrast til de skinnende tandperler.

De tre fra grav 19

Få grave har vist rørt sindet så meget hos så mange som netop denne grav. Med tre personer i een og samme grav, og med en alders- og kønsfordeling der kan svare til en familiegrav, far – mor og barn, er det forståeligt. Spændende er den jo, fordi vi ved, at de tre personer er blevet gravlagt samtidig, og vi ved også, at manden er blevet dræbt. Men hvorfor skulle de to andre med i graven? Er de også blevet dræbt, og hvem døde først? Sådanne spørgsmål, alt for præcise og alt for personlige, har arkæ-

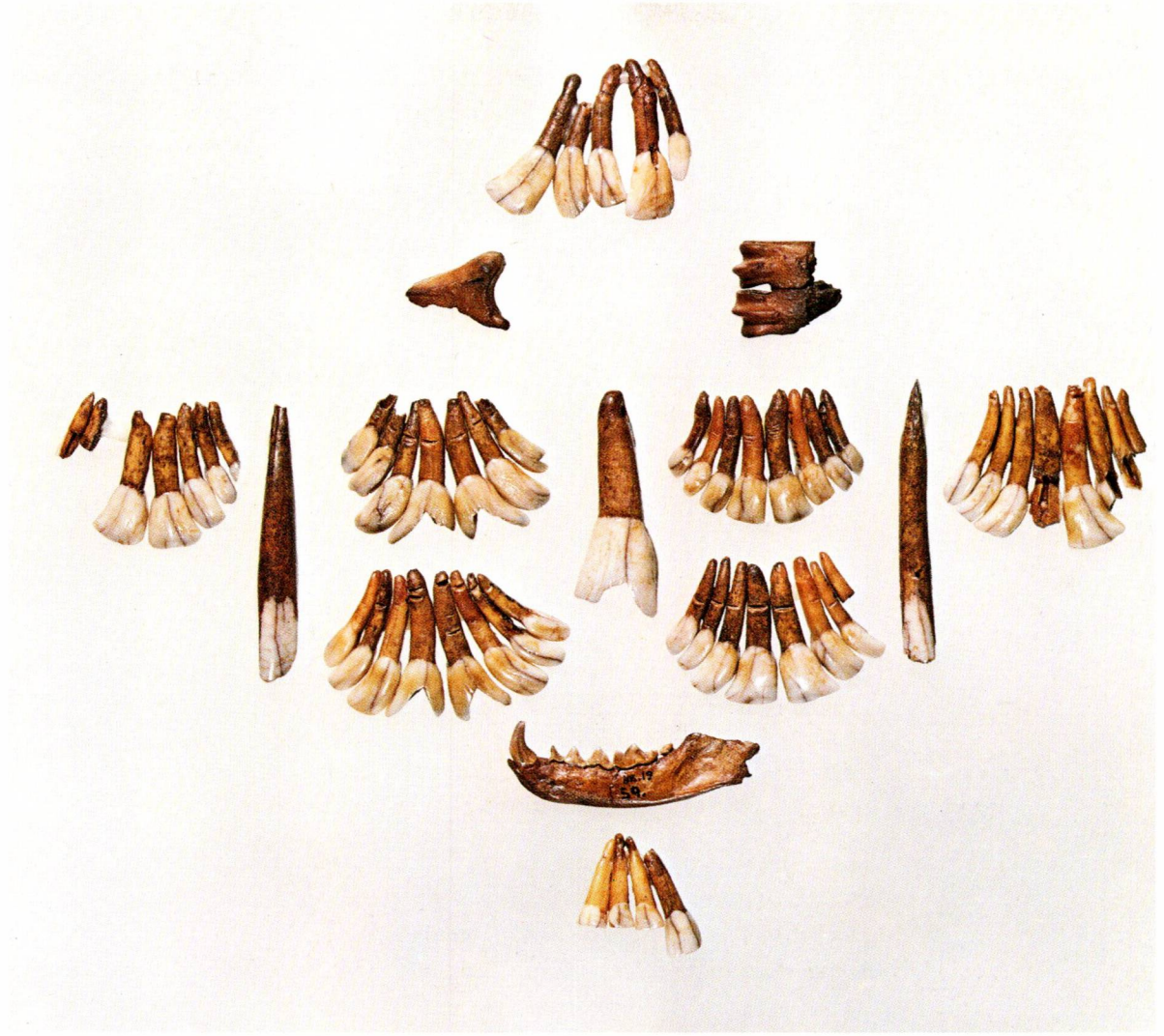

Grav 19. Smykket. Lennart Larsen foto.

ologien desværre ikke store chancer for at besvare med sikkerhed. Men derfor kan vi da godt forsøge. Gravbilledet er kun en fastfrysning af en sidste situation, men hvad, og i hvilken rækkefølge, gik forud? Det er problemet.

Sammenlignet med de øvrige mandsgrave på Bøgebakken må den dræbte mand være blevet gravlagt uden sin dragt, for der lå ingen flintknive på hans bækken. Måske havde kvinden heller ikke nogen dragt på. Der var jo ikke noget lændesmykke som i grav 8, eller som hos kvinderne fra Dragsholm. Kun på hendes bryst lå der et kompliceret smykkesæt. Men kan det være hendes? Det lå nemlig omvendt, med bagsiden opad mod betragteren. Der er således ikke nogen sikkerhed for, at det har været et brystsmykke, eller at det var hendes smykke. Dermed bliver hun lige så nøgen som manden. Og oppe under hendes hage lå en flintkniv. Det er måske den kniv hun fik halsen skåret over med? Sådan at forstå, at hun og det spæde barn måtte følge den dræbte fader i graven.

Når der er to voksne personer af hver sit køn i samme grav, er det blandt Europas grave fra jægerstenalderen det almindeligste, at manden er den ældste. Hvis det modsatte er tilfældet, kan følgende historie ligge bag. Den ældre kvinde mistede en gang sin første mand. Hans yngre broder eller et yngre familiemedlem måtte derfor træde i hans sted. Men så er uheldet ude endnu en gang, og hendes anden mand bliver dræbt. Der er nu ikke længere nogen i hans familie til at afløse for anden gang, og derfor må kvinden og barnet gøre den døde følgeskab.

Hvis dette smykke ikke er kvindens, og heller ikke mandens, kan det så være barnets? Eller rettere sagt, kan det være en udsmykning på bæreposen til barnet. Smykket adskiller sig klart fra de andre smykker vi har set på. Selv kniven kan høre til her. Det nyfødte drengebarn i grav 8 havde som bekendt en kniv liggende på maven.

Grav 19. Far, mor og barn graven. Lennart Larsen foto.

Amuletter

Fra grav 21, en af de små barnegrave på Bøgebakken, stammer en ilderkæbe. Desværre ved vi ikke, hvordan denne kæbe har ligget i graven, og om den hører til barnet. Men der kunne være en sammenhæng. Da nogle af de elementer, som vi kan finde hos de andre børn på Bøgebakken, går igen i dette enestående smykkesæt fra grav 19, er det måske ikke bare et smykke, men også en samling amuletter.

Som amuletter skulle de sørge for, at barnet ville nå voksenalderen, mennesketænderne, og blive en stor jæger, kniven og kronhjortetænderne, og en frygtløs jæger, vildsvinetænderne, med skovmårens snedighed, kæben, og med rådyrets hurtighed, kloven, samt at han ville nå vidt omkring, den fremmede uroksetand.

Som vi kan se, gik ingen af disse ønsker i opfyldelse. Men hvorom alting er, i grav 19 ligger tre skæbner, som livet førte sammen, og derfor ligger de også sammen i døden.

Træ til jægernes redskaber

Peter Vang Petersen

De flintfyldte montrer i mange museer har været medvirkende til at danne et skævt billede af jægersamfundets materielle kultur.

Mange udstillinger viser udmærket virkningen af den nedbrydning, som i mere end 5000 år har virket på stenalderfolkets efterladenskaber. Men de mange flintredskaber giver ikke et dækkende billede af jægernes materielle niveau. Faktisk har sten og flint næppe indtaget nogen særstilling iblandt stenalderens råstoffer. Redskaber af træ, som kun sjældent findes og udstilles, har oprindeligt været meget almindelige, og træ indgik i de fleste redskaber og konstruktioner, hvormed jægerne opretholdt tilværelsen.

Derfor har vi ved de sidste års undersøgelser i Maglemosen bestræbt os

på at lokalisere de vandfyldte gytjelag, hvor der er chancer for, at træ kan bevares. Der er nu på flere bopladser lokaliseret træholdige lag, og der er gjort vigtige erfaringer og fundet nogle spændende redskaber, som her skal omtales.

DEN ATLANTISKE URSKOV

Vedbækfolkets bopladser lå på kysten, i den smalle bræmme mellem havet og skoven, der helt dækkede Sjælland. Bortset fra bøg og gran indeholdt urskoven stort set de samme træer, som også træffes i vore skove.

Linden var det dominerende træ i højskoven, hvor elm og ask ligeledes var almindelige. På mere fugtig jord herskede egen, og i sumpet terræn dannede el og pil udstrakte krat. Især hassel men også andre mindre træer og buske som tjørn, røn, navr, kornel og vildæble trivedes langs skovbryn og i lysninger. Når Vedbæk-jægeren skulle udsøge sig træ til et eller andet formål, havde han godt en snes forskellige arter af træer og buske inden for rækkevidde. Hans valg af træsort, veddets kvalitet og formgivningen af redskabet leder os på sporet af stykkets funktion, og er iøvrigt et udtryk for de specielle traditioner, der karakteriserede jægersamfundet.

BEVARINGSMULIGHEDER

Det er forsvindende lidt af jægernes træ, som vi kan genfinde ved bopladsen. Oppe på selve bopladsområdet findes kun træ i form af trækulpartikler i jorden. Forkullet træ er til gengæld overordentligt modstandsdygtigt og det organiske materiale, der bevares bedst på en boplads. Trækul kan artsbestemmes og fortælle hvilke træsorter, der voksede i bopladsens nærhed. Et stykke trækul fra et fyrretræ er et bedre tegn på træets tilstedeværelse end et fyrrepollen, som vinden kan have transporteret langvejs fra.

Trækul

Træ, som ikke er forkullet, er derimod meget forgængeligt. Overalt er der svampe og mikroorganismer, som er specialister i at nedbryde dødt træ. Træ, der ligger i eller oven på jorden, rådner bort i løbet af få år.

Når der alligevel findes træ bevaret ved jægernes bopladser, skyldes det deres beliggenhed på strandbredden. Det træ, som af en eller anden grund blev smidt i vandet, sank efterhånden til bunds og indlejredes i bundlaget. Dernede er der ikke meget ilt, og det hæmmer de fleste nedbrydningsprocesser.

Moderne ødelæggelser

Selv om Vedbæk-fjorden har været tørlagt i tusinder af år, er gytjelagene, som aflejredes på havbunden, stadig vandfyldte. Dette er desværre et forhold, som den moderne afdræning af området efterhånden ændrer. Vi har under udgravningerne alle steder kunnet konstatere en fremadskridende udtørring af gytjelagene, som efterhånden vil medføre en fuldstændig ødelæggelse af det 7000-årige træ.

Denne trussel mod et vigtigt arkæologisk materiale er selvfølgelig endnu en årsag til at udvide efterforskningen.

UDGRAVNING AF TRÆ

Træet, der ligger i gytjen, virker forbavsende friskt. Veddet er gulligt, og barken er grøn eller brunlig. Skinnet bedrager, for i virkeligheden er træet skørt og ømfindtligt, dets konsistens sammenlignes bedst med hatten af en frisk champignon.

Når det udsættes for luftens ilt, antager træet en brun farve, og ved udtørring skrumper det ind til en tiendedel af oprindelig størrelse. Udtørringsskader er uoprettelige, træet kan ikke gengives sin gamle form, idet den skrøbelige cellestruktur er brudt fuldstændig sammen.

Kravene til skånsom og omhyggelig udgravningsteknik er derfor ekstra store. Træet skal berøres så lidt som muligt, graveredskabet må faktisk ikke røre træet, men skal blot bruges til at skubbe jorden forsigtigt bort fra

Udgravning af træ, Maglemosegårds Vænge 1977.

genstanden. Blot få timers sol udtørrer træets overflade, så arbejdet foregår bedst i skygge, og der sprøjtes jævnligt med vand for at modvirke fordampning. Når træet er taget op, lægges det i vand, indtil det kan konserveres. Iøvrigt bliver alt målt og beskrevet, og der holdes udkik efter brandspor, ormehuller, mos og andet, der kan give et fingerpeg om, hvor friskt træet var, da det endte i udsmidslaget. Det træ, der er tildannet, bliver tegnet, og årringenes forløb og tykkelse bliver beskrevet og målt.

Egestammer

En særlig fundgruppe udgør store grene og stammer fra egetræer, som findes i stort tal i dyndet. Det er rester af træer, som voksede ved bredden af den gamle fjord, men som gik ud og væltede om ved de forskellige havstigninger.

Der bliver savet skiver ud af disse stammer, som senere bliver undersøgt dendrokronologisk. Årringenes bredde måles, og af variationen imellem de enkelte årringes bredde kan det bedømmes, hvilke år, der var gode, og hvilke, som var dårlige for træet. Målingerne fra en række stammer kan også bruges til at bestemme træernes alder og tidspunktet for deres fældning. Disse resultater vil i fremtiden kunne bruges til at bestemme tidspunktet for de enkelte havstigninger.

Brændsel

Træ var jægernes brændsel. Ved bålet kunne man varme sig og tilberede føden. Stensatte ildsteder er talrige på bopladserne, og den sorte farve, der er så karakteristisk for jorden på bopladsen, stammer fra de utallige trækulstumper, der er føget ud af ildstederne.

Store mængder træ er brugt til at holde ilden vedlige, og man har fyret med alt muligt: nedfaldne grene, spåner fra redskabsfremstillingen og gamle kasserede træ-redskaber – alt kunne bruges.

Hytterester

Skovens træer leverede materialer til hytterne. Gulvene var belagt med isolerende bark, og antagelig var taget og væggene tætnet med grene og løv, og støttet af stolper og spidsede kæppe. I Vedbæk er hytterester desværre sjældne. På bopladsen Vedbæk Boldbaner fandt gartner A. Avnholt i 1945 et antal nedrammede stolper, der sikkert er de sidste rester af sammenstyrtede hytter. Pælene var alle overbrudt ved den gamle jordoverflade og varierede i tykkelse fra 10 til 15 cm. Når der overhovedet er bevaret noget af disse stolper, så skyldes det, at havet meget hurtigt oversvømmede denne boplads og dækkede den med konserverende gytjelag.

På de andre Vedbæk-bopladser findes der ikke træ i selve bopladslaget, men i de såkaldte udsmidslag er tynde tilspidsede pæle meget talrige. Disse pæle er skåret af hasselbuske og spidset med kraftige øksehug i den tykkeste ende.

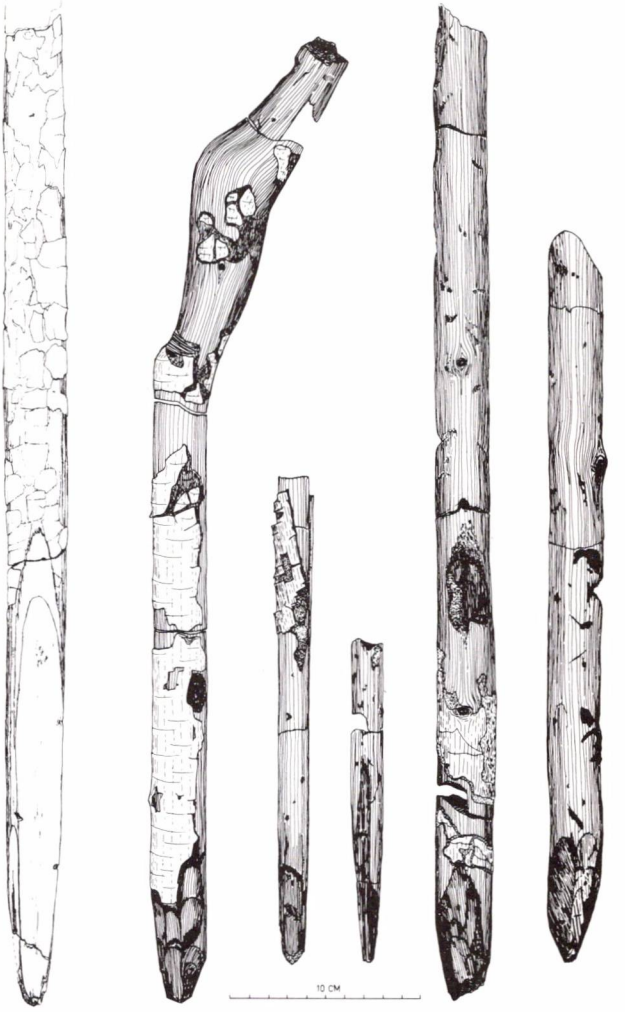

Tilspidsede pæle fra Maglemosegårds Vænge.

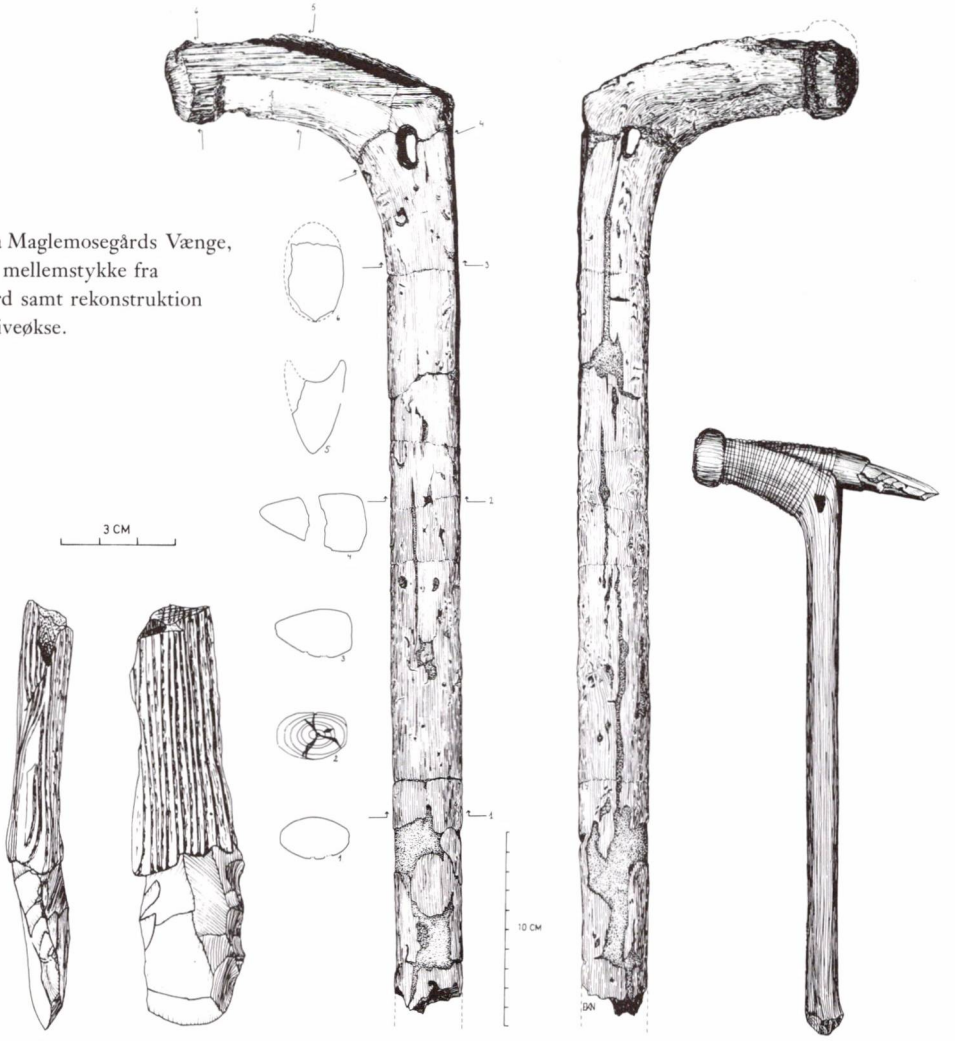

Økseskaft fra Maglemosegårds Vænge, skiveøkse og mellemstykke fra Kolding Fjord samt rekonstruktion af skæftet skiveøkse.

Nogle af pælene er nedrammet i havbunden tæt ved land og har måske været anvendt til fortøjning af både. De fleste pæle ligger dog vandret i gytjen, og må have stået andetsteds. Nogle kan have været brugt på selve bopladsen, andre kan have tjent til at fastholde forskellige fiskeredskaber til fjordbunden.

Redskaber

I forhold til de mange pælerester er antallet af egentlige træredskaber lavt. Dette kan skyldes, at et økseskaft har holdt længere end selve hovedet af flint. Der er derfor ikke lavet økseskafter i samme antal, som der er hugget flintøkser. Redskaber af træ har, selv når de er knækket, stadig en brændselsværdi, og mange er endt på bålet.

Fra tid til anden har jægerne alligevel kastet et gammelt skaft eller en sprængt bue i vandet, og det er disse stykker, som vi nu finder.

ET ØKSESKAFT

Et næsten komplet økseskaft var det første bevis på de usædvanligt gode bevaringsforhold på Maglemosegårds Vænge.

Skaftet blev fundet under en grøftegravning med skovl, men heldigvis led det bløde træ forbavsende ringe overlast. Grebets nedre ende var borte og kunne ikke genfindes. Jordlagenes tryk har deformeret skaftet en smule, grebets oprindeligt cirkulære tværsnit er nu ovalt. Grebet er skåret fladt på forsiden på den øvre del og er iøvrigt fint glattet. Skaftets hoved sidder næsten vinkelret på grebet, det er omhyggeligt tilskåret og ender i en kraftig knop. På oversiden af hovedet er der en bred fure, men hovedet er iøvrigt revnet og en stor splint mangler på siden.

Lige under hovedet er der et hul igennem grebet. Det er temmelig uregelmæssigt, og der er ingen snitspor eller boremærker. Hullet kan være tildannet, men det kan også være dannet af en trærod, der har gennemboret det bløde træ.

Skaftet er lavet af hassel. Man har udsøgt et stammestykke, ud fra

hvilket der skød en slank og lige sidegren. Grebet er dannet ved afbarkning og glatskæring af grenen, og hovedet er udskåret af stammestykket.

Formvokset træ

I formvokset træ følger fibrene skaftets vinkelbøjning og giver det maximal styrke. Samtidig er arbejdsindsatsen ved tilskæringen af skaftet reduceret, idet der ikke skal bortskæres meget overflødigt træ.

Hovedets udformning viser tydeligt, at der i furen skal anbringes et redskab, som surres fast. Knoppen har hindret surringen i at glide bagud, og måske har hullet i grebet været brugt til gennemføring af remmen. Sandsynligvis har vi hér fundet et økseskaft.

Skaftets alder

Økseskaftet fra Maglemosegårds Vænge fandtes i et niveau, der er dateret til 4500 f.Kr. Skaftet stammer fra yngre Ertebølletid, hvor den almindelige øksetype er skiveøksen.

Skiveøkser er lavet af store flintafslag, hvis skarpe sidekant er udnyttet som æg på øksen. Tværsnittet af øksens krop er gerne trapez-formet eller på anden måde kantet og passer ikke godt til den runde bund i furen på hovedet af Vedbæk-skaftet. Hertil kommer at skiveøkser er lovlig små til at kunne skæftes direkte i skaftet.

Fra New Guinea, hvor lignende skafter stadig bruges, kendes eksempler på, at øksehoveder af sten er indsat i mellemstykker af træ, der så fastsurres til skaftet.

Der kendes fra forskellige bopladser to-delte mellemstykker beregnet til sammensurring omkring et lige skaft. Et sådant mellemstykke af træsorten rød kornel fandtes på Vedbæk Boldbaner.

Skæftning af skiveøkser

Det mellemstykke, der kan tænkes at være anvendt i det vinkelbøjede skaft, behøver hverken at være to-delt eller gennemboret. Det skal blot have en ydre form, der passer til skaftets fure, samt en grube i enden, hvori øksehovedet kan anbringes. Mellemstykker af den art kendes ikke fra Vedbæk, og faktisk findes der kun et enkelt sådant stykke fra Danmark. I Kolding Fjord er opfisket en lille skiveøkse, der sidder i et mellemstykke af træ. Formen på mellemstykket lader sig ikke nøjagtigt bestemme, da træet er helt udtørret og indskrumpet. Det er lavet af et stykke udkløvet træ.

Vragrest fra en stammebåd, stumper af fletværk samt lystergren fra Maglemosegårds Vænge, 1976.

Kombinationen af økseskaftet fra Vedbæk og skiveøksen i mellemstykket fra Kolding Fjord giver sandsynligvis den savnede forklaring på skæftningen af de skiveøkser, som i tusindvis kendes fra den yngre Ertebølletid.

STAMMEBÅDEN

Alle jæger-bopladser ligger ved vand, og der har antagelig været en livlig trafik til søs. I mange år har man kendt paddelårer fra bopladserne og har

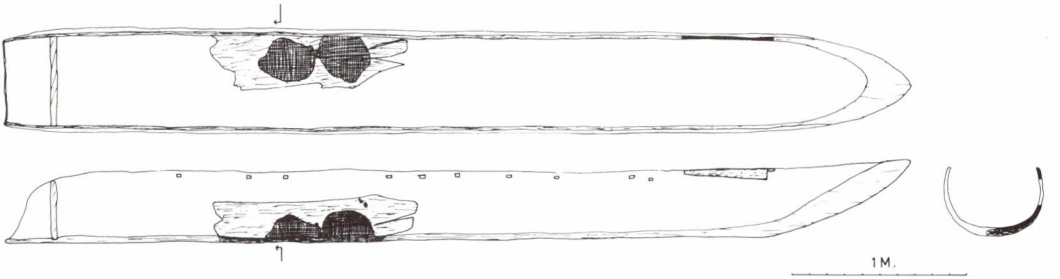

De to bådfragmenter placeret i en rekonstrueret stammebåd fra bondestenalderen.

heraf kunnet slutte, at jægerne har rådet over fartøjer af en eller anden art. Spekulationerne om brug af skind eller bark til bådebygning har været mange, også tømmerflåder er foreslået.

Indtil 1976 kendtes slet ingen rester af jægerstenalderens både fra Skandinavien. Dette år fandtes på Maglemosegårds Vænge en vragrest af en stammebåd, der nu er dateret til 4500 f.Kr. Denne båd er således mere end 600 år ældre end de hidtil ældste både fra bondestenalderen.

Ældste stammebåd

Båden blev fundet ved lidt af en tilfældighed, da vi skulle udgrave et gevir, som stak frem af væggen i en prøvegrøft. Egentlig var det kun en vragrest, som lå fladt i udsmidslaget. På indersiden, der vendte opad, kunne iagttages to større forkullede partier omgivet af flere mindre forbrændte fordybninger i træet. Stykket var gennemvævet af planterødder, hvoraf enkelte havde frembragt huller på én til to cm i diameter, men der er ingen huller, som synes at være menneskeskabte. Iøvrigt er træets overflade helt glat på begge sider, og der er ingen tilhugningsspor.

Stykket er fra midten af båden, der er ingen spor af stævn eller af ræling. Stykkets længde er 115 cm, og bredden er indtil 36 cm. Sidevæggens tykkelse varierer på det fundne stykke imellem 4,5 cm og 2,0 cm.

Desværre kan stykkets nuværende krumning ikke angive bådens dimensioner. Træet er trykket næsten fladt af presset fra de overliggende jordlag.

Årringsforløbet i tværsnittet viser tydeligt, hvorledes man har fulgt træets runding ved udhuling af båden.

Ildsted i båden?

Hvorledes denne båd er udhulet, er svært at sige ud fra netop dette stykke. Dog er det usandsynligt, at der har været anvendt ild ved fremstillingen. De forbrændte partier er tydeligvis sekundære og er antagelig først kommet til, efter at båden var slået til vrag. Der er dog en mulighed for, at det kan være sket i forbindelse med brug af ild i den færdige båd.

I yngre stammebåde fra bondestenalderen er der fundet regulære ildsteder anlagt på lerplader i bunden. Måske har man også i jægerstenalderen medbragt ild på rejserne.

Båden er lavet af lindetræ, som er nemt at bearbejde med stenøkser, og som ikke er slemt til at revne. Fundet er betydningsfuldt, fordi det viser, at stammebåde også har været brugt i Jægerstenalderen. Nu ved vi desuden, at denne bådtype, der ellers kun kendtes fra indlandets søer og åer, også har været brugt ved havet, i Vedbækfjorden og på Øresund.

Endnu en båd

Den ældst kendte stammebåd i Norden er en titel, som det omtalte båd-fragment fik lov at bære i to år. I 1978 fandt vi et stykke af en stammebåd, som er endnu ældre. Det er også lavet af lindetræ og stammer fra rælingen af båden. Rælingskanten har været afrundet og glat, og ethvert spor af tilhugningen er fjernet. Stykket er 51 cm langt og indtil 8 cm bredt. Tykkelsen varierer fra 1,6-2,0 cm.

Det nyfundne stammebådsstykke fandtes få meter fra det første i et ældre lag, som indeholder oldsager fra overgangstiden imellem Vedbæk-fasen af Kongemosekulturen og begyndelsen af ældre Ertebølletid omkring 5300 f.Kr.

FLETVÆRK

Rent udgravningsteknisk var fire stumper skrøbeligt fletværk et af de mest besværlige fund fra Maglemosegårds Vænge. Optagningen lykkedes dog, og efter endt konservering kan stykkerne nu studeres nærmere.

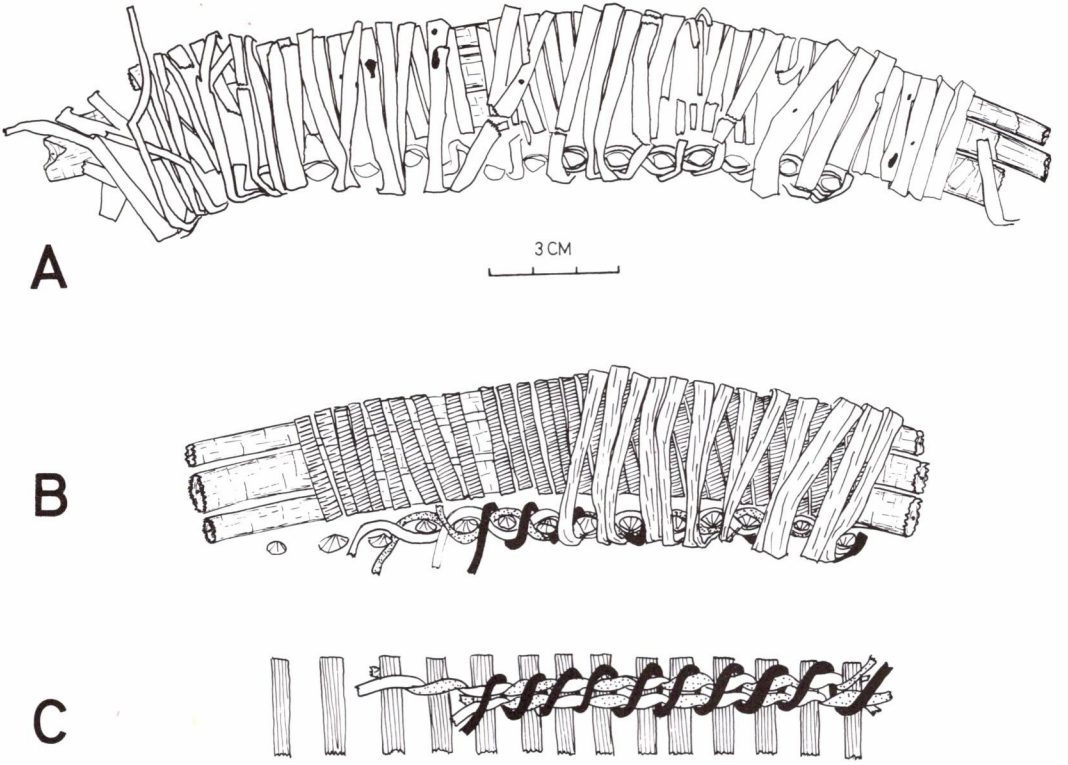

A: Fragment af rusekrans fra Maglemosegårds Vænge. B: Forskellige trin af kransens opbygning.
C: Fletningen der fikserer enderne af rusepindene.

Der er tale om mundingskransen fra en flettet fiskeruse. Rusens dimensioner lader sig ikke rekonstruere, men antagelig har den lignet en ruse, der nu findes i Nationalmuseets udstilling, og som stammer fra Lille Knabstrup mose i Vestsjælland. Denne ruse havde en mundingsdiameter på godt 20 cm og en længde af 80 cm.

Rusekransen fra Maglemosegårds Vænge består inderst af tre hassel-ris, der er holdt sammen af en tæt vidjebevikling. Fast på kransen sidder iøvrigt de yderste ender af rusepindene, der er fulgt med kransen, da denne knækkede af.

Enderne af rusepindene har været holdt sammen og på plads af en dobbelt to-snoet fletning, formodentlig af bast. Fletningen har så været yderligere sikret ved omvikling af endnu en baststrimmel.

Ertebøllefolkets ruser har haft samme størrelse som de flettede ålekuber, der var i brug her i landet langt ind i dette århundrede. Binding af ruser er altså et håndværk med mindst 6000 års tradition i Danmark, og teknikken er praktisk taget uændret.

Fiskeri med ruser har antagelig været langt vigtigere for jægerfolket, end de få rusefund viser. Disse selvfiskende redskaber har især været anvendelige på lavt roligt vand, hvor det mest er småtorsk, fladfisk og ål, der holder til.

LYSTERGRENE AF TRÆ

Disse løjerlige redskaber kendtes tidligere fra bopladser i Østjylland og Nordtyskland og nu er de også fundet i Vedbæk i adskillige eksemplarer.

Lystergrene er vinkelbøjede omhyggeligt tilskårne og glattede stykker træ. Vinklen imellem de to ben svinger imellem 130-150° og den totale længde varierer fra 35-40 cm.

Formen er usymmetrisk. Det nedre ben er jævnt svejet og tværsnittet er fladt ovalt. Lystergrenens bredde tiltager fra spidsen af det nedre ben og er

størst 3-6 cm efter knækket på det øvre ben. Lige efter det bredeste sted er der skåret en kraftig hage i siden. Fra denne hage og ud til spidsen af det øvre ben er lystergrenen skåret flad på siden. Denne fladskæring letter en fastsurring af lystergrenen til et skaft. Spidsen af det øvre ben er gerne tilskåret som et »andenæb«, hvilket yderligere sikrer, at lystergrenen ikke skrider i surringen.

Lystergrene af træ fandtes første gang i 1904 på bopladsen Brabrand, og allerede da foreslog udgraveren Thomas Thomsen, at de havde været anvendt parvis i en fiskelyster. Formen på de øvre ben tyder stærkt på, at de har været surret til et skaft. De nedre svejede ben har da fungeret som

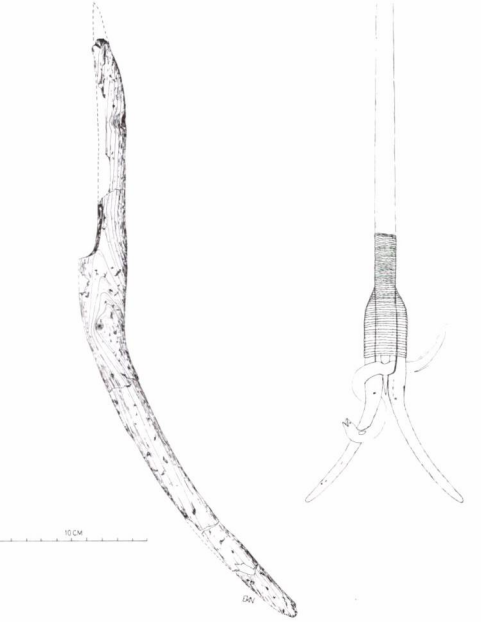

Lystergren af træ fra Maglemosegårds Vænge og en rekonstruktion af en fiskelyster.

fang-arme på lysteren. Thomsen mente, at der imellem de to lystergrene havde siddet en ben-od, der spiddede fisken. Det kan dog også være, at skaftet på lysteren har været tilspidset og således gjort det unødvendigt med en spids af ben. På Maglemosegårds Vænge er fundet flere stumper af lange afbarkede hasselstager, hvor spidsen er meget omhyggeligt spidset og glattet. Disse såkaldte »lanser« er tydeligvis ikke beregnet til at banke ned i havbunden som pæle. Det kan meget vel være sådan en »lanse«, der forsynet med fastsurrede lystergrene, har udgjort en komplet fiskelyster.

Spidsen af lystergrenens nedre ben er ofte flosset eller knækket af. Disse skader er antageligt opstået ved sammenstød med sten og træstammer, når lysteren blev jaget ned i den ellers bløde fjordbund. En fisk blev spiddet på skaftets spids eller klemt fast imellem skaftet og lystergrenen. Den udskårne hage har sikkert skullet tilbageholde fisken længe nok til, at den kunne landes i båden.

Til fremstillingen af lystergrene har man udvalgt vinkelbøjede hasselgrene. Disse er flækket igennem marven. Netop hassel, der er hårdt og elastisk, har givet grenene størst mulig styrke.

Lystergrene er også lavet af hjortetak. Sådanne stykker med to rækker modhager på det nedre ben kendes bl.a. fra en nordtysk Ertebølleboplads.

ELMETRÆS-BUER

Buen var utvivlsomt jægernes vigtigste våben, og af de fire buer, der til dato er fremdraget i Vedbæk fremgår det, at man lagde stor omhyggelighed for dagen ved fremstillingen.

Elmetræ var det bedste materiale, som kunne opdrives i den atlantiske urskov. Takstræet, som ellers regnes for det bedste bue-træ, var endnu ikke indvandret til Danmark.

Buemageren udsøgte sig en slank skyggevokset elmestamme med færrest mulige grene og knaster. Årringene er meget smalle i skyggevokset

træ, og når det har været foretrukket, hænger det måske sammen med, at elasticiteten er stor, og at der er få knaster.

Stammen er flækket igennem marven, og barken er skrællet af. Barksiden er iøvrigt rørt mindst muligt, den har udgjort rygsiden i buen, d.v.s. den side, der vender bort fra skytten, når han skyder. Man har så vidt muligt undgået at gennemskære den yderste årring på rygsiden, idet enhver gennemskæring udgør et svagt punkt, hvor revnedannelse kan opstå, når buen spændes. Buens profil er skabt ved bortskæring af træ på marvsiden af stammen. Til sidst er siderne skåret til, og buen er glattet, så ethvert snitspor er fjernet.

Ved anvendelsen af en tynd elmestamme, har man desuden opnået, at buens ryg består af elastisk splintved, hvorimod bugsiden udgøres af kerneved, som er mindre elastiskt men mere trykstærkt. Denne fordeling af elastisk ryg og trykstærk bug er ideel for en bue, og bedre kan buer faktisk kun laves ved sammenlimning (laminering) af forskellige træsorter eller glasfiber.

DEN STORE BUE

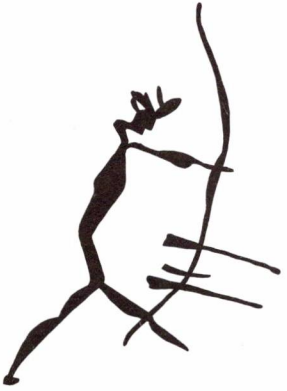

Den mest bemærkelsesværdige af buerne fra Vedbæk fandtes i 1977 på bopladsen Maglemosegård. Den stod skråt i aflejringerne af sand og gytje neden for selve bopladsen og har øjensynligt været banket ned i fjordbunden og genanvendt som rusepæl eller lignende. Den del af buen, der har raget op over havbunden, er nu forsvundet, men bevaret er et stykke på 1,28 m af den oprindelig 1,94 m lange bue.

Buen er usædvanlig lang og kraftig, det er faktisk den længste, der kendes fra stenalderen i Norden. Endvidere er den af enestående fin kvalitet, træet er helt knastfrit, og form og forarbejdning har været usædvanlig elegant.

Det ene ben på buen er fuldstændigt bevaret og måler fra midten af

håndtaget 97 cm. Hvis buen har været symmetrisk, har længden været 1,94 m. Desværre er håndtaget temmelig beskadiget, men det synes oprindeligt at have haft et cirkulært tværsnit. Tværsnittet på benet ændres markant 44 cm fra spidsen, nærmest håndtaget er det spidsovalt, og rygsiden er mere hvælvet end bugsiden. På den yderste del af benet er tværsnittet næsten cirkelrundt.

Buestrengen har været fastgjort 1,5 cm fra spidsen. Hér er der lavet to indhak, der er bemærkelsesværdige ved at være forkullede i bunden. Enten er indhakkene lavet ved svidning, eller også er de svedet i bunden efter at være skåret. Formålet har måske været at beskytte såvel træet som buestrengen imod råd og friktion.

Den store bue er skåret af en stamme med en diameter på omkring 12 cm. Der har været en del træ at skære bort på marvsiden, men derved har man undgået at bruge det inderste kerneved, der altid er temmeligt knastrigt. Til trods for at buens ryg følger én og samme årring, så er der alligevel sprunget en 55 cm lang splint af ryggen, og det er tydeligvis årsagen til, at stykket er kasseret.

Iøvrigt bøjer buen svagt imod rygsiden, men det er svært at afgøre, om denne krumning er buens oprindelige, eller om den er opstået under trykket fra de dækkende jordlag. Det er dog karakteristisk at en række jordfundne buer bøjer imod rygsiden, og på buer fra historisk tid træffes denne bøjning ofte, når buen er uspændt.

En let bøjning i den »forkerte« retning på en uspændt bue kaldes halvreflex. Disse buer antager en let Amorbueform, når de spændes, og kendes bl.a. fra samtidige spanske klippemalerier.

Mændene fra gravene på Bøgebakken havde en gennemsnitshøjde på 1,71 m, og manden fra grav 10, der var gravlagt på hjortetakker, var kun 1,61 m høj. Den store bue har således været væsentligt højere end nogen kendt Vedbæk-jæger. Buen overgås i længde men ikke i bredde og tykkelse af jernalderens langbuer, og at den har været et usædvanligt kraftfuldt våben, er der ingen tvivl om. Den har været rigelig stærk til jagten på større

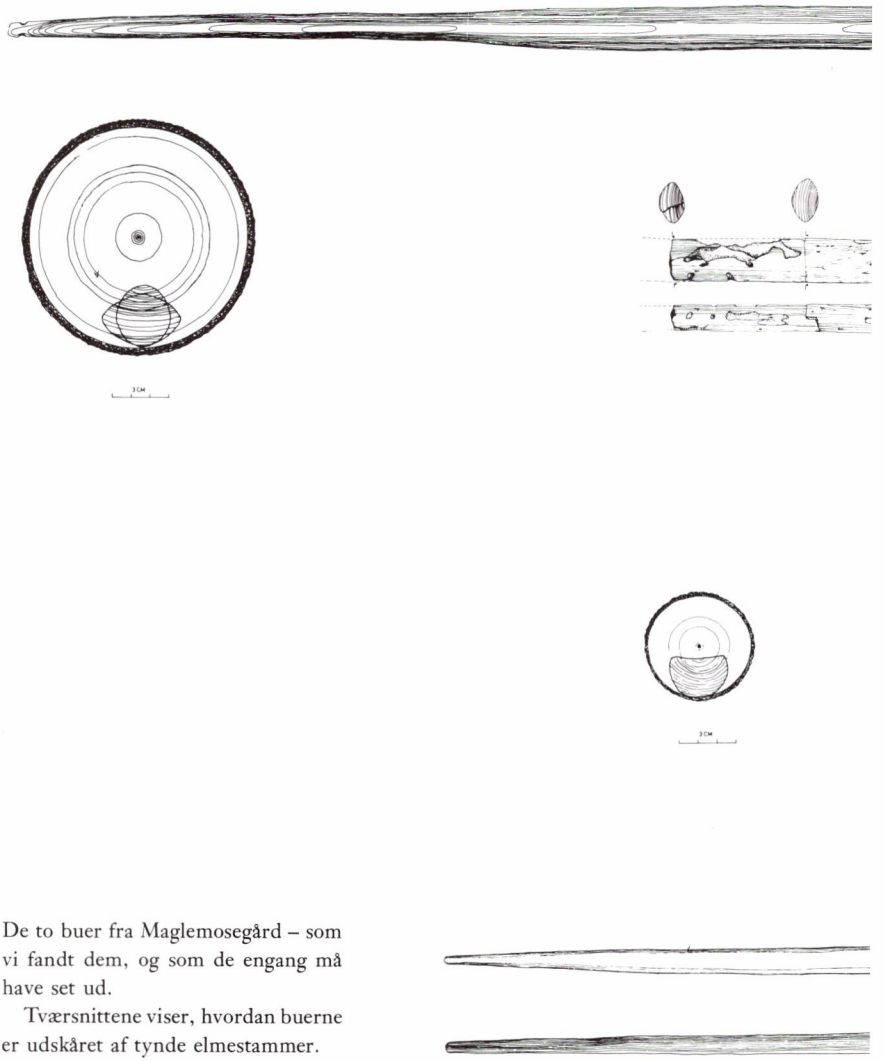

De to buer fra Maglemosegård – som vi fandt dem, og som de engang må have set ud.

Tværsnittene viser, hvordan buerne er udskåret af tynde elmestammer.

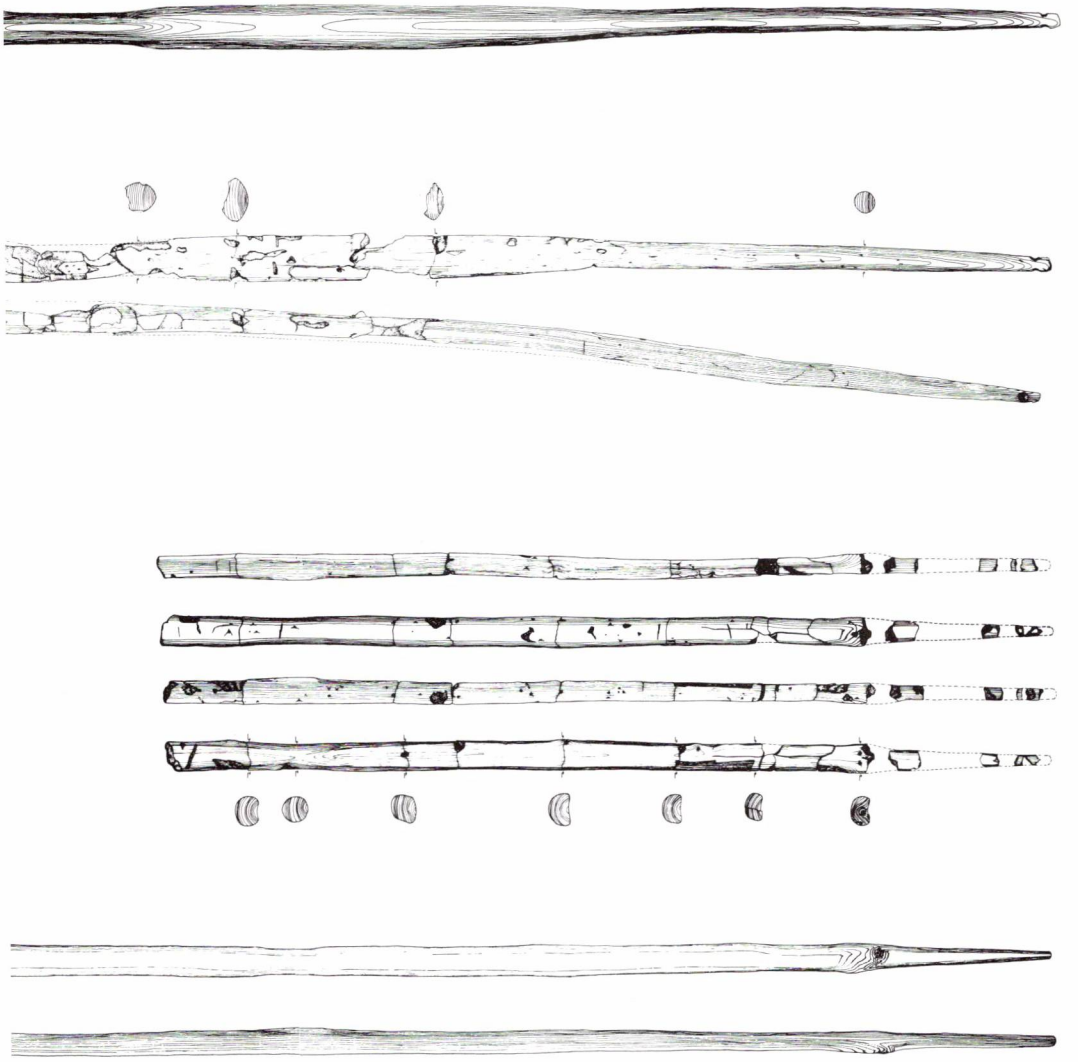

Bøgebakken grav 19. Den dræbende benspids kan være afskudt fra en stor bue. Lennart Larsen foto.

vildt som hjort og svin. Måske har den også været brugt i kamp. Den har ialtfald sagtens kunnet afskyde kraftige pile med spidser som den, der sad i halsen på den dræbte fra grav 19 på Bøgebakken.

SKAFTER TIL PILENE

De fundne buer fik os naturligvis til at søge efter pilene, altså skafterne, for spidserne af flint og ben har vi mange af. Først i 1978 blev et pileskaft bragt til veje, og selv om det egentligt var et længe ventet fund, overraskede det alligevel.

Der kendes skafter til pile fra enkelte samtidige og ældre bopladser, og hér er skafterne gerne lavet af udkløvet fyrre- eller aske-træ. Det nye skaft fra Maglemosegårds Vænge er ikke lavet af udkløvet træ men derimod af et ungt retvokset skud fra busken kvalkved.

Skuddet er afbarket og glattet ved knopper og andre uregelmæssigheder. Forenden er tilskåret med få flade snit og derefter flækket op for at gøre plads til pilespidsen. Der sad ingen spids i skaftet, men der kan ikke være megen tvivl om, at det er beregnet til skæftning af en tværpil. Skaftet

Forenden af pileskaftet, sammen med en tværpil fra samme lag og rekonstruktion af en skæftet pil.

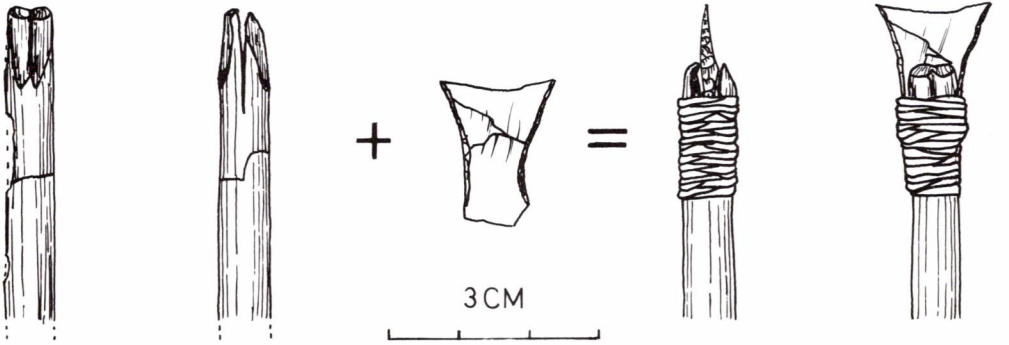

Håndtag af egetræ med udskåret knop, måske fæstestykke til en flækkekniv.

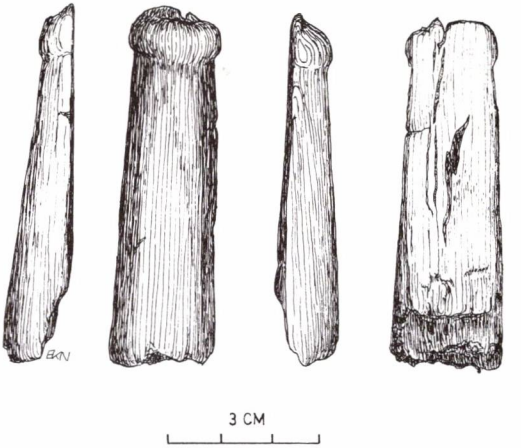

fandtes i et lag, der stammer fra yngre Ertebølle-tid og i samme lag er fundet retæggede brede symmetriske pilespidser.

Kvalkved kaldes også ulvsrøn, det er begge ringeagtende navne, der hentyder til de uspiselige røde bær.

Stenalderjægeren ringeagtede ikke planten, han var sikkert ligeglad med bærrene, for ham var planten en nytteplante. Det kræver nemlig langt mindre arbejde at lave et pileskaft af kvalkved end af udkløvet fyr eller ask.

Med buer og pile, økseskafter, stammebåde, fiskelystre og ruser er vi ifærd med at udfylde de huller, som træet har udgjort i vores rekonstruktion af Vedbæk-jægernes materielle verden. Men vi er kun lige begyndt dette arbejde, der er stadig meget nyt at finde, og gamle fund, der skal forklares. Til eksempel kan nævnes et lille skaft eller håndtag af egetræ, der stammer fra Maglemosegårds Vænge. Måske har det været håndtag til en flækkekniv – vi ved det endnu ikke.

Det er kun fire år siden, at vort kendskab til jægerfolket blev dramatisk

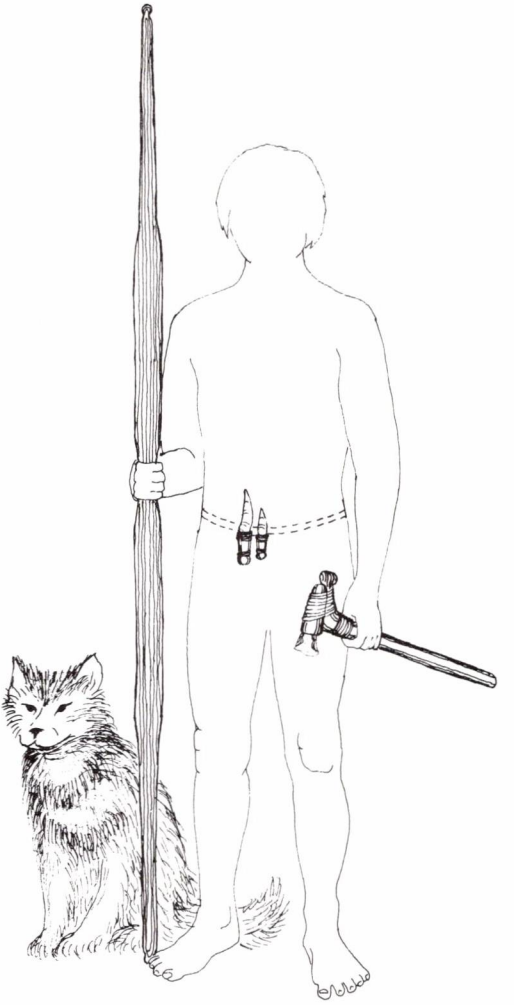

Vedbæk-jægeren og hans vigtigste redskaber, våben og jagtkammerat.

udvidet ved det kik, vi fik ned i gravene på Bøgebakken. Hér stod vi endelig overfor de mennesker, hvis bopladser og affaldslag, man har udforsket i årevis. Vi graver nu på bopladserne og fundene fra de træholdige lag har bragt os et godt stykke længere i rekonstruktionen af Vedbæk-folkets materielle verden.

Jægeren i grav 10 på Bøgebakken endte sine dage som værkbruden gigtplaget olding. Vi kan nu gengive ham i hans bedre dage. Tøj kan vi endnu ikke give ham, men med træet har han fået sine kæreste våben og redskaber tilbage.

Tegningerne er udført af stud. mag. Eva Koch.

Maglemosen og mosegeologiens historie

Charlie Christensen

Under arbejdet med at finde oplysninger om en lokalitet i ældre skrifter og kort, som i tilfældet her med Maglemosen i Vedbæk, er man nemt udsat for at blive forført af det historiske materiale og ende ret langt borte fra udgangspunktet. Det er vist nærmest det, der er hændt for denne artikels forfatter.

Maglemosen 1828

Midt i oktober 1828 besøgte Johan Heinrich Christfried Dau Maglemosen ved Vedbæk under en rundrejse til sjællandske tørvemoser.

På det Kongelige Danske Rentekammers Kort, som Dau havde til rådighed, var det kun 50 tønder land ud af ialt 200 tønder land mose, der betegnedes Maglemose.

Han beskriver mosen som værende eng, overalt med græssende kreaturer. Der gravedes tørv fire steder, kun æltetørv, som stod opstakket på mosen.

Under omtalen af Maglemosen redegør Dau for den måde, hvorpå han bedømmer tørvelagenes tykkelse og udstrækning; det der var rejsens hovedformål. Af de halvtreds tønder land mose var omkring de fyrre endnu urørte.

Tørven var overalt kun omkring halvanden meter tyk. Mosen henregner han under typen kærmose og påpeger dens bemærkelsesværdige fladhed.

På Holte-Hørsholmegnen besøger han samme efterår godt en snes moser. Overalt var der livligt tørveskær. Sine iagttagelser lod Dau trykke i 1829 under den noget omstændelige titel: Allerunterthänigster Bericht an die königliche Dänische Rentekammer über die Torfmoore Seelands nach einer im Herbste 1828 deshalb unternommenen Reise.

I moserne lå Danmarks fortid forseglet. Tørvespaderne gravede den frem igen. Gradvist øgedes kendskabet til udviklingen af plante- og dyrelivet fra istiden til i dag. En væsentlig del af mosegeologiens historie udspiller sig i og omkring Søllerød Kommune.

Men hvem var denne Dau, og hvad var baggrunden for hans rejse i 1828?

BRÆNDSELSSITUATIONEN

Brændsel var henimod sidste århundredskifte, hvor stenkullene vandt frem, udelukkende tørv fra moserne og træ eller trækul fra skovene.

Skovene

Med skovene havde det i 1600- og 1700-tallet taget en sørgelig vending. Især Svenskekrigene 1657-60 havde forårsaget stor hugst. Stærkt medvirkende var også græsning af husdyr, der hindrede opvækst af unge træer. I 1670 kom den første skovforordning, der søgte at stoppe skovenes forfald, men først med Fredskovsforordningen af 1805 blev der sat en endelig stopper for den hårde udnyttelse af skovene. Da var Danmarks skove også nede på at dække 4% af landet.

Tørv

På baggrund af skovenes elendige tilstand er det klart, at tørven vandt frem som brændselsmiddel. Da tørveskæret var på sit højeste i første del af 1800-tallet, gik der fra Nordsjællands moser årligt 70.000 læs tørv til hovedstaden, hvor de blev falbudt i gaderne: »Tørre, Tørre, 2 skilling snesen«.

Men som med skoven, således også med tørvemoserne. Der kunne snart imødeses ressourceproblemer, som vi i dag ville kalde det.

Prisopgave 1816

I 1816 udsatte Landhusholdningsselskabet derfor en prisopgave: »Da Oekonomerne endnu ikke ere fuldkommen enige om Reglerne for Tørvemosers rigtige Behandling, hvilke bør grunde sig på fuldstændig Kundskab om Tørvens Natur, og denne Sag, der er ligesaa vigtig for Oekonomen som interessant for Naturforskeren, endnu trænger til videnskabelig Undersøgelse, saa udsætter Selskabet sin første Guldmedaille eller Værdien i Penge for en Afhandling, som giver grundig Oplysning om Tørvens Oprindelse, dens Bestanddele og Reproduction, og som angiver de Betingelser, under hvilke Reproductionen især befordres.«

Der indkom i 1821 tre besvarelser. De to kunne ikke tages i betragtning; den tredie var indsendt under mærket »Von Regen nur und Thau des Himmels ist er aufgewachsen etc.«, i oversættelse: »kun af regn og himlens dug er den vokset op«. Denne kryptiske sætning får sin forklaring senere.

J. H. C. Dau

Forfatteren viste sig at være J. H. C. Dau, født 1790 i Altona i Holsten, altså dansk, selv om han skrev på tysk. Han studerede jura og statsvidenskab i Kiel og Göttingen.

DAU'S INDSATS

Dau må betragtes som den første danske mosegeolog. Han foretog en opdeling i forskellige typer af moser: kærmoser, skovmoser og højmoser. Kærmosernes og skovmosernes dannelse, ved tilgroning af søer begyndende fra bredden, havde man allerede kendskab til, men Dau gjorde op

med den forestilling, at tørv *kun* dannedes under vand og kun af vandplanter. I højmoserne var dette ikke tilfældet.

Højmoser

Dau havde klart øje for højmosernes egenart og beskriver dem udførligt. De er hvælvede, højest på midten. De har en plantevækst, der er en mosaik af lave sumpede områder med sphagnum-mos og højere tørre tuer med lyng og kæruld, alle sammen planter der ikke forekommer i lavmoserne.

Mosen har sit eget grundvandssystem uafhængigt af og højt hævet over omgivelserne. Derfor kan planterne ikke få vand og næring fra den egentlige undergrund, men lever udelukkende af de næringssalte, der falder på moseoverfladen med regn og sne. Det er dette forhold, helt klart erkendt af Dau, der hentydes til i afhandlingens motto.

Tørvens genvækst

Om tørvens genvækst kom Dau til det resultat, at det i hvert fald var en meget langsom proces. Han slog til lyd for eksakte undersøgelser og anbefalede regeringen at foranstalte sådanne. Det kunne for eksempel ske ved at nedhamre bestandige pæle i en mose og med års mellemrum måle højdetilvæksten.

Dette forslag blev faktisk gennemført, men først efter Dau's død. I 1843 frededes en afgravet tørvemose, Gammelmose ved Vangede, hvor tilgroningen stadig følges af videnskabsmænd.

Bedømmelse af prisopgaven

Men Dau fik ikke den udsatte præmie. I Bedømmelsesudvalget sad botanikeren, professor J.W. Hornemann, fysikeren H.C. Ørsted og tre repræsentanter for Landhusholdningsselskabet. De to naturforskere viste ingen forståelse for henholdsvis det botaniske og kemiske i besvarelsen. Eksempelvis skrev Ørsted: »Alt det Forfatteren anfører, for at vise, at Tørven har sine jordagtige Bestanddele fra Luften er bygget paa den løseste Grund«.

Endvidere syntes de, at værket var for vidtløftigt og indeholdt upassende kritik overfor ældre værker. Dette meddeltes Dau i en skrivelse, hvori han opfordredes til en omarbejdelse og forkortelse. I svarskrivelsen imødegår Dau kritikken og ønsker at vide om han, såfremt han omarbejder afhandlingen efter de angivne retningslinier, så vil få tildelt den udsatte

Dau udgiver afhandlingen 1823

pris. Da bedømmelseskomitéen ikke kan love ham det, udgiver Dau i 1823 afhandlingen uforkortet på et forlag i Leipzig under titlen »Neues Handbuch über den Torf ...«.

I Tyskland blev Dau's skrift bedre modtaget, og her arbejder han i de næste år med moseundersøgelser, mens han lever af forskelligt litterært arbejde.

I 1827 bosætter han sig i København, men kan ikke finde arbejde. I dyb armod ansøger han i foråret 1828 det kongelige Rentekammer om en bevilling til en undersøgelse af udnyttelsen af de danske tørvemoser. Først ud på eftersommeren får han en mindre bevilling, så han må indskrænke undersøgelsen til sjællandske moser. Det var under denne rejse, oftest til fods og sygdomsplaget, at Dau besøgte Maglemosen ved Vedbæk.

Sjællandske tørvemoser 1828

I sin indberetning om undersøgelserne medtog han det teoretiske stof fra »Neues Handbuch ...«, således at den i 1829 kunne trykkes, som en slags lærebog om tørv, under den tidligere nævnte titel: »Allerunterthänigster Bericht ...«.

»Bericht« 1829

I »Bericht« 1829 er der meget kulturhistorie at hente under beskrivelsen af de sjællandske moser, men rejsens hovedformål var klart en undersøgelse af tørveressourcerne. Derfor opdeles moserne i typer, og det angives, hvor meget der skønsvis er tilbage af tørvemasse i hver mose.

Om tørvens gendannelse påpeger Dau stadig, at man intet sikkert ved og maner til tilbageholdenhed og statslig regulering af tørveforbruget. Han foreslår Sækkedam Mose i Rude Skov (ses på Benzon's kort fra 1823 øst for Lollikhus) fredet for at studere en højmoses tilvækst.

Dette forslag, et af de første om naturfredning, realiseredes desværre ikke, og denne mose, hvori der aldrig havde været skåret tørv, blev grøftet og tilplantet sidst i forrige århundrede. I dag kan Danmarks højmoser, eller rester af sådanne, tælles på en hånd.

I flere moser gjorde Dau en helt ny iagttagelse, nemlig en vekslen i

Fra manuskriptet til J. H. C. Dau's afhandling 1829 om de sjællandske tørvemoser. På den afbildede side omtales Maglemosen. Det kgl. Bibliotek, Additamenta nr. 1174, 4°.

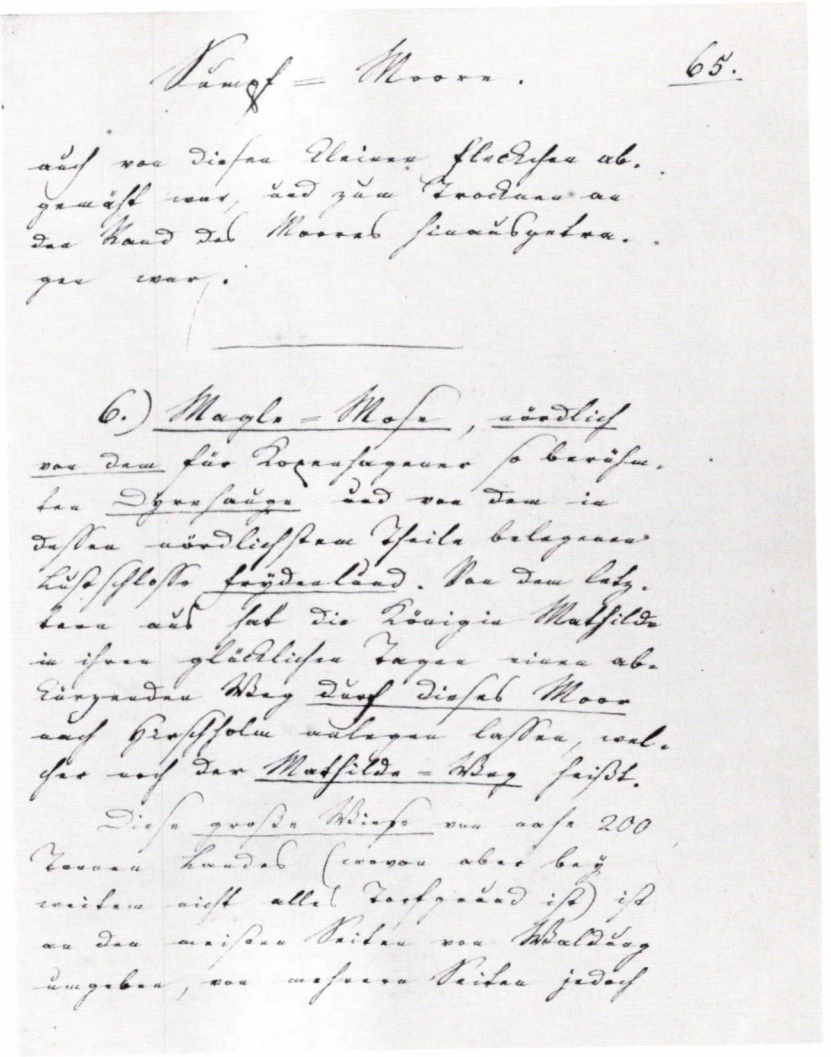

Kanoff = Moore. 65.

auf von diesen kleinen Flächen ab. gemäht war, und zum Trocknen an den Rand des Moores hinausgetragen war.

6.) Magle = Mose, nördlich von dem für Rosenfugene so berühmten Dyrehaven und von dem in diesem nördlichsten Theile belegenen Küstenstädtchen Frederiksund. Von dem letztern aus hat die Königin Matthilde in ihren glücklichen Tagen einen abkürzenden Weg durch dieses Moor auf Kopenhagen anlegen lassen, welcher noch der Matthilde = Weg heißt.

Dieser grosse Wege von auf 200 Ellen Breite (wovon aber bey weitem nicht alles fortgeräumt ist) ist an den meisten Seiten von Waldung umgeben, von welcher Seiten jedoch

skovtrævegetationen op gennem mosens lag, et forhold der efter Dau's død blev taget op til undersøgelse af Japetus Steenstrup.

Maglemosen, tidligere fjord

Som tidligere nævnt gjorde Dau bemærkninger om Maglemosens fladhed. Vi ved, det er fordi mosen er dannet på gammel fjordbund, som er hævet op siden stenalderen. Åbenbart havde tørveskæret ingen steder ramt de dybereliggende havaflejringer, da Dau var der. Uden tvivl ville han have bemærket lag med for eksempel saltvandsmuslinger. Det kunne have været interessant at have hørt Dau's forklaring på, at havaflejringer findes over nuværende havoverflade. Det er nemlig omkring dette tidspunkt, man begynder at blive klar over, at der har fundet hævninger og sænkninger sted i Danmark. Men nogen videnskabelig forklaring kunne man endnu ikke give.

Forchhammers kritik

Kort efter udgivelsen af Dau's bog indeholdt Dansk Litteraturtidende en anonym anmeldelse, men uden tvivl skrevet af tidens fremtrædende geolog, professor G. Forchhammer. Anmeldelsen var en total nedsabling af Dau's værk.

Om et af hovedpunkterne, nemlig tørvens genvækst, skrev Forchhammer, idet han henviste til nogle tyske erfaringer, således: »Forfatteren foreslaar en 600-1200 aarig Turnus til Mosernes Drift; ved Hannover synes man at være fuldkomment tilfreds med en 50-aarig«. I dag, hvor vi direkte ved radioaktive målinger kan datere lagene i moserne, ved vi, at Dau havde ret. Dannelsestiden for en meters tørvelag er oftest over 1000 år.

Der levnedes Dau plads til et 32 sider langt forsvar, som er præget af stor og retfærdig harme, men også med forbitrede angreb på Forchhammer. Denne svarer kort igen på samme lidet sobre måde.

Dau fik dog endnu et beløb til moseundersøgelser, hvormed han berejste Nordjylland i sommeren 1830. Undersøgelserne findes kun i håndskrift. I maj 1831 døde Dau, en misforstået foregangsmand indenfor mosegeologien, vist nok for egen hånd.

Den prisopgave, Dau havde søgt at løse, havde klart vist sig at være alt for omfangsrigt formuleret, umulig for en enkelt mand at overkomme. Den næste prisopgave, udskrevet 1835 af Universitetet, blev derfor gjort mere begrænset.

Prisopgave 1835

Her var det mosernes planterester, man var interesseret i, specielt forekomsten af stammer af nåletræer, som jo ikke mere er vildtvoksende i Danmark. Man ville endog stille sig tilfreds med en undersøgelse af enkelte steder, hvor sådanne træstammer forekommer.

Denne prisopgave bringer så den næste pioner indenfor moseforskningen ind i billedet: Johannes Japetus Smith Steenstrup (1813-1897), præstesøn fra Thy, medicinstuderende, men med udpræget interesse for naturhistorie.

Holtegård

At det blev på Holteegnen, at Steenstrup skulle foretage sine undersøgelser, var dog lidt af en tilfældighed. Hans forlovede Ida Kaarsberg opholdt sig nemlig jævnligt på Holtegård, hvortil hun havde familiemæssig tilknytning. Hos proprietær Jung var der et livligt kulturelt miljø. Komponisterne Rung og Kuhlau kom der ofte og spillede sammen med en af Jungs sønner.

Vidnesdam og Lillemose

Man ser for sig den unge naturforsker, hver dag spadserende ned til Vidnesdam mose nordvest for Holtegård (nordvest for det nuværende Gl. Holte). Det var denne mose, sammen med Lillemose umiddelbart øst for Rudersdal Kro, at Japetus Steenstrup havde valgt at beskrive udtømmende. På Benzons kort fra 1823 ses der endnu ikke vandfyldte tørvegrave i Lillemose, mens tørveskæret i Vidnesdam er langt fremskredet. Netop tørveskæret gav muligheder for undersøgelser af de dybereliggende lag. De mange iagttagelser i de spredte tørvegrave kunne, omend med noget besvær, stykkes sammen til et idealprofil gennem hele mosen.

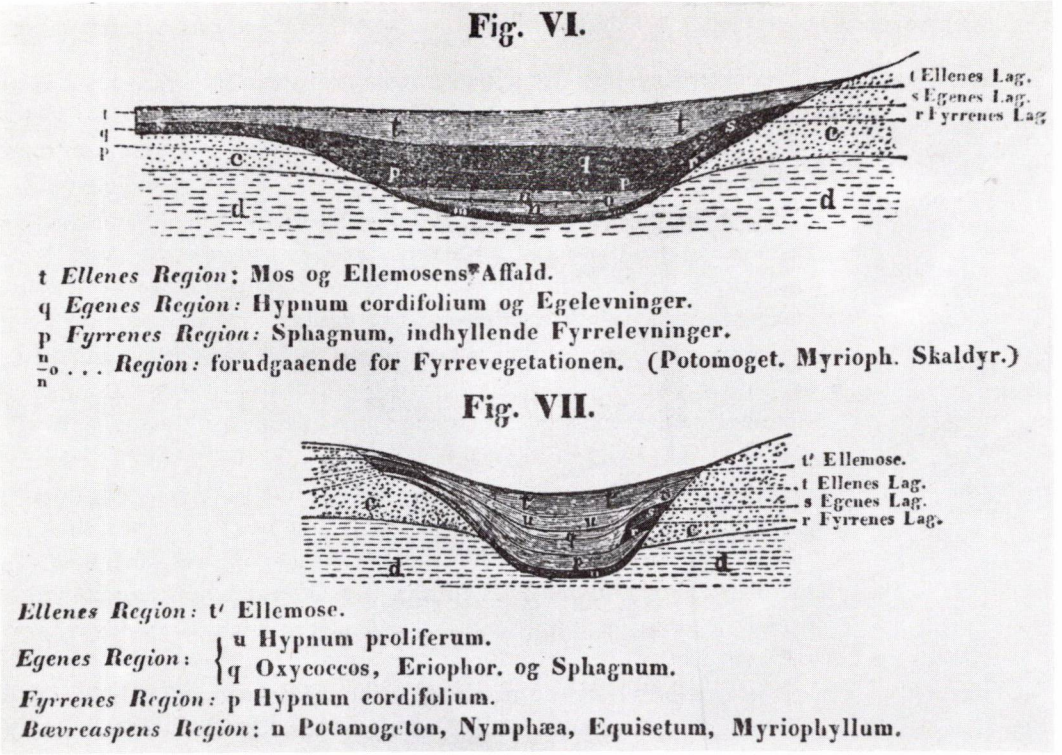

Besvarelse af prisopgaven

1837 indleverede Steenstrup en besvarelse af opgaven, vedlagt en samling af plante- og dyrerester. Og denne blev, i modsætning til Dau's 16 år tidligere, overordentlig vel bedømt og blev anset værdig at optages i Videnskabernes Selskabs Skrifter. Den blev dog først trykt i 1842, da Steenstrup i mellemtiden blev sendt på en rejse til Island. Til gengæld indarbejdede han i afhandlingen nyere erfaringer gjort under en rejse til nordjyske moser, således at han i 1842 mente at kunne sige, at den i de to

moser beskrevne udvikling af plantevæksten skulle være gældende for alle danske moser.

Fire skovperioder

Den veksling i skovtrævegetationen op gennem mosernes lag, som Dau allerede havde antydet, gøres der i afhandlingen fuldt rede for: Ved at undersøge mosernes indhold af frø, kogler, blade og træstammer m.m. viser han, at fire forskellige skovvegetationer har afløst hinanden og altid i samme rækkefølge. Han kan derfor inddele i bævreaspens, fyrrens, egens og ellens periode. Grunden til denne udvikling kan han ikke angive, men taler blot om, at »enhver Organisme har sin Udviklingstid, sine indre Aarsager, hvorfor den igjen maa forsvinde fra Jorden«.

Tørvens genvækst

Steenstrup påviser, at det er fyr, ikke gran, der findes i moserne. Herved griber han ind i den igangværende diskussion om hedens opdyrkning og tilplantning. For eksempel gik Steen Steensen Blicher imod plantning af fyr, da han ikke mente, at det var et oprindeligt jysk træ.

Angående det tidligere så stærkt omstridte spørgsmål om tørvens genvækst var Steenstrups opfattelse helt klar. Han mente genvæksten var så lille, at den ingen økonomisk betydning havde. Altså samme opfattelse som Dau. Det er bemærkelsesværdigt, at professor Forchhammer, der så voldsomt havde imødegået Dau på dette punkt, sad i bedømmelseskomitéen for Steenstrups afhandling.

Koldere klima i fortiden?

Steenstrup slutter sin afhandling: »Man see det nøgne Land klæde sig i Bævreasp og senere i Naaletræer, man see disse Skovdækker forsvinde og give Plads for Eg og Bøg; man see Uroxerne, Elsdyret og Rensdyret gaae i Fortidens Skove, disse sidste det høie Nordens Dyr, der nu selv med Pleie ikke kunne taale Varmen i vort Land, og man spørge sig selv: gaaer Danmark i den nuværende Jordperiode et koldere eller et varmere Klima imøde? Jo længere vi gaae tilbage i Tiden, jo raaere og koldere var Klimaet. Dette Svar bydes os, selv om vi ikke tage Hensyn til det rimelige i den nyeste geologiske Anskuelse, at i Begyndelsen af vor nuværende Jordperiode var den største Deel af Europa og maaske af den hele Verden skjult af et efterhaanden forsvundet og forsvindende Iisdække.«

Secondleutnant R. Benzon's kort 1823.
Lidt formindsket udsnit.
Originalen på Det kgl. Bibliotek.

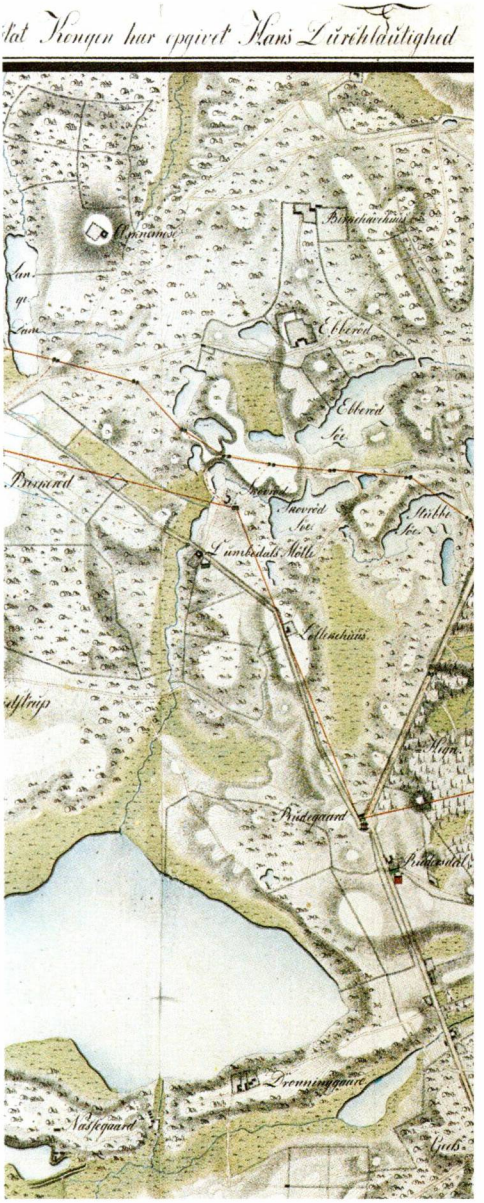

Major Prints af Kiøfen Philipsthal i Aarel 1823

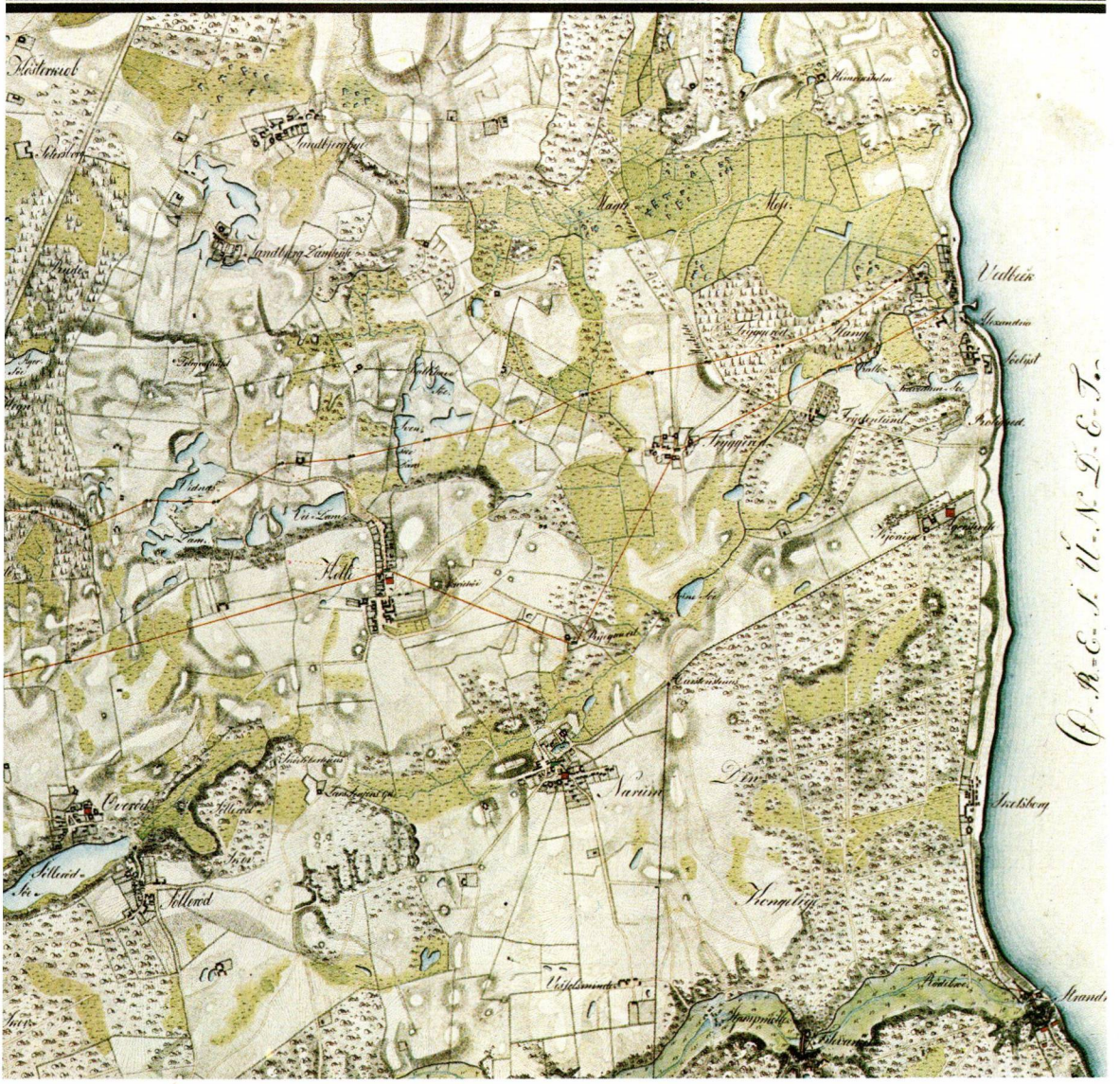
Kiøfen
Philipsthal
Narvik
Vidrik
Alexandra
Strandsberg
Strand
Kiøbenhavn
Kiøge
Kiøge Bugt
Kiøge Bugt
Kiøge Bugt

Disse nye tanker om en tidligere istid, fremsat af geologer, der arbejdede i Alperne, var længe om at vinde fodfæste i Danmark. Forchhammer (og Steenstrup) tænkte sig istidens moræneleraflejringer (»rullestensleret«) dannet ved knusning og opvarmning af klippeundergrunden i forbindelse med store bevægelser i jordskorpen, mens bakker, dale og åse var udformet under havet og senere hævet op. Først med J. F. Johnstrup, Forchhammers efterfølger i geologiprofessoratet i 1866, blev istidsteorien accepteret.

Steenstrup bevarede interessen for tørvemoserne livet igennem, men kom ikke senere til at skrive større værker herom. 1845 blev han professor i zoologi. Et andet, men lige så spændende forskningsområde kom snart til at optage ham.

Køkkenmøddinger

I 1848 nedsattes en komité, »Lejre-komitéen«, senere kaldet »Køkkenmødding-komitéen«, bestående af Steenstrup, Forchhammer og arkæologen J. J. A. Worsaae. Formålet var at undersøge, om de kendte dynger af især østersskaller, der indeholdt dyreknogler og flintredskaber, var naturligt dannede »hævede havstokke« eller frembragt af fortidens mennesker. Steenstrup og Worsaae nåede begge til sidstnævnte opfattelse. Det havde nu vist sig, at man fra andre steder end moserne kunne få oplysninger om dyrelivets udvikling, og her kunne de direkte sættes i relation til menneskets »første optræden« som Steenstrup længe havde interesseret sig for.

NYE FORSKERE

Steenstrup havde altid haft et nervøst og stridbart sind. På hans ældre dage forværredes det, og talrige var hans fejder med åndsfæller indenfor zoologi og geologi. Det kom også til at gå ud over de personer, der arbejdede videre med tørvemoserne, tilmed på samme egn og i nogle af de samme moser som Steenstrup havde arbejdet i: Christian Vaupell og Emil Chr. Hansen.

Chr. Vaupell

Vaupell (1821-1862) kunne gennem sine indgående mikroskopiske un-

Planterester fra
skovmoserne.
Fra Chr. Vaupell 1851.

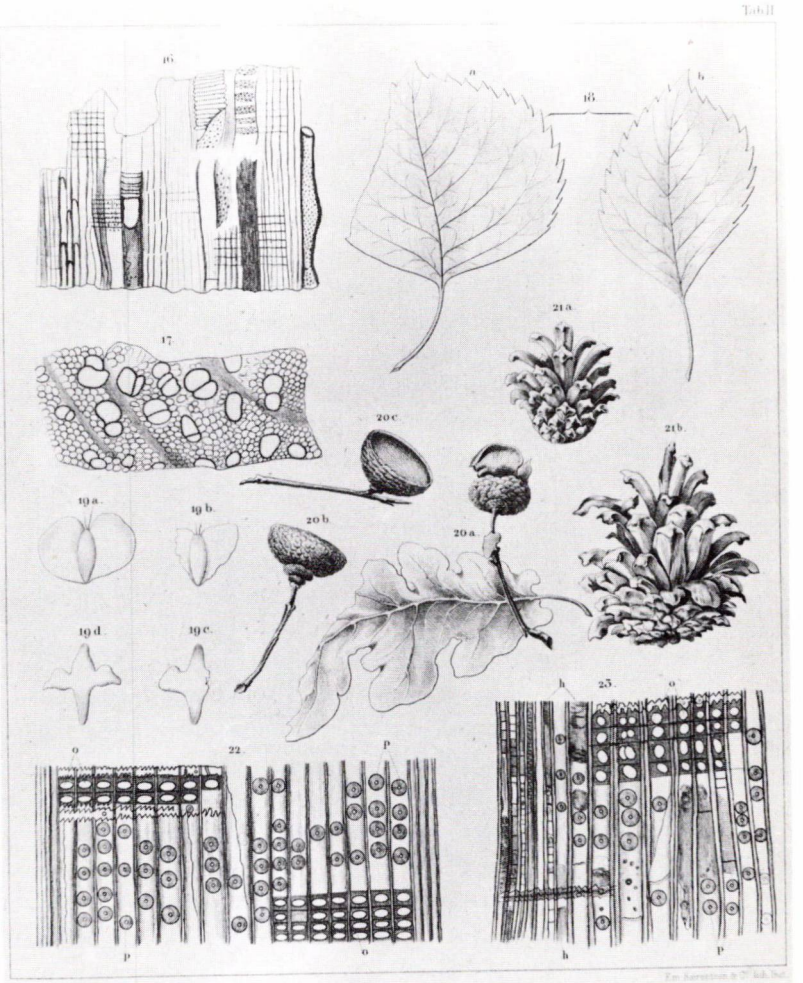

dersøgelser af planteresterne i skovmoserne næppe undgå at komme til lidt andre bestemmelser end Steenstrup af de i moserne forekommende arter. I sit værk om de nordsjællandske skovmoser fra 1851 går han endvidere mod Steenstrups inddeling i de fire skovvegetationer. Han ser nærmere en blandet fortidsskov af især birk, fyr og eg i modsætning til nutidens skove, der er domineret af bøg og helt uden fyr. I mosernes planterester finder han heller ingen beviser for et koldere klima i fortiden.

Vaupell huskes i dag mest for sin udredning af træernes konkurrence om lyset. Kendt er bøgens kamp med egen, hvor bøgen vinder, fordi den giver og tåler mere skygge end egen.

Emil Chr. Hansen

Også Emil Chr. Hansen (1842-1909) måtte korrigere Steenstrups resultater. I Femsølyng, moseområdet syd for Høsterkøb, der flittigt besøgtes af alle de betydende mosegeologer, fandt han bøg i moseaflejringer. Også elletræet finder han optræder langt tidligere, end Steenstrup mente.

Polare planter i moserne

Uventet støtte til sin teori om et koldere klima i fortiden fik Steenstrup, da svenskeren A. G. Nathorst (1850-1921) i 1870 i Skåne fandt rester af polare planter i mosernes nederste lerede lag. På en ekskursion til skovmoserne ved Rudersdal i 1871, som Nathorst og Steenstrup foretog sammen, fandt de også meget hurtigt blade af kuldetålende planter i leret.

Dette blev et vendepunkt i moseforskningen. Istidsteorien var jo også accepteret på dette tidspunkt. Man kunne nu se sammenhæng i det hele: I takt med isdækkets afsmeltning indvandrede dyr og planter fra de sydlige isfrie områder. Først de kuldetålende, senere i takt med klimaforbedringen de mere varmekrævende.

Klimaændringer

Klimaets skiften i fortiden blev hovedemnet for diskussion. Nordmanden A. Blytt og svenskeren R. Sernander mente, at forekomsten af udtørringslag i moserne viste, at der havde været et skifte mellem varme, tørre (boreale) og kølige, fugtige (atlantiske) perioder. Botanikeren N. Hartz (1867-1937) kunne i 1901 vise, at der i sidste del af istiden havde været en ret varm periode kaldet Allerød-svingningen. Denne fandt han i

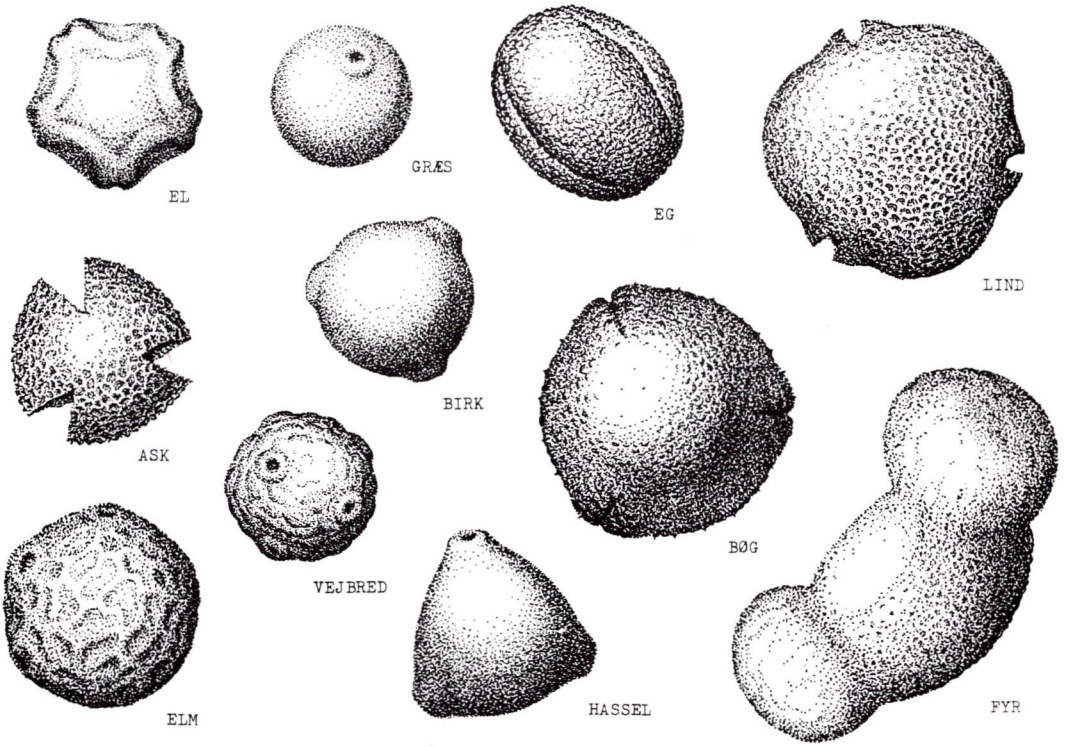

Eksempler på pollen. Forstørret ca. 500 gange. Tegnet af B. Brorson Christensen.

mange moser, for eksempel Sækkedam og Femsølyng. Hartz var også med i påvisningen af, at der havde været flere istider i Nordeuropa.

Store diskussioner førtes gennem disse år. Oftest viste forholdene sig mere nuancerede end først antaget, så ingen gik ud af diskussionerne som absolutte sejrherrer. Et nyt hjælpemiddel i moseforskningen skulle snart komme til at sætte mange ting på plads, men også rejse mange nye spørgsmål.

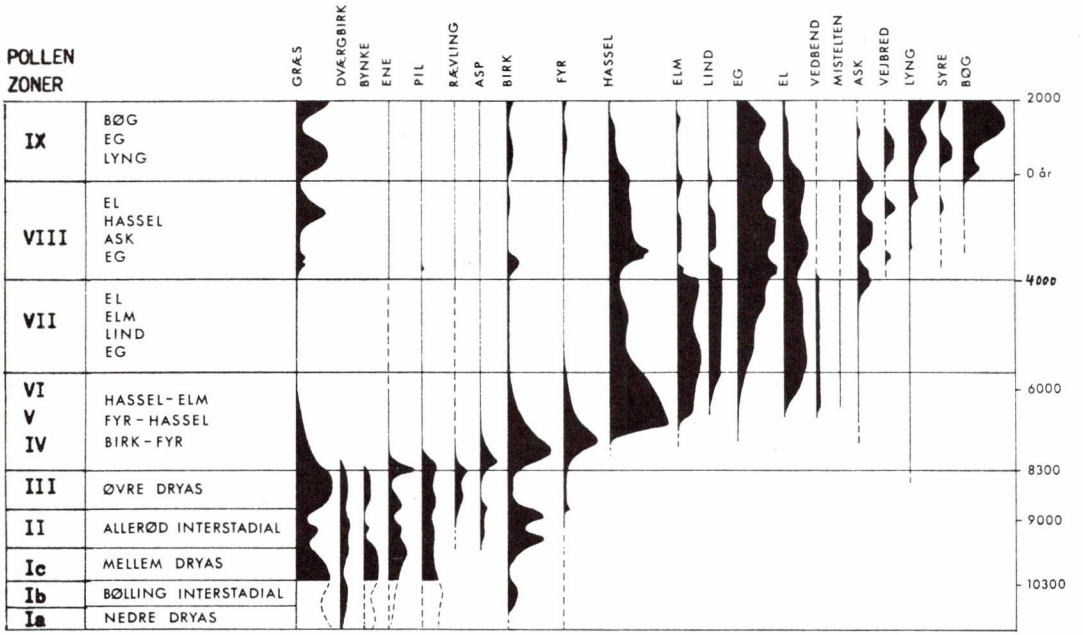

Pollendiagram visende vegetationens udvikling i Danmark efter istiden. Efter J. Iversen.

DEN MODERNE MOSEGEOLOGI

Pollenanalyse

Omkring århundredskiftet blev man klar over, at moseaflejringer indeholdt mikroskopisk små støvkorn (pollen) fra planternes blomster. I blot en ganske lille klump tørvejord kunne der være tusinder. Man kunne endvidere bestemme fra hvilken planteart de forskelligt udseende pollen stammede. Det beroede tidligere tit på held, om man fandt rester af visse planter i moserne. Her forelå nu et ganske anderledes effektivt middel til at vise, hvad der voksede i skovene, idet pollen spredes langt med vinden.

I 1916 forelagde svenskeren L. von Post en fuldt gennemarbejdet ar-

Knud Jessen

bejdsmetode. Pollenanalyse blev herhjemme straks taget op af botanikeren Knud Jessen (1884-1971), som i sin disputats om moseundersøgelser i Nordøstsjælland fra 1920 har pollendiagrammer fra Sækkedam og Femsølyng. Allerede i trediverne kunne Jessen inddele vegetationen i Danmark efter istiden i ni pollenzoner, hver med sin karakteristiske vegetation.

Det kom nu til at stå klart, at vegetationsudviklingen i Danmark efter istiden var styret af ikke én men mange faktorer: Klimaets svingninger, jordbundens udvikling, planternes forskellige spredningshastighed fra de sydlige områder, hvor de havde overlevet istiden, planternes indbyrdes konkurrence samt i de sidste årtusinder i høj grad menneskets indvirkning.

I Maglemosen blev der ikke foretaget mange undersøgelser siden Dau's besøg i 1828. Geologen K. Rørdam foretog omkring 1890 enkelte boringer i de marine aflejringer. I fyrrerne og nu for alvor i halvfjerdserne er naturvidenskabsmænd vendt tilbage til Maglemosen i selskab med arkæologer. Og Maglemosen har faktisk den fordel frem for de moser, der ellers er omtalt: aflejringerne er ikke fjernet ved tørveskær.

LITTERATUR

Danmarks Natur 1967-69, Bd. 1, 5 og 6.
Garboe, A. 1961: Geologiens historie i Danmark. Bd. II.
Dau, J. H. C. 1823: Neues Handbuch über den Torf.
Dau, J. H. C. 1829: Allerunterthänigster Bericht ...
Steenstrup, J. J. S. 1842: Geognostisk-Geologisk Undersøgelse af skovmoserne Vidnesdam og Lillemose. Vid. Selsk. Skr.
Avnholt, A. 1946: Japetus Steenstrup. Holtegård og Vidnesdam. Søllerødbogen.
Vaupell, Chr. 1851: De nordsjællandske skovmoser.
Jessen, K. 1920: Moseundersøgelser i det nordøstlige Sjælland. DGU II rk. 34.

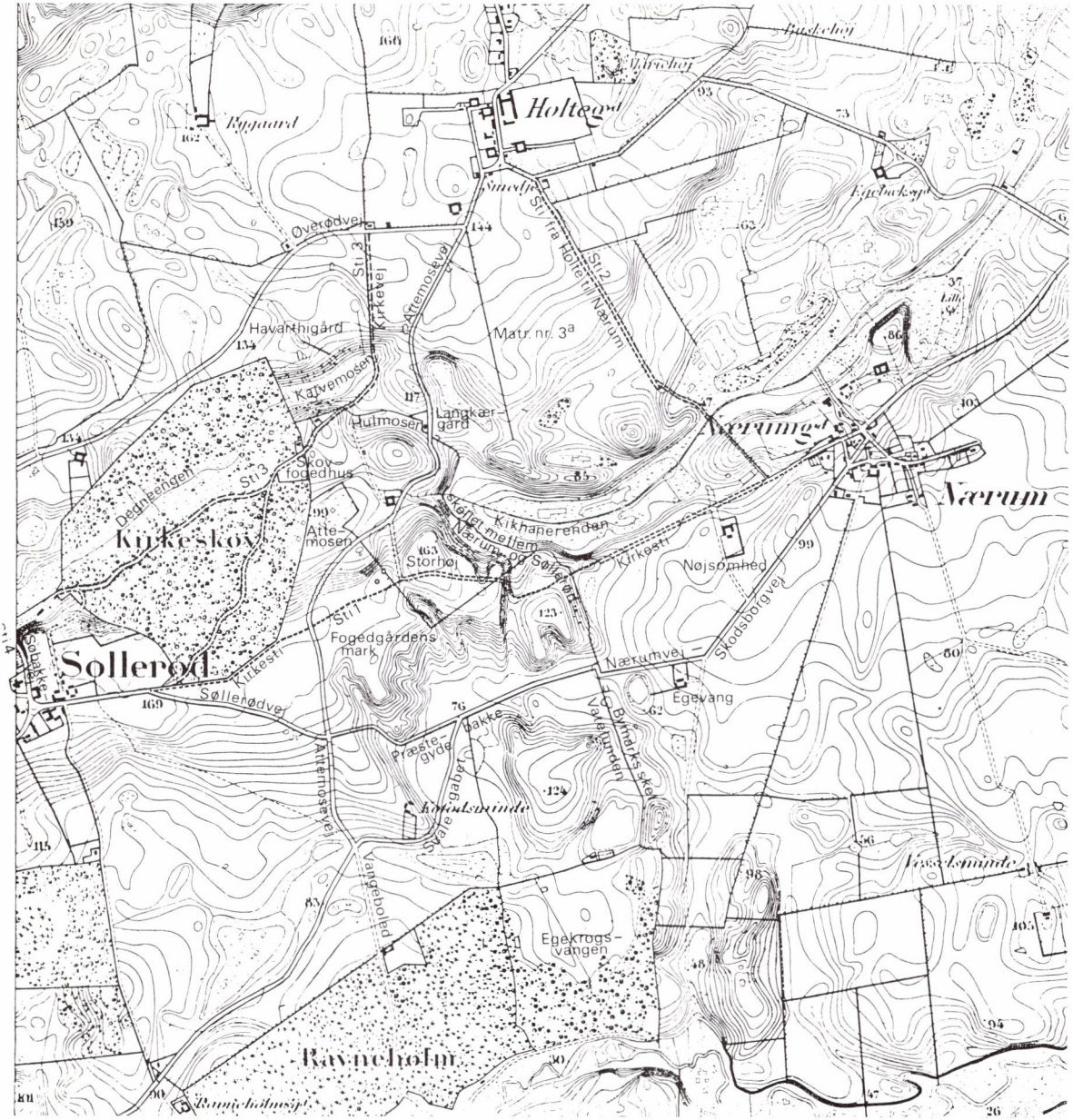
Holtegård
Rygaard
Buskehøj
Øverødvej
Sti 3
Kirkevej
Attemosevej
Sti fra Holte til Nærum
Sti 2
Matr. nr. 3a
Havarthigård
Kattemosen
Hulmosen
Langkærgård
Nærumgård
Nærum
Dødnbengen
Sti 3
Skovfogedhus
Kirkeskov
Attemosen
Storhøj
Skoftet mellem Nærum og Søllerød
Kikhanerenden
Kirkesti
Nøjsomhed
Skodsborgvej
Sti 1
Fogedgårdens mark
Søllerød
Søbakke
Kirkesti
Søllerødvej
Nærumvej
Egevang
Præstegyde
bakke
Vaekkundan
Bymarksskel
Svalegabe
Kongsmunde
Vangeboldvej
Egekrogsvangen
Ravnsholm
Ravnsholmsø
Fæstemunde

Omkring Kirkestien fra Nærum til Søllerød

Træk af udviklingen omkring de gamle stier og veje i Søllerød sogn

Af Jørgen Bird

Topografiens betydning for placeringen af sognets færdselsårer i tidligere tider.

Indtil århundredskiftet, og for så vidt indtil biltrafikken og udstykningen tog fart i årene efter den sidste krig og medførte det gamle bondesamfunds endelige afvikling, var der stort set kun foregået en langsomt fremadskridende udvikling af det net af færdselsårer, der fra meget gammel tid havde eksisteret i Søllerød sogn.

Nogle af disse gamle veje er i dag, ofte efter mere eller mindre betydelige flytninger og reguleringer, dele af kommunens hovedfærdselsårer, medens andre er helt forsvundet, eller har mistet næsten enhver betydning i nutidens hverdag. Vore to gamle hulveje, Søbakkevejen neden for kirken og den i Ravneholmskoven oven for Nymølle, er eksempler på den sidstnævnte kategori. De henligger utvivlsomt begge i omtrent samme tilstand, som da de endnu i forrige århundrede virkelig var køreveje, og hvis vi så med lidt fantasi forestiller os disse jordvejes tilstand i al slags vejr med dybe hjulspor og i øvrigt oprodet af heste og kreaturer, så har vi nok et ikke helt galt billede af, hvordan sognets veje var i tidligere tider.

Dengang, da vejene opstod, var grundvandstanden højere end i nutiden, så søer, moser og sumpe bredte sig over væsentlig større arealer og tvang befolkningen til ved placering af vejene at tage et større hensyn hertil så vel som til sognets meget bakkede terræn, end vi gør i dag.

Det er troligt, at det at arbejde sig op på Søllerød Bakkers ca. 50 m høje

Kort 1. Udsnit af Kjøbenhavns Omegn i VI Blade, nordøstre Blad II, udgivet af Generalstaben 1855. Målforhold 1:20.000. Kortet er suppleret med en række vejnavne og andre navne. De i artiklen nævnte stier er særligt fremhævet. Reproduceret med tilladelse fra Geodætisk Institut (A. 218/79). Copyright.

plateau i tidens løb har givet anledning til brug af ukvemsord langt ud over det sædvanlige. Specielt når man kom fra Nærum, var opstigningen et problem, idet bakkedragets skrænter her længst mod øst er så høje og bratte, at de frembyder en uoverstigelig barriere for kørende trafik, ja nogle steder er det knap muligt at kravle op ad skrænterne, der inden for meget korte afstande kan have en stigning på 25 til 35 m.

Denne artikels formål er at fortælle om det gamle Søllerød sogns gangstier, der er vist på generalstabskortet fra 1855 (kort 1). Historieskrivning har imidlertid den naturlige forudsætning, at der er sket en udvikling eller et handlingsforløb, der kan beskrives, og da dette næsten alene synes at være tilfældet med Kirkestien fra Nærum til Søllerød, beskæftiger denne beretning sig hovedsagelig med denne sti, og med forhold, der kan ses at have haft forbindelse med den.

Hvornår opstod de gamle gangstier?

Da Nærum er ældre end kirken, er det nærliggende at formode, at stien må være nogenlunde lige så gammel som sognets middelalderlige kirke, men nogen skriftlig beretning herom fra den tid findes naturligvis ikke, og det er nok først i sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol for 1850, at vi med sikkerhed kan konstatere, at denne og andre stier i sognet havde officiel status som skole- og kirkestier.

Ønsker man yderligere oplysninger om stiernes opståen, alder og historie, må man finde frem til det relevante stof, der måtte gemme sig i skriftlige kilder, i arkiverne etc.

Hvad de gamle kort umiddelbart fortæller om sognets veje og stier.

Lettest tilgængelige er de gamle kort, hvoraf der findes flere fra før udskiftningen, der her i sognet skete så tidligt som i 1771 eller snart derefter. Det mest detaillerede er Christian Hilcker's over det »Langenske Revier« (kort 2), tegnet 1764. Selvom det på kortet er anført, at det er en »geometrisk Grundtegning«, er det åbenbart langt fra nøjagtigt, men da det alligevel i al sin enkelhed giver et klart og formodentlig i hovedtrækkene sandfærdigt billede af det vejnet, befolkningen i Søllerød sogn havde indrettet sig med, og formentlig havde benyttet i mangfoldige år, har det interesse at være orienteret om, hvad dette kort fortæller om, hvordan man

Fig. 1. Fotograferet 1910 på Arnegårdens Mark nord for Krags Mose. I venstre side bakkedraget op mod Søllerød, skråt op over hvilket landevejen fra Nærum førte før udskiftningen. I baggrunden Kofoedsmindes bygninger.

dengang kunne komme til kirken, samt i det hele taget komme rundt i sognet og få forbindelse med omverdenen.

Arbejdet med anlæggelsen af den nye Kongevej fra København til Hillerød blev netop påbegyndt, men naturligvis langtfra færdiggjort, i

Kort 2. Geometriske Grund-Tegning over det Langenske Revier under Kiøbenhavns Amt beliggende, som efter Hans Kongel. Majestæt KONG FRIDERICH den 5tee Allernaadigst Befaling under Direction af Hans Excellence Herr Geheime Conference Raad og Ober-Jæger-Mester von Gram ved de Kongel. Danske og Tydske Forst-Betiente er obtaget, udi Riss og Beskrivning forfattet, de Anno ultimo Octobris 1763 ind til medium Martii 1764 af Christian Hilcker.
Målforhold 1:19200 (1 tomme svarer til 100 roder = 800 alen).
Reproduktionens målforhold ca. 1:55000.
En del vejnavne er optrukket.
Original i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

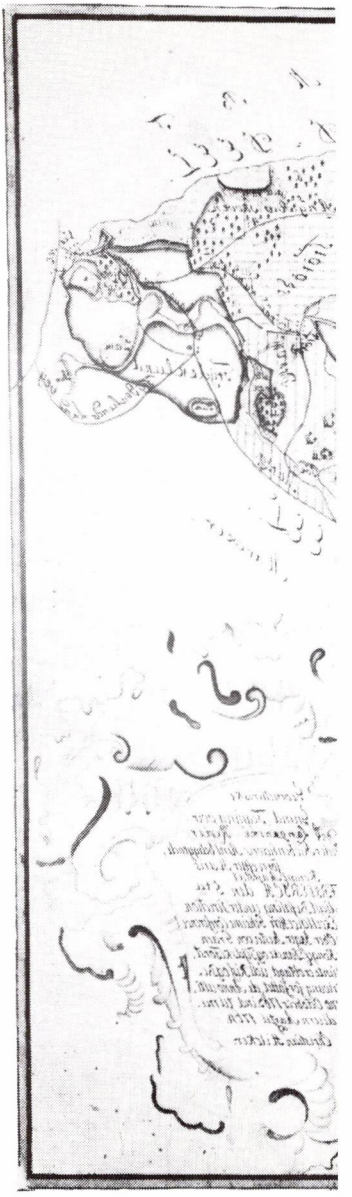

1764, og vejen ses på kortet med sin nuværende beliggenhed. Fra den udgik nede i dalen mellem Geels og Rudersdal bakker »Dronninggaard Veyen«, der førte op gennem skoven til Søllerød, som Søllerødvej i dag.

Nok den vigtigste vej til sognet, »Den almindelige Land Vey for Nærum og Holte«, kom fra Kongevejen ved »Fulevad« nord for Sorgenfri Slot, og gik derfra i en let bue til det sted nord for Ørholm, hvor den skar den Vej, der også dengang kom syd fra over Mølleåen og fortsatte, i dag som Skovskellet/Slotsvej, til Søllerød by. Fra Ørholm fortsatte landevejen nogenlunde som i dag langs Krags Mose (fig. 1) til et lille vandløb, der var afløb for mosen og er vist løbende i en bue i sydøstlig retning til den lille sø, der endnu i dag ligger ved gården »Egekrogen« i Ravnholm skovens nordlige udkant. Landevejen var utvivlsomt ført over vandløbet på en bro, og i dette punkt, der lå sydligere end vejkrydset i dag, krydsedes landevejen af den syd fra over Mølleåen ved Nymølle kommende vej, der fortsatte mod nord i »Holte Land Vey«, vor tids Attemosevej (fig. 2).

Landevejen fra Nærum til Søllerød.

Fra denne korsvej fortsatte landevejen ind over den senere oprettede gård Kofoedsmindes jorder ad den smalle passage mellem den bakke i nord, hvorpå gårdens bygninger blev opført omkring 1820, og det mosedrag, hvor dr. Poul Bergsøe omkring 1920 indrettede sine åkandedamme (fig. 3). Her vedblev landevejen at passere indtil anlæggelsen af den moderne Skodsborgvej i fyrrerne. Og her var en vejgaffel, idet en vej gik fra i venstre side og førte skråt op over bakken, over de jorder, der senere hørte til Arnegården og Søllerødgård, til Søllerød bys østende. Her forenede den sig med to nord fra kommende veje og fortsatte tæt forbi Danneskjolds Søllerød Slot, der efter alt at dømme lå østligere end det nuværende slot og tilbagetrukket som dette i forhold til den nuværende Søllerødvej, nord om kroen, ned ad Søbakkevejen og videre gennem Øverød til Kongevejen ved Rudersdal.

Fra vejgaflen på Kofoedsminde må landevejen til Nærum på den første korte strækning have ligget ca. 300 m sydligere end i dag, førende over det

Fig. 2. Foto ca. 1918. Man ser, hvorledes landevejen kommende fra Kongevejen (i dag Skodsborgvej), efter at have passeret syd om Krags Mose, deler sig i Attemosevej til venstre, vejen ned til Nymølle, nu Vangeboled, til højre, og i midten Nærumvej, der vistnok på det første stykke ind over Kofoedsminde tidligere kaldtes »Smutgjærde«.

Fig. 3. Kofoedsminde i dr. Bergsøes tid. Mellem åkandedammen i forgrunden og bygningerne ses den vejdæmning, hvorpå Nærumvej dengang, med sammen beliggenhed som gangstien i dag, førte hen over ejendommen. Det var her, vejen indtil udskiftningen delte sig i den vejgaffel, der betegnedes »Svalegabet«. Efter anlæggelsen af den moderne Skodsborgvej nord om Kofoedsminde og sløjfningen af landevejen hen over ejendommen, blev fra 1946 det korte stykke af Nærumvej, der nu som lukket vej fører fra Skodsborgvej til Kofoedsmindes nordlige skel, kaldt Svalegabet.

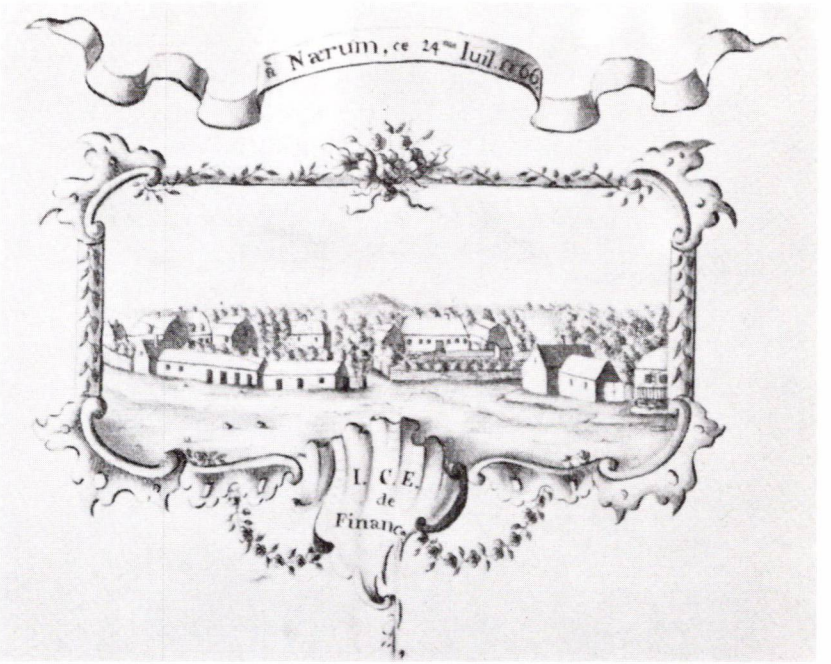

Fig. 4. Prospekt af Nærum 1766. Midtfor Luxdorph's sommerresidens nord for gadekæret, og til venstre derfor, på den anden side af vejen ned til det vestre byled, Staffeldts lystgård.

nuværende Vatelundens terræn i mellemrummet mellem det der værende bakkedrag og søen i ejendommens sydskel, hvorefter den drejede mod Egevang og Nærum.

Nærum i 1760'erne

Bebyggelsen i datidens Nærum var i det væsentlige samlet om gadekærets vestende. Nord for gadekæret lå Bolle Willum Luxdorphs sommerresidens, som han ejede fra 1753 til 1781. Hen mod slutningen var han steget til at blive en af statens øverste embedsmænd, 1. deputeret i cancelliet, geheimeråd og hvid ridder. Vest for ham havde overstaldmester og gehei-

meråd W. D. W. v. Staffeldt sin sommerbolig. Efter hans død 1801 blev ejendommen lagt til Nærumgårds have.

Fig. 4 er et prospekt fra 1766, der viser, hvordan Nærum så ud dengang, d.v.s. før de store ændringer, der skyldtes udskiftningen og storkøbmanden Peder Borre. I 1764 købte denne en lille lystgård vest for Staffeldts, og det var ham, der ved store arealudvidelser og opførelse af den stadigvæk eksisterende hovedbygning i det væsentlige skabte den pragtfulde lystejendom Nærumgård (fig. 5).

På fig. 4 ses en vej mellem Luxdorphs og Staffeldts ejendomme. Den førte skråt ned mod Kikhanerenden, og formodentlig i østenden af den lille eng langs renden, der nu hører til Nærumgård, stod det ene af Nærums byled. Hertil kom landevejen ovre fra Egevang, idet den førte skråt ned over den senere Birkegårds marker, og drejede norden om det høje bakkedrag, der ligger i Nærumgårds vestskel.

Fra Nærum førte landevejen videre til Rundforbi, omtrent som i dag. Og her delte den sig. På venstre hånd førte »Skyde Port Veyen«, tildels svarende til Egebækvej, til Trørød landevej ved Holte (Gl. Holte), hvorfra man som i dag kunne fortsætte mod nord ad vejen, der passerer Hvidnæsdam og Høje Sandbjerg. Ved Rundforbi gik en anden vej af på højre hånd førende til Vedbæk og Trørød over Frydenlund, og selve landevejen fortsatte over Trørød gennem Trørød hegn til Vedbæk.

»Holte Land Vey« = Attemosevej

Også dengang fortsatte dette sidstnævnte vejstykke fra Vedbæk til Trørød i »Trørød Land Vey« over Holte og videre ad »Holte Vey« til Øverød, hvor den havde tilslutning til vejen fra Søllerød til Rudersdal.

Den røde bro over Hulmosens afløbsrende

»Holte Land Vey« mellem Holte og den før nævnte korsvej ved Krags mose havde på næsten hele strækningen over Langkærgårds og Attemosegårdens marker en vestligere beliggenhed end i dag. Ved Holte begyndte den ved Øverødvej et stykke vest for byen, og førte i forholdsvis lige linie omtrent til det sted, hvor »den grønne sti«, ved skellet mellem de to gårdes jorder, nu krydser vejen (fig. 6). Her førte vejen på en rødmalet bro over den fra de vest for landevejen beliggende småsøer – hvis lokale benævnelse

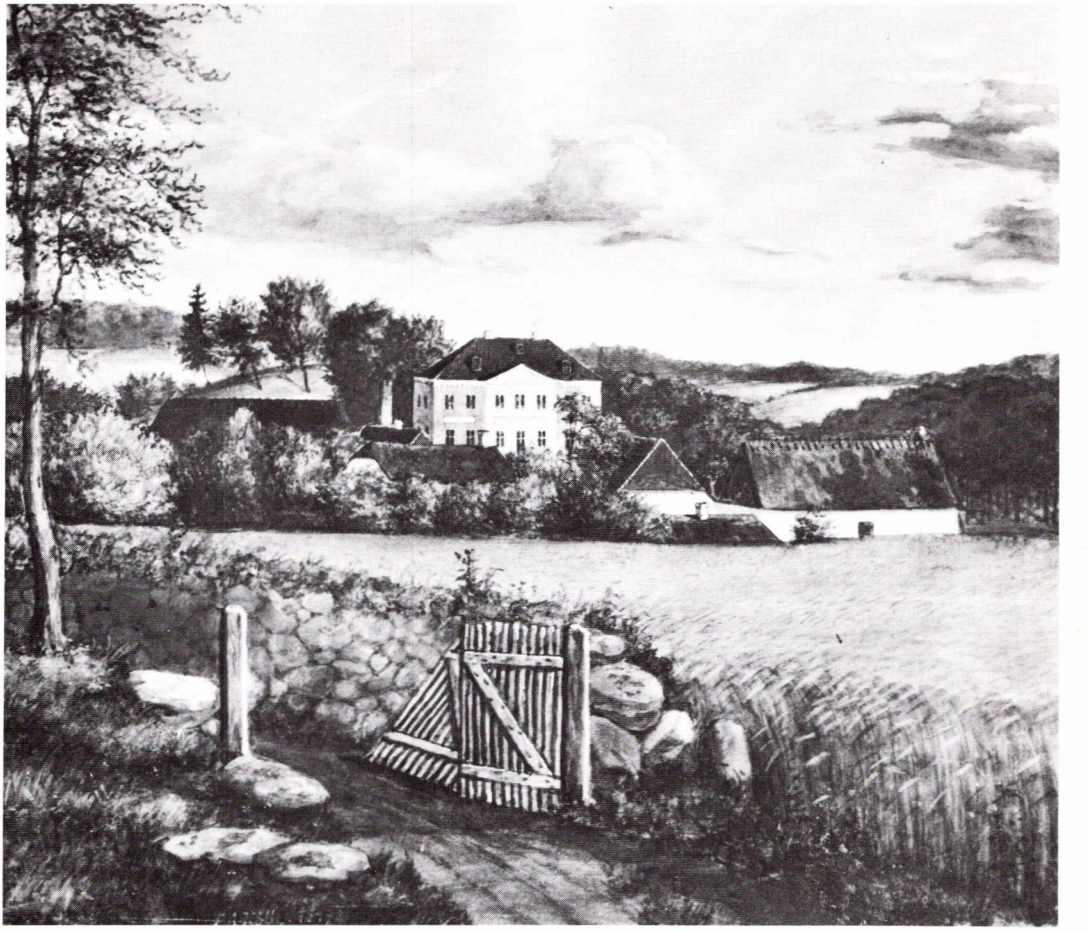

Fig. 5. Da C. A. Kølle i 1847 stod uden for kroen og malede dette billede, lå Nærumgårds hovedbygning helt anderledes frit end i dag. I forgrunden Rundforbivej med det østre byled. Til venstre bakkedraget i parkens vestende, og i baggrunden rejser Søllerød bakker sig. Øverst til højre et glimt af Holtes marker.

Fig. 6. Foto 1907. Udsigt mod nord til Gl. Holte fra Attemosevej 78, matr. 6 i-k. Det buede hegn i højre side skjuler eventuelle rester af det gamle stendige, der stod i det oprindelige skel mellem Søllerøds og Holtes marker. Skellet førte på den anden side af Attemosevej langs nordkanten af Hulmosen, til dels som »den grønne sti« i dag, og fortsatte langs Kirkevejen fra Holte til Kirkeskoven. Den nedgravede Kikhanerende krydser Attemosevej til venstre for huset på nr. 88.

i gamle dage var Hulmosen (u som i hule) – kommende afløbsrende, der nu ses som en åben rende, der blot er ført under vejen i en rørledning. På dette første stykke af landevejen gik Holteboernes kirkevej af og førte gennem Kirkeskoven til dennes sydhjørne ved Søllerød by.

Kirkevej og kirkestier i Kirkeskoven

Et specialkort over Kirkeskoven fra 1792 (kort 3), mere detailleret end Hilckers kort, viser, at Kirkevejen dengang syd for skovfogedhuset drejede østover ned mod Attemosesænkningen og fortsatte ad en endnu delvis eksisterende vej næsten op til skovens østhjørne, hvor den drejede brat mod Søllerød. I dag fører Kirkevejen fra skovfogedhuset, beliggende lidt nordligere end midten af skovens østlige udkant, i næsten lige linie gennem en terrænsænkning inde i skoven for at nå dennes sydhjørne ved Søllerød, samme sted som den tidligere Kirkevej.

På det samme kort over skoven ses to stier, der er betegnet »Kirke Sti«, og de eksisterer begge endnu i dag, begge udgående fra højre side af Kirkevejen. Nærmest skovfogeden fører den ene sti med den høje Rævebakke på venstre hånd og »Degneengen«, hvor der nu er renseværk, nede til højre, ud til Søbakkevejen ved Prinsesseskolen neden for kirken.

Den anden sti er sideløbende med den nuværende Kirkevej, blot følgende toppen af det affald, langs hvis fod vejen er lagt.

Fra den førnævnte røde bro fortsatte »Holte Land Vey« den korte afstand hen til Kikhanerenden, over hvilken der utvivlsomt også var en bro. Netop her er kørebanen senere blevet hævet op på en vejdæmning, der lægger et par ekstra meter til terrænets bratte fald fra venstre vejside, dybt ned mod Nærums Vestermose. Kikhanerenden er afløb for Attemosen, men det tænker vel kun få på nu om dage, fordi vandløbet ikke ses her. Det blev for mange år siden ført igennem en nedgravet rørkanal, helt ovre fra mosen, og det kommer først til syne ved foden af skrænten neden for haven til nr. 88.

Kikhanerenden afløb for Attemosen

Fra renden førte landevejen tæt forbi, hvor Attemosegårdens bygninger senere kom til at ligge, videre nede i marken midt mellem den nuværende

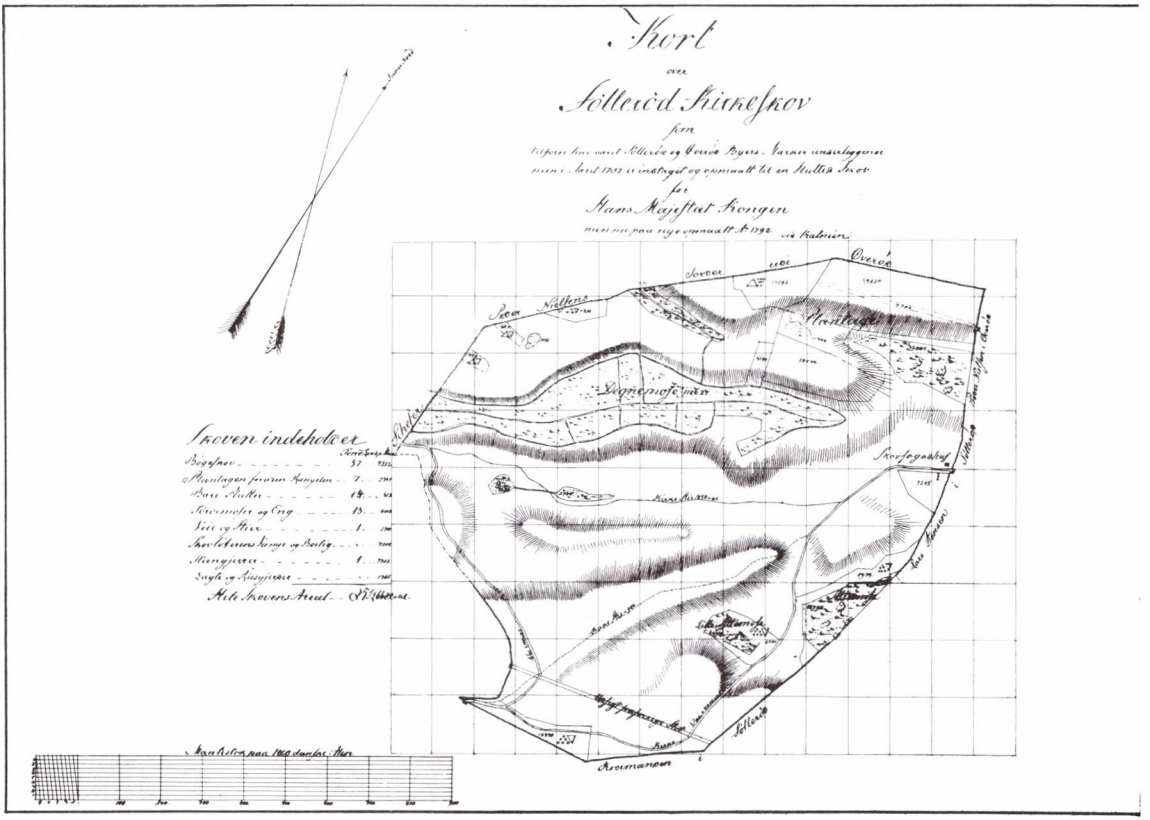

Kort 3. Kort over Søllerød Kirkeskov som tilforn har været Søllerød og Øverød Byers Marker underliggende men i Aaret 1782 er indtaget og opmaalt til en slutted Skov for Hans Majestæt Kongen men nu paa nye opmaalt Anno 1792 ved (landmåler, senere landinspektør Carl Christoph) Kalnein.

Målforhold 1:4000. Reproduktionens målforhold ca. 1:11.300.

Original i Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

vej og Attemosen, for først der, hvor vejen nu krydser Kirkestien, at få beliggenhed stort set som i dag for den resterende strækning. På kort 5 er både den gamle og den nye vej indtegnet.

Nede på marken ved Attemosen delte landevejen sig, idet en sidevej til Søllerød førte over mod Kirkeskovens østhjørne, hvorfra den så på den sidste strækning fulgte skovens sydside, nogenlunde med samme beliggenhed som Kirkestien har i dag langs skovens stendige.

Generalstabskortet fra 1855 viser, at Attemosevej endnu ikke var blevet flyttet nede fra marken op på den mere eller mindre kunstigt frembragte afsats på den bratte skråning oven over markens sydøstside, hvor den ligger i dag. Det skete, har lektor Gunnar Sandfeld oplyst, endnu i 1850'erne. Det samme kort viser Attemosevej fra Hulmosen op mod Holte i sin nuværende beliggenhed, medens Kirkevejen til Søllerød dengang førte fra Øverødvej tæt østen om Kalvemosen i skellet mellem Langkærgårds og Havarthigårds marker. Kirkevejen udgår jo nu fra Attemosevej, og den sidste flytning skete inden 1881.

På Hilckers kort kan ingen stier skelnes, men ud fra det her refererede kan man konstatere, at også dengang havde sognet et vejnet, der på hensigtsmæssig måde forbandt de beboede steder. Bortset fra det fåtal, der boede ved kysten syd for Vedbæk, har vel alene den del af sognets befolkning, der kom fra Nærum, fundet, at turen ad landevejen til kirken var relativ lang, fordi man, for at kunne benytte både den daværende landevej og den forholdsvis beherskede stigning op over markerne syd for Søllerød by, kørte i den beskrevne store bue mod syd. Det var da også alene her, at der blev gjort noget væsentligt for at forkorte vejen til kirken.

Udskiftningens første synlige resultat – omlægning af landevejen fra Nærum til Søllerød

De første skridt blev åbenbart taget allerede ved fællesskabets ophævelse. Af rytterdistriktets kort fra 1771 (kort 4), med plan over udskiftningen af Nærums marker, ses, at som følge af den nye jordfordeling blev landevejen fra Nærum til Kongevejen og Søllerød flyttet. Med udgangspunkt der, hvor Nærum Hovedgade og Rundforbivej i dag mødes, blev den lagt i sydskellet af Birkegårdens marker, hvor den forblev uændret indtil motor-

Kort 5. Udsnit af matrikelkort over Søllerød By, Søllerød Sogn, Sokkelunds Herred, Kjøbenhavns Amt. Opmaalt 1810 og 1811 af (landmåler Diderich Ernst) Bluhme og (landinspektør Julius Kalisch) Rose. Prøvet 1811 af (landinspektør Niels Rasmussen) Lyngbye. Omtegnet 1879 af Holck. Omtegnet 1896 af P. S. Petersen.

Målforhold 1:4000. Reproduktionens målforhold ca. 1:5400. Kortet har været i brug som matrikelkort i årene 1896-1911. Suppleret med vejnavne m.m.

Original i matrikelarkivet.

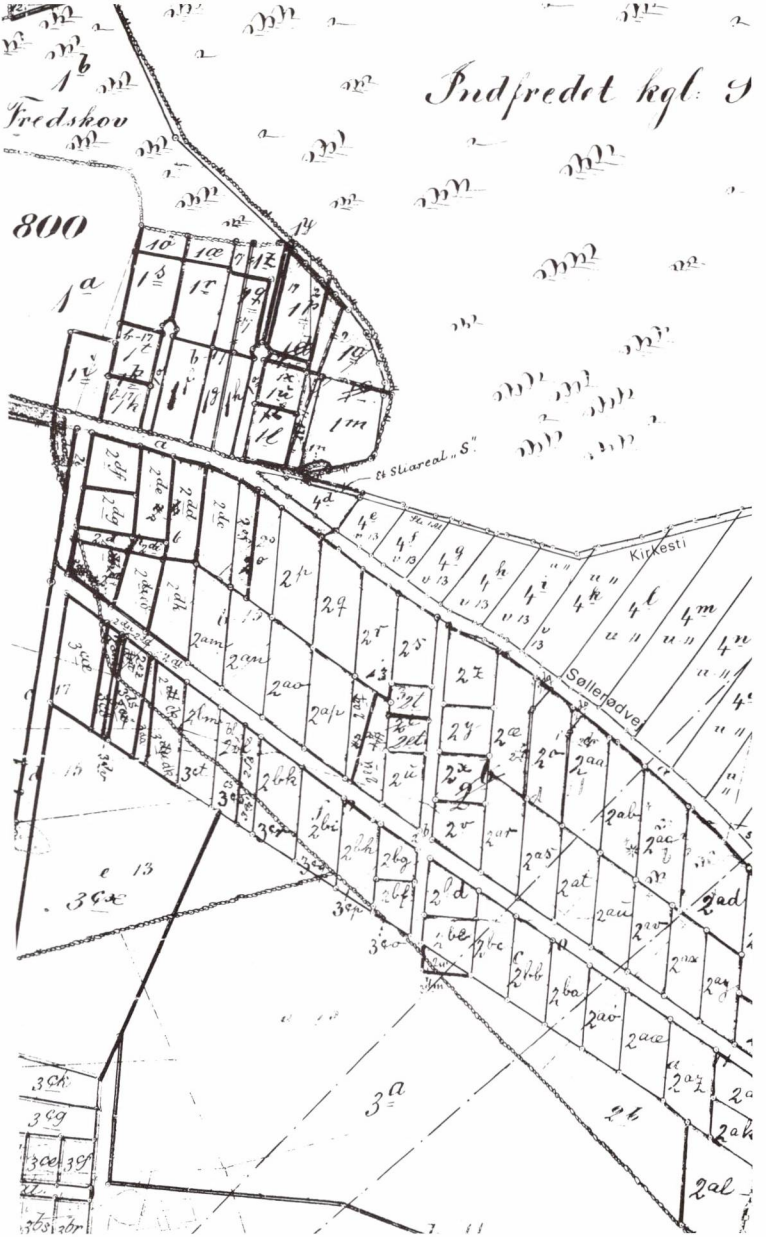

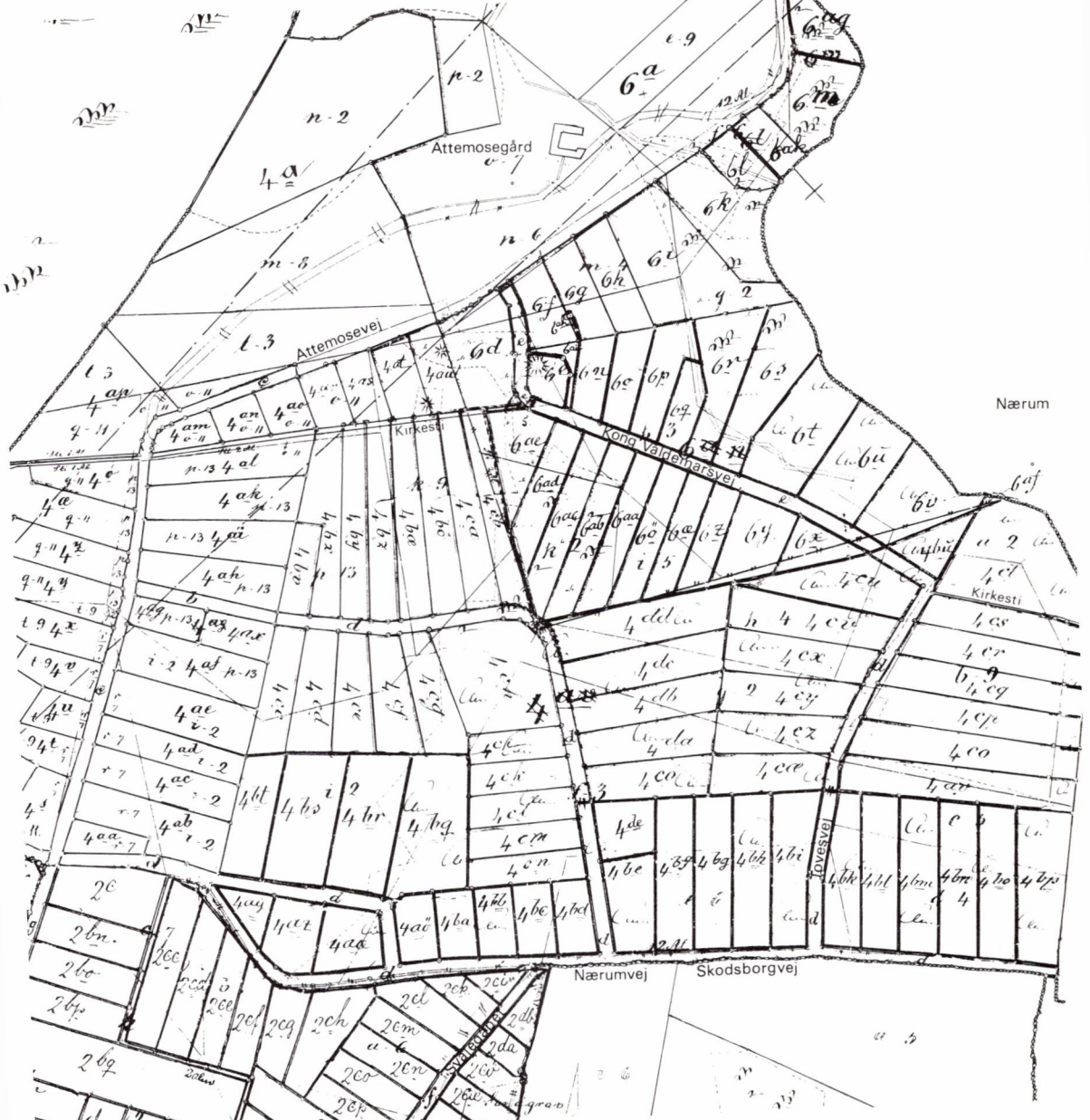
Attemosegård
Attemosevej
Kirkesti
Kong Valdemarsvej
Nærum
Kirkesti
Jovesvej
Nærumvej
Skodsborgvej

vejens anlæggelse i nyeste tid, førende i lige linie til Egevang, hvor den ved en bøjning i vestlig retning kom til at sigte direkte mod Søllerød, indtil skellet mellem Nærums og Søllerøds marker, der hvor i dag »den grønne sti« krydser vejen ved kostskoleruinen.

1771 – forstadiet til vor tids kirkesti, sti 1

På samme kort er indtegnet en markvej eller sti fra Nærum mod Søllerød med beliggenhed som vor Kirkesti. Lad os straks kalde den sti 1. Ved at se på det store originalkort kan man imidlertid få det indtryk, at denne vej eller sti er tegnet på en lidt anden måde end nogle veje, der udgår fra Nærum mod syd, og som utvivlsomt har været markveje. Det forekommer sandsynligt, at al trafik til og fra Nærum indtil udskiftningen skete alene gennem byleddene, og heraf følger, at sti 1 må være nyetableret langs Nærumgårds sydskel ud til det sted, hvor den ellers ville have krydset den gamle landevej, kommende fra Egevang, ca. 100 m vest for parken.

Det tilsvarende udskiftningskort for Søllerød bys marker findes ikke i Matrikeldirektoratet eller andetsteds, og det er derfor ikke muligt at se, om sti 1 på dette kort var indtegnet som fortsættende til Søllerød, og heller ikke med hvilken beliggenhed landevejen dengang blev ført videre.

Hvis vi imidlertid går ud fra, at vejfortsættelsen over Søllerød bys marker de første 20 år forblev i den i 1771 valgte beliggenhed, må det være den, der er vist i C. Böhmers kort fra 1791 over en del af Søllerød området (kort 6). Iflg. dette kort blev vejen lagt, hvor den er i dag, fra bymarksskellet omtrent så langt som til Lyngbakkevej, hvor den drejede lidt mod venstre til et punkt, der kan bestemmes til at have ligget inde på det areal,

Kort 4. Udsnit af Carte over Nærum Bye beliggende udi Søllerød Sogn Sokkelunds Herred paa Kiøbenhavns Amt. Efter det Høylovlige Danske Kammers Order Opmaalt og Indeelt. (Landmåler) H(ans) E(rnst) Dagenboldt. Aar 1771.

Målforhold 1:4000. Reproduktionens målforhold ca. 1:11.600.

Rytterdistriktkort benyttet som udskiftningskort. Kortet er suppleret med enkelte topografiske navne. Udsnit af kortet: se kort 8, 9 og 10.

Original i matrikelarkivet.

CARTE
over
NÆRUM BYE
Beliggende udi
SÖLLERÖD SOGN
SORKELUNDS HERRED
paa
KIØBENHAVNS AMT
efterat
HØYLOVLIGE DANSKE KAMMERS ORDER
OPMAALT og INDEELT

Aar 1771.

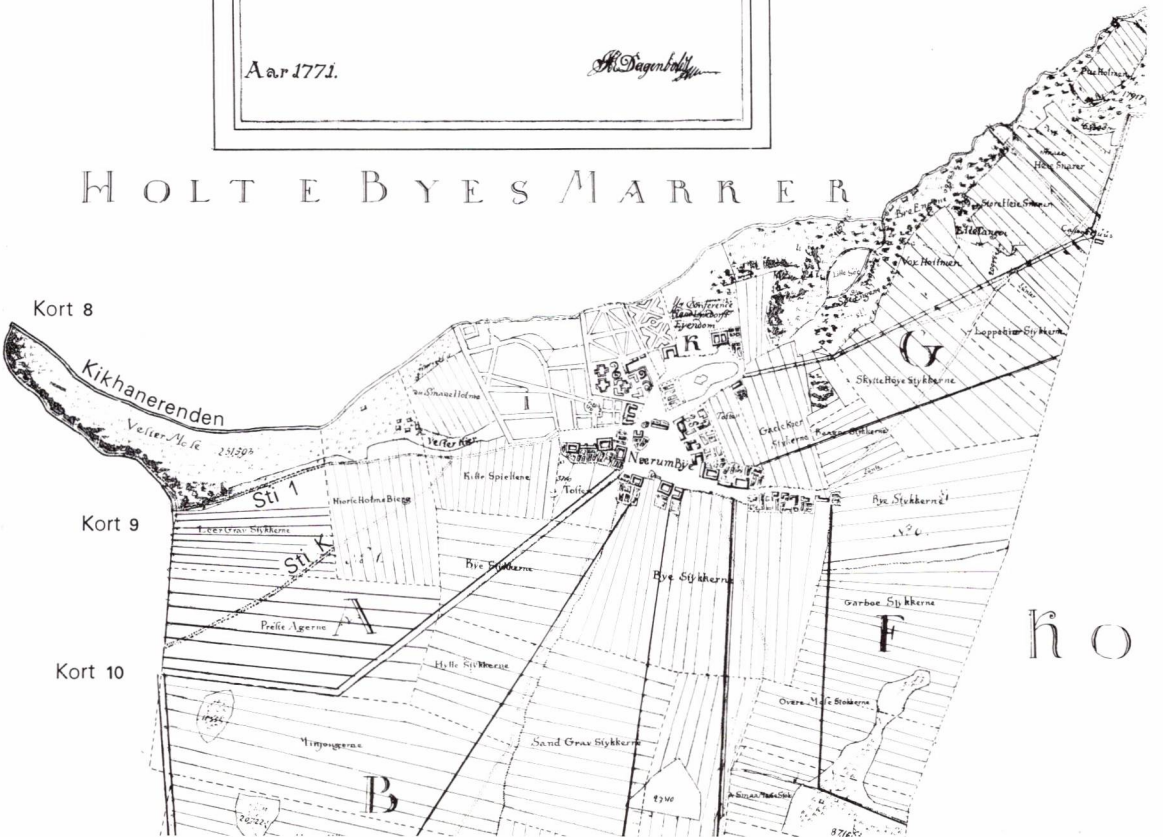

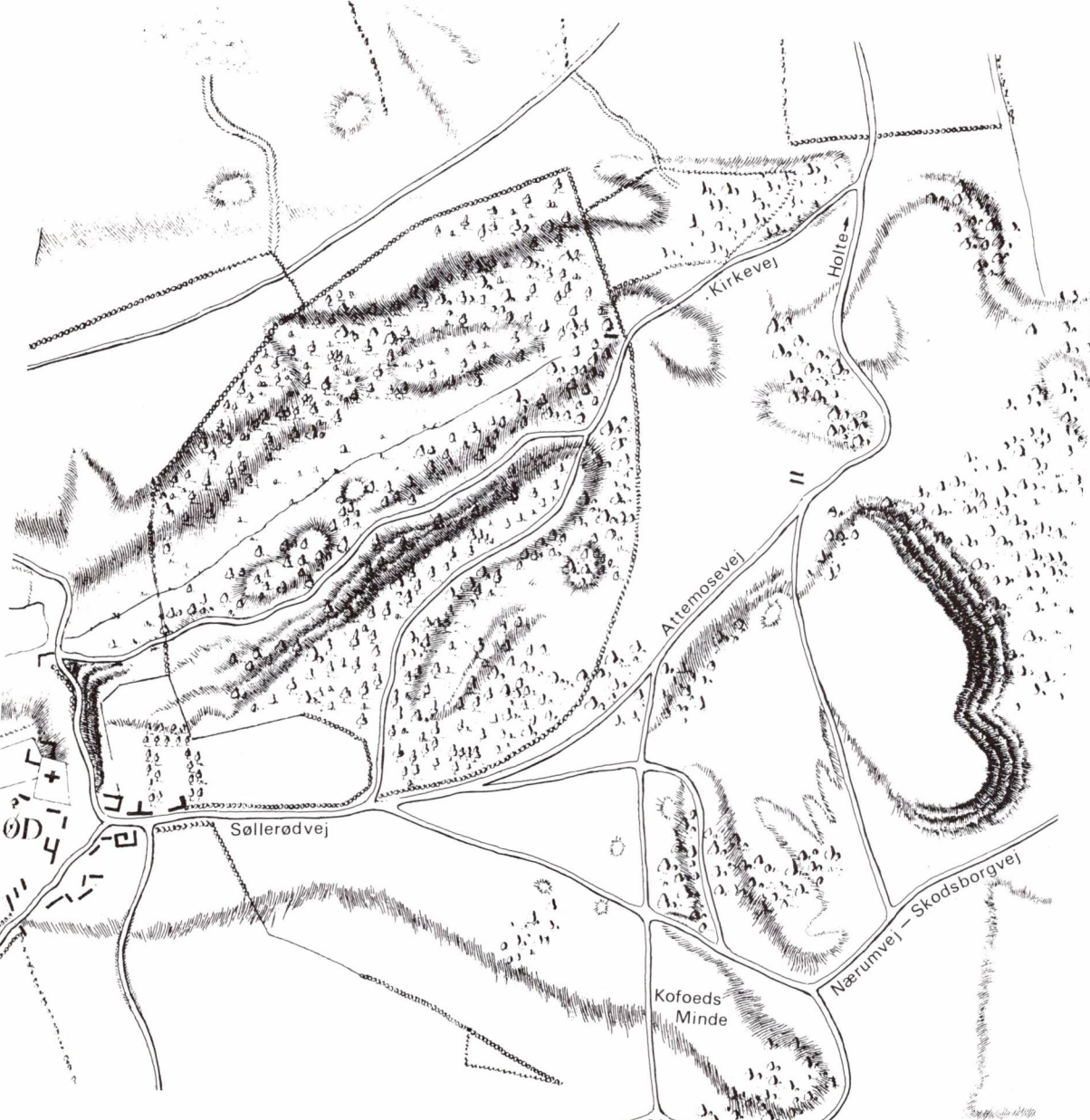
Kirkevej
Holte
Attemosevej
Søllerødvej
Nærumvej – Skodsborgvej
Kofoeds
Minde

hvor Ove Sørensen indtil for nylig havde sin planteskole, d.v.s. lidt vestligere end indgangen til Bergsøe Kollegiet på Kofoedsminde ved bunden af Svalegabet.

Her delte vejen sig. Til venstre førte den egentlige landevej over til Kongevejen, noget akavet, i en halvcirkel øst om Kofoedsmindebakken, og til højre førte vejen i næsten lige linie lidt skråt op ad den stejle bakke, tæt nord om Nitræshøjen til østenden af Søllerød by, hvor gaden nu var flyttet til den beliggenhed, vi kender, syd om kroen og gadekæret.

Omlægningen af Landevejen til Søllerød kan måske til dels tages som udtryk for, at bønderne efterhånden var bedre kørende og derfor foretrak den kortere vej, selvom det var ensbetydende med, at de skulle køre op ad en meget stejlere bakke end hidtil. Denne først valgte bakkeskråning var dog stadigvæk mindre stejl end den lidt nordligere beliggende opstigning i en kløft i terrænet, som vi har i dag, og hvortil vejen inden længe blev flyttet.

Svalegabet

Allerede det matrikelkort over Søllerød bys marker, der blev tegnet 1810-11 med henblik på en forestående nymatrikulering viser, at landevejens drejning før Lyngbakkevej var blevet rettet ud, og vejen ført i næsten lige linie hen til foden af og op ad det bakkeparti, kaldet »Præste Gyde Bakken« hvor den endnu er, (Søllerødvej). Samtidig blev landevejen over til Kongevejen omlagt til den vej, vi har kendt som Svalegabet, og dette blev først ændret, da Svalegabet blev lukket, og i dens sted den moderne Skodsborgvej lagt nord om Kofoedsminde, hvilket også medførte en mindre omlægning af den nederste del af vejen på Præstegydebakken.

Svalegabet findes nævnt i notaterne til kortet fra 1810-11, og navnet må

Kort 6. Udsnit af Egnen ved Søllerød Opmaalt af De Kong(elige) Land og Art(illeri) Cadett(er) i September 1791. Tegnet af Christoph Christian Ludwig Bøhmer.

Målforhold 1:6000. Reproduktionens målforhold ca. 1:10.000. Suppleret med enkelte navne.

Original i hærens arkiv.

utvivlsomt have været den folkelige betegnelse for det sted, hvor vejen til Søllerød ved en vejgaffel udgik fra landevejen.

Denne omlægning af vejen på bakken medførte, at man skulle klare den samme stigning som før over en betydelig kortere afstand, og særlig bakketoppen var meget stejl. Det er derfor højst sandsynligt, at flertallet af dem, der plejede at køre den vej, ikke frivilligt har givet deres samtykke til flytningen. De blev måske ikke engang spurgt.

Efter flytningen kom landevejen på hele strækningen fra Søllerød by til Nærums marker til at ligge i skellet til den senere Fogedgårds nord for vejen liggende marker, og det synes nærliggende at antage, at den, der drev landbruget på de syd for denne vej og øst for Attemosevej beliggende jorder, der fra 1843 blev kaldt Kofoedsminde, men som dengang kendtes som Tyrebakkevangen, kan have haft et stærkt ønske om at komme af med det stykke af vejen, der delte hans marker og besværliggjorde driften.

Kofoedsminde

Søllerødbogen 1945 bragte en artikel af Hans Bjarne om Kofoedsminde jordens ejerforhold gennem tiderne, hvori han nævnte, at denne ejendom, der ligesom flere andre markarealer langs vejens sydside på 1810-11 matrikelkortet er benævnt Præstejord, 27. december 1808 på rentekammerets vegne af sognepræsten bortauktioneredes til Rasmus Holt for 75 Rdlr., under henvisning til: »at han meget havde forbedret Jorden, og desuden efter Contract af 19de December 1802 havde den i Leje paa Sognepræstens Embedstid«.

Heller ikke på dette matrikelkort er Kirkestien indtegnet, og ej heller på det tilsvarende kort for Nærum. Derimod er på begge kort vist matrikulerede markveje. På grundlag af journalen for matrikuleringsarbejdet oplyste Hans Bjarne i sin ovennævnte artikel under omtalen af sandgraven på Kofoedsminde, »at denne Sandgrav øst for den gamle Nærumvej i 1810-11 var så almindeligt benyttet af andre end Ejeren, at den ligesom Vejen over Markerne blev undtaget fra Skyldsætning; derimod er en anden nærliggende Grusgrav, »der ikkun er for Ejeren selv«, ikke fritaget«. Den

Jordejerne fritaget for beskatning af arealer, der benyttedes af alle og enhver

sidstnævnte er identisk med det nuværende parcelhusområde »Sandgraven« ved hjørnet af Skodsborgvej og Svalegabet.

Denne markvej begyndte ved Svalegabet, og førte i en bue ned til nordskellet af den senere oprettede gård »Egekrogen«s marker, der også har været præstejord. Umiddelbart kan det i dag være svært at se grunden til andres så flittige benyttelse af præstens markvej, men vi kan nok gå ud fra, at man kørte videre ind over Egekrogsvangen, og at det var den vej, Søllerød bønderne, først og fremmest dem fra Fogedgården og Attemosegården, benyttede, når de skulle ned til de til gårdene hørende lodder langs Mølleåen.

Glemte landbrugsarealer

Det er åbenbart, at man ikke har været tilfreds med den stejle opkørsel ad Præstegydebakken, men det tog lang tid, før der blev gjort noget ved det. Iflg. sognerådets forhandlingsprotokol foreslog formanden i mødet 18. oktober 1895, at vejudvalget skulle fremkomme med et forslag til en afgravning »af Bakken paa Attemosevej mellem Nærumvej og Søllerødvej«. Til mødet 21. januar 1896 forelå et projekt til forbedring af bakkens stigningsforhold, anslået til at skulle koste 2000 kr. Under forudsætning af, at ca. 400 kr. tilvejebragtes ved tilskud fra beboerne, vedtoges projektet, og da disse havde tegnet sig for 387 kr. og fri jord af værdi 13 kr., besluttedes det 17. marts, efter forudgående licitation, at overdrage arbejdet til vognmand O. Andersen og arbejdsmand Lau Jensen, Nærum. De fik tilsammen, som det viste sig, ca. 1700 kr. for arbejdet.

Lidt om pengenes værdi i 1890'erne

Dette siger ikke de fleste i vore dage så forfærdelig meget uden den oplysning, at i 1895 var den overenskomstmæssige dagløn, som entreprenørforeningens medlemmer i København betalte arbejdsmandsforbundets medlemmer, 3,00 kr. for den gængse arbejdsdag fra kl. 6 til kl. 18 med to timers pause. Vi kan da også endnu se, at der må være bortgravet meget betydelige jordmængder på bakken.

Turen fra Nærum til Søllerød ad kirkestien påbegyndes

Den førnævnte markvej eller sti, sti 1, er på kort 4, tilsvarende Kirkestiens beliggenhed i dag, på det meste af strækningen fra Nærum til skellet

mellem Søllerøds og Nærums marker vist førende langs toppen af det ret bratte affald langs stiens nordside ned mod Kikhanerenden.

Sti K – dengang en sti af betydning

Omtrent ud for den senere Birkegårds bygninger er på det samme kort vist en sidesti, lad os kalde den sti K, udgående fra sti 1 og løbende over marken til skellet mod Søllerød omtrent ved nordvesthjørnet af det areal, hvorpå kostskolen senere blev bygget.

For rigtigt at fatte betydningen af tilstedeværelsen af de to stier, er det nyttigt at gøre sig det klart, at endnu op i 1800-tallet foregik al pløjning med de i århundreder anvendte hjulplove. De var som regel hjemmelavede og så tunge, at det må formodes at have været praktisk umuligt at løfte dem over veje og stier under markarbejdet. Det nødvendige forspand var 4-8 heste.

Hvis man skal tage kortets inddeling i agre bogstaveligt, som visende deres faktiske placering før udskiftningen vil det sige, at der inden for dette begrænsede område har måttet pløjes på tværs af både den gamle landevej og de to stier. Dette i forbindelse med terrænets affald i nord må uden for al tvivl af Nærum-bønderne have været følt som en væsentlig gene, og når de affandt sig dermed, må vi kunne gå ud fra, at begge stier blev anset for at være vigtige.

1810 – Kirkestien, sti 1, ikke nævnt ved matrikuleringen

Det synes at ligge lige for, at såfremt Kirkestien allerede eksisterede som sådan, da arbejdet med nymatrikuleringen stod på i 1810-11, så måtte man kunne finde en anmærkning i den journal eller sogneprotokol, der blev ført i forbindelse med opmålingerne i Nærum – tilsvarende den i det foregående nævnte om markvejen og sandgraven på Kofoedsminde – der unddrog stiarealet for matrikulering, så jordejeren ikke skulle betale skat deraf. I sogneprotokollen er imidlertid ingen sti over Birkegårdens jord nævnt.

Vejforordningen af 1793 – vel det oprindelige juridiske grundlag for etableringen af de offentlige stier

Ved at søge endnu længere tilbage i tiden til Cancelliets Vejforordning af 13. december 1793, der fik enorm betydning for hele landets udvikling, ses i § 16 stk. 18 følgende om stier: »Da Kirke- og Skolestierne fortiene Opmærksomhed, ved Udskiftningerne; saa maae ingen Mand nægte en andens Børn at benytte dem af Veien over hans Marker til Skolen, naar den

dertil er beleiligst; han skal ogsaa være forpligtet til at holde de fornødne Stenter og Gangbroer, saavelsom Grøfter, vedlige, saaledes, at Børnene, uden Hinder eller Fare, til alle Aarets Tider, kan komme til Skolen. I Tilfælde af paakommende Tvistigheder desangaaende, skal Amtmanden ved sin Kiendelse afgiøre, hvor Gangveien for Børnene skal anlægges.«

Denne paragraf må betragtes som et led i regeringens bestræbelser på at fremme skolesøgningen på landet, men i det mindste på længere sigt drejede den sig om ekspropriation af jord uden erstatning med tilhørende forpligtelse til evigt, ubetalt hoveri.

Dette var imidlertid ikke i overensstemmelse med principperne i øvrigt under loven. Den havde et meget progressivt sigte, og den konkretiserede formodentlig en allerede påbegyndt udvikling, der i nøje forbindelse med den igangværende udskiftning brutalt men tilsyneladende retfærdigt pålagde samtlige hartkornsejere pligt til, hver især, at udføre deres del af det enorme arbejde, der var nødvendigt for at opnå den af regeringen ønskede forbedring af vejnettet.

Vejforordningen nævner udtrykkeligt, at de første par år, før større nyanlæg påbegyndtes, skulle anvendes til at sætte de gamle veje i »nogenledes fremkommelig Stand«. Ude i sognene fik hver hartkornsejer anvist et stykke sognevej, som han alene var forpligtet til at vedligeholde, eventuelt anlægge, med den i forhold til vejens anvendelse normerede belægning af jord, sten, grus og sand, som de selv skulle fremskaffe – det må have været til dette formål, at sandgraven på Kofoedsminde blev så flittigt benyttet.

I det daglige var det amtmanden, der var øverste myndighed, og ude i sognene var det de beskikkede sognefogeder, normalt en gårdejer, der skulle sætte arbejdet med sognevejene, herunder broer og stenkister ved disse, igang og påse, at alt arbejde blev rigtigt udført.

Det er vel muligt, at amtets arkiver indeholder nogle sager vedrørende vore stier op gennem de næste 50 år, men ellers findes der nok ikke oplysninger om stierne, før sogneforstanderskabet påbegynder sit virke pr. 1. januar 1842.

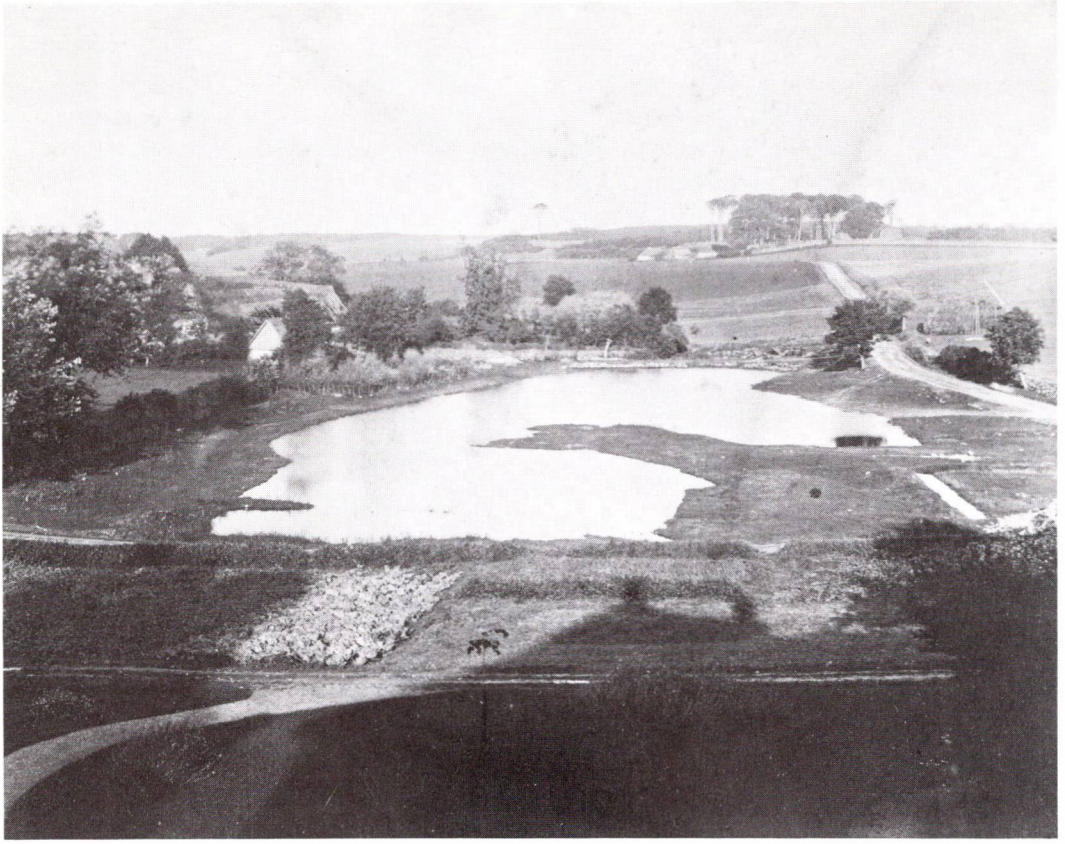

Fig. 7. Udsigten fra Nærumgårds hovedbygning mod Rundforbi og Jægersborg Hegn, fotograferet 1867. I forgrunden gadekæret, inden D. B. Adler fik lavet ø ude i midten. Yderst til højre Rundforbivej, som sognerådet dengang kaldte Nærumvej, og lidt af et stendige, svarende til de diger, der ses på fig. 5.

Fra møderne 15. april og 13. september 1842 findes notater om afslag på anmodninger om »Vedligeholdelse af Stien fra Standveien forbi Frydenlund gennem Skoven til Nærumveien« (fig. 7) med den begrundelse, »da den ikke gaar over frit Hartkorn og den ikke er nødvendig for Sognets Beboere, og det saa meget mindre, som den i 20 Aar ikke har været istandsat eller vedligeholdt af Sognet«. I virkeligheden drejer dette sig om den førnævnte, nu nedlagte vej fra Rundforbi over Frydenlund til Vedbæk. Dette er første gang, vi ser ordet »sti« anvendt officielt i sognet.

Vi skal imidlertid frem til mødet 22. juli 1850, før gangstierne blev sat på dagsordenen. Der blev da nedsat »en Comittee til at giøre Forslag til Ordningen af offentlige Gangstier efter Loven af 4. Juli 1850 og efter Ditto af 20. Juni 1850 om Udjævning af Forskel mellem frit og ufrit Hartkorn«. Loven påbød, at disse stier skulle have en bredde af mindst 1 alen = 62,7 cm.

Sognets oprindelige offentlige stier – stiregulativet i behold til lov af 1850

I mødet 19. oktober 1850 vedtoges at indstille følgende gangstier til optagelse på det lovbefalede stiregulativ:

»1) fra Søllerød giennem Nærum over Agershvile Mark til Vedbæk,
2) fra Holte over Hans Nielsens (d.v.s. Langkærgårds) Mark giennem Kirkeskoven til Søllerød,
3) fra Holte over Jens Nielsens og Morten Andersens Enkes Marker til Nærum.«

Åbenbart havde man nu – midlertidigt – andre tanker end i 1842 om den del af sti 1, der førte over Aggershviles og Frydenlunds jorder. Et tilføjet notat fortæller, at regulativet først blev indsendt til amtet 1890.

Den gamle, velnok glemte lovtekst giver flere interessante oplysninger. I §4 siges bl.a.: »Ligeledes er Brugeren af de Jorder, over hvilke en ny offentlig Sti anlægges, eller hvorfra Grund afgives til Udvidelse af en allerede tilværende Sti, berettiget til af Communen at erholde saavel Afsavnet af den afgivne Grund, som den Byrde og Ulempe, der med Stien maatte være forbunden, erstattet ved et aarligt Vederlag, der fastsættes af uvillige, dertil af Retten udmeldte Mænd, ... Samme Ret til Erstatning

tilkommer Brugeren af Jorder, over hvilke en allerede tilværende paa Regulativet optagen Sti løber, med mindre denne sidste enten allerede er bleven udlagt som Kirke- eller Skolesti, eller fra Alders Tid upaatalt er bleven benyttet af Alle og Enhver.«

I 1890, åbenbart, begyndte amtsrådet at interessere sig for loven om stierne, og det resulterede i, at kommunen i en periode hvert tredie år, i overensstemmelse med lovteksten, udfærdigede »Regulativer for offentlige Gangstier i Søllerød Kommune«, der blev indsendt til amtet, som nævnt først regulativet fra 1850. Det næste for 1894-96 (fig. 8) omfattede også Søbakkevejen, og ved at sammenligne fremgår det, at der var sket flere ændringer i de mellemliggende 40 år.

Ændringer i stiregulativerne

Et detailleret billede af de af sognerådet i tidens løb vedtagne ændringer forudsætter en nøje gennemgang af forhandlingsprotokollerne for disse 40 år, og jeg skal derfor nøjes med at nævne et andragende fra Attemosegårdens ejerinde, behandlet på rådsmødet 1.4.1873: »Lars Johansens Enkes Andragende om, at Gangstien fra Nærum til Søllerød maa ansættes i Regulativet med en Bredde af kun 1 Alen, medens den er ansat til 3 Alen, da den aldrig har været bredere, anbefaler Sognerådet, da 1 Alens Bredde er tilstrækkelig.«

Regulativet for 1897-99 omfatter de samme fire stier, men med nogle interessante justeringer og specificeringer. Kirkestien, sti 1, var blevet genopmålt til en samlet længde af 1097 favne, fra Nærum Gade til Søllerødvejen ca. 400 alen fra Søllerød by, fordelt med 405 favne over matr. nr. 6a Nærum, d.v.s. »Nøjsomhed«, senere Birkegården, 425 favne over matr. 4a, Søllerød (til Attemosevej) og 267 favne over matr. 4a, Søllerød (til Kirkeskovens ende), og bredden blev for de to første afsnit fordoblet fra en til to alen – en forklaring på, hvordan dette kunne lade sig arrangere mangler i forhandlingsprotokollen – medens det sidste afsnit langs Kirkeskoven sattes uændret til 1 alen.

Sognerådet så her stort på, at et hjørne af Attemosegården, matr. nr. 6a Søllerød, skyder sig ind over stien i en længde af ca. 300 m, og iøvrigt

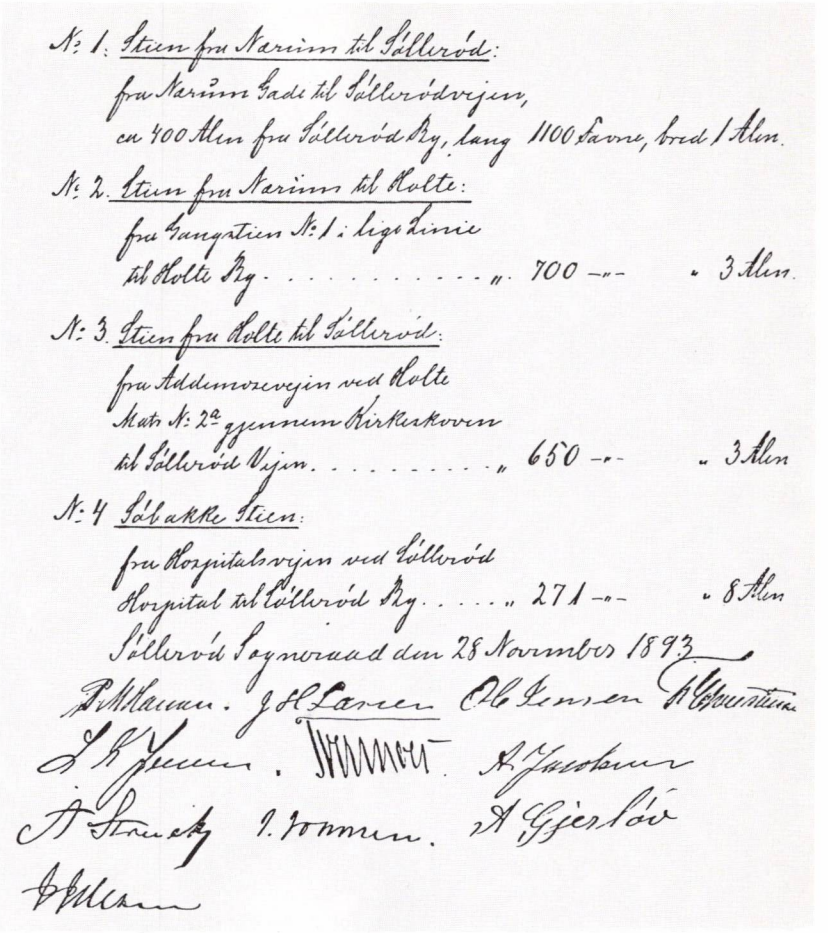

N: 1. Sten fra Narum til Søllerød:
fra Narum Gade til Søllerødvejen,
ca 400 Alen fra Søllerød By, lang 1100 Favne, bred 1 Alen.

N: 2. Sten fra Narum til Holte:
fra Gangstien N: 1: lige Linie
til Holte By . . . . . „ 700 –„– „ 3 Alen.

N: 3. Sten fra Holte til Søllerød:
fra Addemoevejen ved Holte
Mat: N: 2a gjennem Kirkeskoven
til Søllerød Vejen . . . . . „ 650 –„– „ 3 Alen

N: 4 Søbakke Sten:
fra Hospitalsvejen ved Søllerød
Hospital til Søllerød By . . . . „ 271 –„– „ 8 Alen

Søllerød Sognerraad den 28 November 1893.

P. Nielsen. J. H. Larsen. Ole Jensen. H. Christensen.
L. K. Jensen. [illegible]. A. Jacobsen.
A. Stræcky. I. Jonnen. A. Gjerløv.
[illegible]

Fig. 8. »Fortegnelse over offentlige Gangstier i Søllerød Sogn for Aarene 1894, 1895 og 1896.«

Fig. 9. Ved Søllerød gadekær 1888. Til venstre muren om Søllerødgårds have og park. Til højre Fogedgårdens bygninger, som de stod 2 år før jorderne blev solgt. Ligesom i dag skjuler den bare mur i baggrunden Olufshøj, der på Luxdorphs tid sikkert var det egentlige Søllerød bys østligste bebyggelse. Maleri af Axel Grandjean.

eksisterede matr. 4a, Fogedgården, ikke mere som landbrug, idet dens jorder i 1890 var blevet købt af Attemosegårdens ejer. Selvom jorden dengang blev solgt, så forsvandt Fogedgårdens bygninger ikke helt. En rest har overlevet og ligger stadigvæk overfor gadekæret i Søllerød mellem Carlsminde og Olufshøj (fig. 9).

Modsat sti 1 blev bredden af sti 2 over matr. 6a Nærum og matr. 3a Holte halveret til 1½ alen. Dette finder sin forklaring i et punkt på sognerådets dagsorden i mødet 21. januar 1897, der lyder: »Gaardejer N. Christoffersen, Holte, anker over, at den offentlige Gangsti over hans Ejendom M. 3a i Holte er opført på Gangstiregulativet med en Brede af 3 Alen, uagtet den kun har en Brede af 1½ Alen. Vejudvalget erkjender, at en Brede af 1½ Alen er tilstrækkelig og den fornødne Rettelse foretages derfor i Regulativet.«

Et andet notat, fra mødet 13. december 1892, kan også supplere vor viden: »Skrivelse fra Konsul Hansen, angaaende den offentlige Gangsti »Søbakkevejen«. Da Søbakkevejen ikke er offentlig Vej, kan Sognerådet ikke anvende nogen Bekostning paa dens Vedligeholdelse som saadan«.

På Emil Krauses lille maleri (fig. 10), formodentlig malet ca. 1895, ser man begyndelsen af sti 1, fra skellet mellem Rugmarken og det lille hus over for Nærumgårds gamle havemur. Herfra og til Kirkestiens udmunding i Søllerødvej ved Kirkeskovens sydhjørne måltes stiregulativets 1097 favne, svarende til 2065 m.

Turen fra Nærum til Søllerød genoptaget

Når man tidligere spadserede fra Nærum mod Søllerød, havde man straks på højre hånd henne ved Nærumgårds sydhjørne stien til Holte, sti 2 (fig. 11), der på det første stykke op over den stejle bakke fulgte parkens vestende.

Sti 2

Denne sti er ikke som stierne 1 og K vist på kortet af 1771. Ingen af disse tre stier er indtegnet på matrikelkortene af 1810-11 over Nærums og Holtes marker, og af de markveje, udgående fra Nærum, der var vist på 1771-kortet, ses her kun den matrikulerede vej ud til Wesselsminde. På kort 7, som C. Kochen tegnede 1793, ses imidlertid kommende fra Holte

Fig. 10. Begyndelsen ved Nærum af Kirkestien til Søllerød, flankeret til venstre af Nærumgårds gamle, nu forsvundne havemur. Efter maleri af Emil Krause, ca. 1895.

en Markvej, svarende til sti 2. Omtrent halvvejs til Kikhanerenden skifter signaturen, og man må tro, at markvejen fortsatte som en sti, der ad en lille bro over renden førte først langs Nærumgårds vestskel, for derpå, efter at have passeret en stente ved parkens sydhjørne, at fortsætte til Nærum, hvor der åbenbart her var sat et nyt led i hegnet om byen.

Ved parkens hjørne var det jo at vente, at sti 2 var vist som forenet med sti 1, men hverken denne, sti K eller markveje udgående fra Nærum er bare antydet på dette kort. Imidlertid ses sti 2 over Holtes marker at have samme beliggenhed som et markskel, der er vist på kortet af 1764 (kort 2), og begge har en meget karakteristisk krumning nede ved renden. Selvom stien ikke kan skelnes på kort 2, må vi kunne gå ud fra, at dette markskel var blevet benyttet som gangsti, så længe det havde eksisteret.

Fig. 11. Den ukendte, der i 1863 tegnede dette parti, stod på stien fra Holte til Nærum, Sti 2. Midt i billedet aner man broen over Kikhanerenden, og i baggrunden følger stien Nærumgårds vestskel op over bakken. På engen mellem renden og bakken førte før 1770'erne landevejen, kommende fra Egevang, til Nærums byled, ca. 100 m længere mod øst.

Det var på det første stykke af sti 2 ved Nærumgård, at fornuftige forældre forbød deres pigebørn at komme. Helt op til begyndelsen at dette århundrede blev stien daglig benyttet af folk, der gik til og fra arbejde på Rådvad Dams Fabrik. De elendige forhold de levede under, har vel været medvirkende til, at nogle af dem på hjemturen søgte glemsel i flasken. Det var ikke noget særsyn, at de var stærkt berusede, allerede inden de nåede så langt som til sti 2, hvor hegnet til parken åbenbart indbød til at slå sig ned, enten for at tage sig endnu nogle dramme eller for at sove rusen ud. Under alle omstændigheder i en sådan tilstand, at forbipasserende kunne risikere korporlig forulempelse.

Videre frem ad sti 1 langs toppen af affaldet ned mod Kikhanelavningen, havde man dernede først det lille Vesterkær, der nu er helt opfyldt, og derefter Vestermosen med engdrag og tørveskær. Straks på venstre hånd lå Birkegårdens bygninger (fig. 12).

Da Emil Krause forevigede det her omtalte landskab (fig. 13), stod han omtrent der, hvor Nærum-nord bebyggelsens nordhjørne nu er ved stien. Billedet må være malet omkring 1910, i det mindste så meget senere end hans førnævnte billede, at arealet med rugmarken nu var blevet udstykket til haver, og hækkene om dem havde haft tid til at vokse op.

Søllerød Bakker – topografi og opstigning

Søllerød Bakkers stort set ubevoksede østende rejste sig for 200 år siden brat fra de omgivende tunneldale, bare som de dengang benyttede skabilkenhoveder, som vor tid har givet en stor grøn paryk af træer og buske, og det er ikke svært at forestille sig, at bakkedraget med sine skarpe konturer helt anderledes end nu har virket voldsomt i landskabet.

Kort 7. Udsnit af Egnen ved Nærum opmaalt af de Kong(e)l(ige) Land og Art(illeri) Cadetter i Aaret 1793. Tegnet af (senere oberst og chef for vejkorpset) C(asper) Kochen.
Målforhold 1:6000. Reproduktionens målforhold ca. 1:7300. Suppleret med enkelte navne. Original i rigsarkivet.

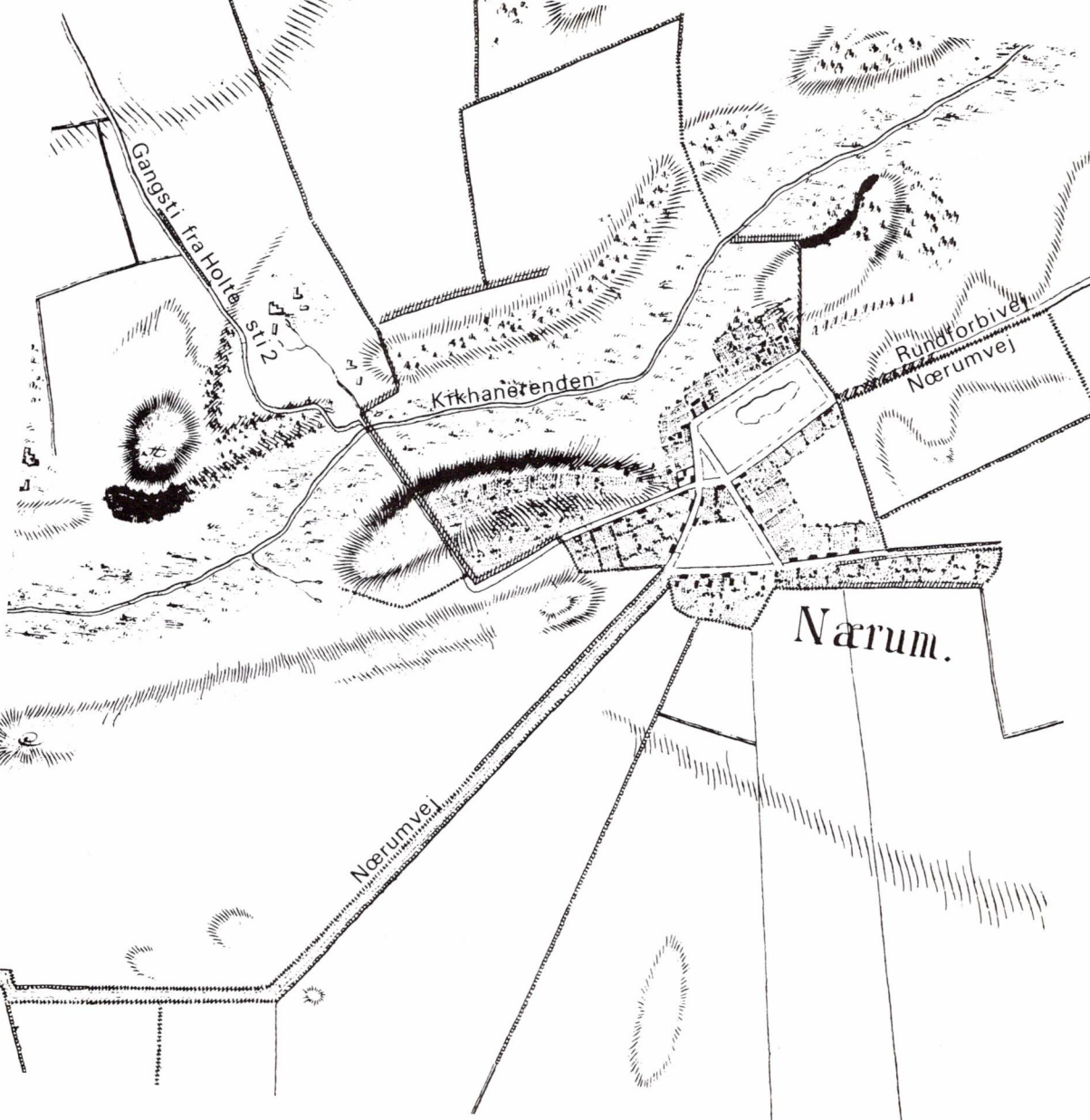
Gangsti fra Holte stl 2
Kirkhaverenden
Rundforbivej
Nærumvej
Nærum.
Nærumvej

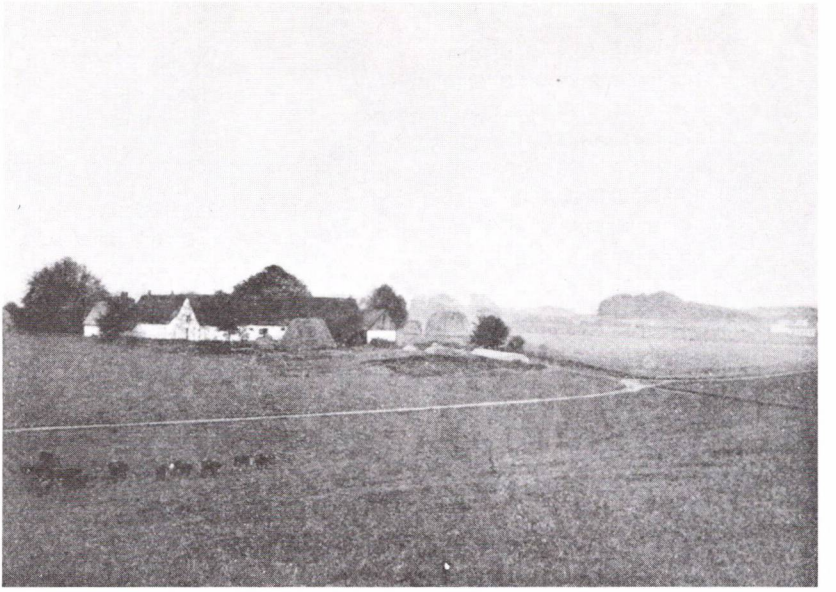

Fig. 12. »Nøjsomhed«, senere Birkegården, ved Nærum med et stykke af Kirkestien i forgrunden. Det var omtrent her, at udskiftningskortet fra 1771 viser en sti udgående fra Kirkestien og førende over mod kostskolen, der ses i billedets højre side. Fotograferet ca. 1910 fra Sti 2 på bakken i Nærumgårds vestskel.

Og golde var bakkerne her mod øst. Af flere af de gamle kort kan man se, at store partier har ligget udyrkede hen. Sådan var det endnu i begyndelsen af dette århundrede, som det fremgår af fotografierne fra 1907 (fig. 14, 15 og 16), og hvorom f.eks. Lyngbakkevej, hvor der endnu findes lyngarealer, vidner. Folk der huskede, hvordan forholdene var i slutningen af forrige århundrede, kunne da også fortælle, at på de arealer, der var dyrkede, stod kornet så tyndt, at det ene aks dårligt kunne øjne det næste.

Fig. 13. Kirkestien, kommende fra Nærum, i dens landlige omgivelser. Malet ca. 1910 af Emil Krause.

Stendiget i Bymarksskellet

Skellet mellem Nærums og Søllerøds marker følger her stort set bakkedragets fod, og det samme gør nu »den grønne sti« fra Skodsborgvej til sti 1 og et godt stykke videre mod Attemosevej. I bymarkskellet, fra sti 1 hen imod Attemosevej stod endnu op i dette århundrede resterne af et stendige. De mennesker, der har gået turen ad Kirkestien, ved, at stien allerede før den når skellet, drejer lidt til højre, og derefter over et terræn med forholdvis behersket stigning lidt bugtende fører hen til foden af den

Fig. 14. Fotograferet 1907 fra Attemosevej 78 udover en del af Nærums marker. Kirkestien kan ses i venstre side bag Vestermosens bevoksning. Fra toppen af bakken bag fotografen og ned til Vestermosen og Kikhanerenden er niveauforskellen ca. 35 m. Øverst til venstre ses »Nøjsomhed«, og til højre derfor Nærumgård avlsgårds – nu hovedbibliotekets – bygninger. Øverst til højre ses toppen af det bakkeparti ved Kong Valdemarsvejs østende, hvorop Kirkestien fører. Enkelte sommerhuse var skudt op neden for bakken ved Tovesvej.

Fig. 15. Billedet er fotograferet samtidigt med fig. 14, men udover landskabet til venstre for dette. I højre side ses »Nøjsomhed« og i midten bakkedraget i Nærumgårds vestskel.

egentlige bakkeskrænt ved den nordlige ende af Tovesvej, der herfra, vinkelret på Kong Valdemarsvej, indtil ca. 1925, var en del af denne (kort 5).

Stien fører frontalt op ad bakken, der her ikke er helt så utilgængelig som visse andre steder. Ikke desto mindre var opstigningen et problem, indtil kommunen for ca. 30 år siden fik indrettet trappetrin på bakken. Indtil da var stien her kun et uplejet stykke af det oprindelige terræn, og da der

Fig. 16. Fotograferet samtidigt med fig. 14 og 15, men ud over terrænet nord for Kikhanerenden. Træerne i Nærumgårds park ses yderst til højre. Hegnet i forgrunden markerer skellet mellem Langkærgårds og Holte Avlsgårds marker. Egebækgårds bygninger ses lidt til venstre for billedets midte.

hverken var støtte for hænder eller fødder, kunne både op- og nedstigning være praktisk umulig i fedtet og glat føre.

Ved at sammenligne generalstabskortene fra 1858 (kort 1) og 1881 med senere kort kan man imidlertid se, at den frontale opstigning først blev etableret efter 1881, utvivlsomt ca. 1896. Indtil da drejede stien ikke til højre før bymarkskellet, som nævnt før, men førte i lige linie fra Nærum til foden af bakkeskrænten, i et punkt, der har ligget ca. 50 m sydligere end den nuværende opstigning ad trappen. Det var der god fornuft i, for opstigningen blev naturligvis lettere ved at gå skråt op ad skrænten, omtrent til det samme sted, hvor stien i dag støder til Kong Valdemarsvej på toppen af bakken.

Udstykningen 1896 og Kong Valdemarsvejs forening med kirkestien

Efter at være nået herop, hvorfra man i øvrigt endnu i begyndelsen af dette århundrede kunne se både Øresund og Hven, følger stien i dag Kong Valdemarsvej, først i vestlig retning for efter et knæk midtvejs at fortsætte i lige linie mod sydvest over Attemosevej til Kirkeskovens østhjørne, hvorfra den følger skovens stendige til Søllerød.

Beliggenheden af Kong Valdemarsvej afsnittet må have været omtrent uændret, så længe stien har eksisteret, idet terrænet ved vejens knæk kun er fladt få meter fra vejen, og iøvrigt danner bratte affald til begge sider mod nord og syd.

Det var som bekendt grosserer A. F. Ibsen, senere en kort tid ejer af (røde) Holtegård, der så, at det smukt beliggende terræn ved Søllerød ville kunne udstykkes til attraktive byggegrunde. Han erhvervede derfor Attemosegården med Fogedgårdens nu dertil hørende jorder, og satte landinspektør Birk og sagfører Ivan Hartvigson til at opstille og realisere en udstykningsplan for størsteparten af de to gårdes arealer, begrænset af Kirkestien fra Søllerød til Attemosevej, Attemosevej til Langkærgårds mark, denne gårds og Birkegårdens skel indtil Skodsborgvej, dengang Nærumvej, ved Nærum Kostskole, og Skodsborgvej-Søllerødvej tilbage til Søllerød.

Naturligvis blev Kirkestien involveret i udstykningen, og da stiens og

hele områdets historie derefter blev sammenfaldende, kan nogle glimt af de dispositioner, der dengang blev truffet, være ganske morsomme at erindre.

At Kofoedsminde og Søllerødgård blev udstykket omtrent samtidigt, skal her blot nævnes, med den tilføjelse, at det utvivlsomt var et problem at få afsat det meget store antal grunde. Dette indså sognerådet, og da antallet af tomme parceller steg, udtrykte det utilfredshed med den fortsatte udstykning.

Grundene blev da også allerede fra begyndelsen udbudt i småpartier, og solgt ved offentlige auktioner afholdt på Søllerød Kro. Men det skortede åbenbart alligevel på købere. Dette synes at kunne udledes af auktionskonditionerne, af budene og af, at en del håndværksmestre, enkeltvis eller flere sammen, optrådte som købere. Deres interesse var naturligvis at videresælge, når der var smækket huse på parcellerne, og det var da også disse, der var blandt de først bebyggede. Men i øvrigt gik det langsomt med at få sat huse på grundene, og endnu 60 år senere lå flere parceller ubenyttet hen, alt imedens området i løbet af denne tid generelt var undergået en radikal forandring, fra overvejende at bestå af ejendomme med areal, der i dag anses for at være stort, med små sommerhuse, til relativt små parceller med store helårshuse.

Den første auktion fandt sted i august 1896, over tolv parceller på række ved Attemosevej over for Attemosegården. Ejendommeligt nok søgte Ibsen først officielt om udstykningstilladelse efter at have solgt en hel del grunde. Det skete med Ivan Hartvigsons skrivelse af 31. oktober 1896 til landbrugsministeriet, der hermed gengives i sin helhed.

»Paa Eierens Hr. Grosserer Ibsens Vegne, tillader jeg mig at andrage det høje Ministerium om Approbation paa Udstykningen af Gaarden Matr. No. 4a og 6a Søllerød By og Sogn. Hovedparcellen No. 1 er solgt til Hr. Proprietær J. O. Teill, medens Hr. Grosserer Ibsen beholder Parcellen No. 2, som ved Lejlighed agtes solgt til Villagrunde.

Til Anbefaling for Approbation paa den saaledes ønskede Udstykning skal anføres, at de derefter under Gaarden hørende Jorder, saavel af Matr.

Fig. 17. Udsigten mod vest fra Attemosevej 78, fotograferet ca. 1907. Man ser Attemosegården og Attemosen. Bag ved disse skovløberhuset ved Kirkeskoven.

Nr. 4a og 6a som af Matr. No. 11 udgøre en samlet Jordstrækning paa c: 30 Td. Land, hvoraf Jorden egner sig fortrinligt til Avlsbrug, idet disse med Undtagelse af et Mosestykke er af ganske god Beskaffenhed, som overalt tillige er så jævnt, at Jorden bekvemt kan pløjes og benyttes til Avlsbrug, medens Parcel No. 2 er af saa ringe Beskaffenhed og saa bakket, at det i meget ringe Grad forøger Eiendommens Værdi som Avlsgaard, ja endog paa store Strækninger slet ikke pløjes eller besaas, da det ikke kan betale sig, medens dets usædvanlige smukke og høje Beliggenhed gør den fortrinligt egnet til det tilsigtede Øjemed – Bebyggelse og Beplantning.

Det skal tillige oplyses, at den eneste Adgang mellem Hovedparcellen og Parcellen No. 2 er en i 16 Alens Bredde udlagt Vej, men som forøvrigt

kun er et sandet Spor (en Hulvej), som slynger sig op ad en stejl Skraaning for at komme op paa Arealerne til Parcel No. 2, og at det stadigt har været følt som en væsentlig Ulempe ved Gaarden, at skulle befare denne for at komme til disse Arealer.«

På foden af skrivelsen har sognerådet ved formanden, Peter Hansen, tilføjet: »Ovenstaaende Andragende kan Sogneraadet anbefale paa det Bedste, idet det bekræftes, at de Arealer, som herved fragaar Gaarden dels er mindre vel beliggende for denne, dels er af en saa ringe Kvalitet, at de gjennemgaaende langt bedre egne sig til Beplantning end som Agerbrug, ja man kan næsten sige, at de forringe Ejendommen som Avlsgaard, saafremt de *skal* dyrkes.«

Billederne fig. 17 og 18 illustrerer ganske godt sandheden af det tidligere anførte om bakkernes bare goldhed forhen, og deres egnethed for beplantning. Fig. 17 er fotograferet nogenlunde samtidigt med fig. 6, 14, 15 og 16 fra 1907 og ligesom disse fra bakkedragets nordligste ejendom, men mod vest, så vi ser Attemosegårdens bygninger med Skovfogedhuset bagved, den isdækkede Attemose og Kirkeskoven, der her i det østlige hjørne dengang var så forholdsvis nyplantet, at man kunne se hen over den til Øverød og Rudersdal.

Fig. 18 er fotograferet en sommerdag 1920 lidt sydligere på bakken og kan give en forestilling om Attemosens idyl, som den synede dengang, med de omkransende træer, der genspejles i vandet, med svaner på vandet og storkene fra Søllerød kirke stående i det. Det var til stor glæde både for de stedlige beboere og for de forbipasserende på Attemosevej, men desværre har det hele i mange år været skjult bag opvoksende træer, så vi nu må nøjes med den anden af de store oplevelser ved Attemosevej, den dejlige, men ville nogle måske mene, lidt mindre betagende, udsigt ned over Kalvemosen (fig. 19), som jo i øvrigt er gengivet i vægmaleriet i kommunalbestyrelsens mødesal på rådhuset.

På matrikelkortet fra 1896 (kort 5) ses de nævnte 12 parceller, matr. 4ar-6m og den oprindelige Kong Valdemarsvej, hvis begyndelse er det af

Fig. 18. Udsigten mod nordvest fra Attemosevej 72, som den var i 1920, til Attemosen og skovløberhuset ved Kirkeskoven.

Hartvigson nævnte sandede spor fra Attemosevej mellem matr. 6d og 6e-f op til toppen af bakken. Der knækkede vejen skarpt (fig. 20) og førte med den ikke indtegnede – ikke matrikulerede – Kirkesti som fortov i østlig retning. Kortet viser også det afsnit af Kirkestien, der fra vejknækket ved matr. 6d, med en anført bredde af to alen, mellem haverne (fig. 21) førte i sydvestlig retning mod Søllerød til Attemosevej. Denne smalle sti var dengang den eneste adgangsvej til de fleste af de tilstødende grunde. På matr. 6d ligger en storhøj fra ældre bronzealder – den ses på fig. 20 – der heldigvis ikke har delt skæbne med to mindre høje i nærheden, der nu helt er forsvundet.

Grundpriser ved udstykningen

Da grundene blev udbudt til salg, stipulerede auktionskonditionerne bl.a., at »Bud gives pr. Alen², Overbud modtages ikke under 1 Øre pr. Al.²«. De akcepterede Bud var 15 øre for parcellen nærmest Søllerød, faldende over 12, 10, 8 og 6 øre til 4 øre for de nordligste grunde, eller i gennemsnit mindre end kr. 200 pr. 1000 m².

Tinglysningen af de pågældende handler skete først et stykke ind i 1897, men allerede i januar havde Ibsen, med sognerådet som medunderskriver, fået tinglyst en deklaration på næsten alle udstykningens henved 150 parceller, men mærkeligt nok ikke på alle. I tingbogen ses kun »Flytning af en Skole- og Kirkesti«, men hele deklarationen, der var en del af auktionskonditionerne, lød:

»Undertegnede Grosserer A. F. Ibsen, der er Ejer af Ejendommen Matr. Nr. 4a og 6a af Søllerød By og Sogn, erklærer herved for mig og efterfølgende Ejere af bemeldte Ejendomme eller Parceller udstykkede derfra, at den på højre Side af den nye Vej førende fra Søllerød til Nærum over bemeldte Jorder nu anlagte Gangsti af 3½ Alens Bredde, skal træde i Stedet for den hidtil over bemeldte Jorder værende Skole- og Kirkesti fra Søllerød til Nærum, hvilken herefter nedlægges, og skal den nævnte Gangsti bevares som Skole- og Kirkesti til alle Tider.«

Deklarationen er påtegnet: »Medundertegnede Sognerråd for Søllerød Sogn erklærer os herved enige i fornævnte Omregulering af Skole- eller

Fig. 19. Partiet ved Kalvemosen fotograferet fra Attemosevej, ca. 1967. Kirkevejen over til skovfogedhuset ved Kirkeskoven ligger til venstre for fotografen. I 1764 synes Kirkevejen at have haft sin begyndelse nærmere Holte og have ført skråt hen over terrænet i billedets forgrund. Iflg. generalstabskortet fra 1855 havde Kirkevejen tilsyneladende dengang sit udspring ved Øverødvej og førte i skellet mellem Langkærgårds og Havarthigårds marker, hvori de nærmeste træer i billedets højre side står, tæt forbi Kalvemosens østende.

Fig. 20. Foto 1915. Partiet ved knækket på Kong Valdemarsvej. Lige for kommer det første stykke af vejen op fra Attemosevej, og drejer her brat til højre mod Nærum med den 3½ alen brede kirkesti begyndende lige uden for lågen. Kirkeskoven og skovfogedhuset ses i baggrunden. Til venstre løber den 2 alen brede kirkesti mod Søllerød, og man ser også den træbevoksede Storhøj fra ældre bronzealder på matr. 6d. Nogle små bronzeting, der blev fundet ved en mindre udgravning i højen i 1920'rne, kan ses på Søllerød Museum. En anden, mindre høj lå tidligere inde bag træerne i billedets højre side.

Kirkestien over Ejendommen Matr. Nr. 4a og 6a af Søllerød By og Sogn.« Underskrevet af Peter Hansen 22. december 1896.

Specielt for parcel 6d og de øvrige parceller nord for det 2 alen brede stiafsnit indtil Attemosevej indeholdt auktionskonditionerne denne bestemmelse, der blev tinglyst på disse parceller: »Den paa Kortet syd for Parcellerne antegnede Sti skal stedse bibeholdes som Sti.«

Sognerådets forhandlingsprotokol har fra mødet 17. november 1896 to notater udstykningen vedrørende. Først ansøgningen til landbrugsministeriet om approbation af udstykningen, der anbefaledes. Dernæst: »No. 1 Stien fra Nærum til Søllerød – Da Ejeren af Attemosegaarden har omlagt Stien, vedtoges det at indlede Forhandlinger med ham ved Vejudvalget«.

Inden mødet 17. november var i det mindste tre af stierne blevet genopmålt, og de korrigerede mål blev optaget på det nye stiregulativ for 1897-99, der vedtoges med den bemærkning, at sti 4 skulle genopmåles. Inden regulativet blev skrevet og fremlagt på Nærum skole 9.-30. december, var denne stis bredde blevet reduceret fra 8 til 3 alen. Tidsfølgen for Ibsens dispositioner og sognerådets stillingtagen til dem må give os det indtryk, at Ibsen planlagde og gennemførte udstykningerne uden først at sikre sig sognerådets officielle akcept deraf, idet udstykningerne ikke er nævnt i forhandlingsprotokollen før 17. november.

En kontrolmåling giver det resultat, at den i det foregående nævnte flytning af stien på bakken ved Tovesvej – og det synes at være den eneste flytning af stien, der kan konstateres på grundlag af kort fra før og efter 1896 – har medført, at den blev omkring 50 m kortere, men når man sammenholder de to stiregulativer fra 1894-96 og 1897-99 ses kun en difference på 3 favne = 5,5 m. Dette kan naturligvis skyldes en fejl ved opmålingen i 1893.

Sognerådets sære beslutninger

Det spørgsmål melder sig, hvorledes sognerådet ville forklare, hvordan det fik brikkerne i dette puslespil af vedtagelser til at danne et logisk hele. I de pågældende to møder tiltrådte man én beliggenhed af dette afsnit af sti I med en bredde af 2 alen, nedlæggelse af denne sti, flytning af den,

Fig. 21. Fotograferet 1915 fra knækket på Kong Valdemarsvej, ved matr. 6d, mod Søllerød henad den 2 alen brede kirkesti mellem haverne. I 1918 blev vejen omlagt til at følge denne sti frem til Attemosevej. Bag toppen af hegnspælen i billedets højre side ses på matr. 4au-6d en terrænforhøjning. Det var en dengang overpløjet gravhøj, der nu er væk, bortgravet i 1960'erne af ejeren.

udvidelse af den til 3½ alen, og lod så i øvrigt læsere af de to stiregulativer, f.eks. amtsrådet, forstå, at stien fortsat blev liggende så nogenlunde, hvor den hidtil havde ligget.

1918 blev den sydvestlige ende af Kong Valdemarsvej, fra det nævnte knæk ved matr. 6d til Attemosevej, anlagt, og da ejendommene på begge sider af stien afgav areal, måtte stien forskydes lidt. I modsætning til stiafsnittet langs vejens østende kom den her til at ligge i nordre vejside, 2 alen bred.

I 1936 fattede sognerådet fornyet interesse for stierne og fik tinglyst et stiregulativ, hvori det 3½ alen brede stiafsnit langs Kong Valdemarsvej sattes til 1,20 m, medens bredden langs resten af vejen uden hjemmel angaves at være 1,75 m i stedet for 1,20 m.

Kirkestiafsnittet nærmest Søllerød

I samme fortegnelse er bredden af stiens fortsættelse fra Attemosevej til Søllerød ansat til 2,30 m.

I stiregulativet for 1894-96 og 1897-99 og i de samtidige matrikel- og udstykningskort er dette afsnit sat til at være 1 alen bredt. I forhandlingsprotokollen findes imidlertid følgende notat fra 22. december 1896: »Ejerne af forskellige fra Attemosegaarden udstykkede Parceller, hvilke Parceller alle støde op imod Søllerød Kirkeskov, erklære ved en Deklaration, at den over disse Parceller førende Skole- eller Kirkesti skal have 1 Alens Bredde, regnet fra den langs Stengærdet til Søllerød Kirkeskov løbende Grøft, hvilken Grøft maa være af 1½ Alens Bredde, regnet fra bemeldte Stengærde. De anmode derhos Sogneraadet om at ville regulere bemeldte Skole- og Kirkesti i Overensstemmelse hermed. Sogneraadet formener, at Stien bør have en Bredde af 3 Alen og anlægges 3½ Alen udfor Stengærdet med en ½ Alens Grøft mellem Gærdet og Stien. Paa disse Vilkaar vil Sogneraadet regulere og omlægge Stien.«

Sognerådets yderligere sære beslutninger

Igen må man undre sig. 1/3 af stiens hele længde, var jo ikke i overensstemmelse med det endnu ikke ikrafttrådte regulativ. Og da det næste stiregulativ for 1900-1902 kom, var dets længde- og breddeangivelser for de fire stier ganske de samme som i regulativet for 1897-99.

Hvilke lønlige tanker, der lå bag sognerådets vilkår om at grave en 31 cm bred grøft, ved jeg ikke, men det var naturligvis i praksis ikke muligt at sikre dens fortsatte eksistens, så formodentlig har stien lige fra omlægningen ligget helt ind til diget. Efter alt at dømme var den af sognerådet besluttede regulering af stien ulovlig.

Rentekammerets instruktion om statsskovenes skellinier

I Søllerødbogen for 1944 redegjorde professor i skovbrug A. Howard Grøn bl.a. for forhold vedrørende statsskovenes skellinier, der er fastlagt i henhold til rentekammerets instruktion af 1778 om etablering af skovdigerne. Disse skulle opføres i en afstand af 2½ alen inden for skovens skel, og uden for diget skulle der graves en 2¼ alen bred og 1½ alen dyb grøft med ¼ alens afstand mellem grøften og diget. Diget om Kirkeskoven blev opført 1783.

Som følge af naturens egne luner måtte grøfterne naturligvis efterhånden blive fyldt mere eller mindre op, men i tidens løb er det sket, at skovens naboer har givet naturen en hjælpende hånd. Folk, bl.a. her i sognet, der har fyldt grøfterne op for derefter at tilegne sig de derved anvendeliggjorte arealer, er blevet dømt til at grave dem op igen, og iflg. professor Grøn blev skovejerens ejendomsret til jorden i 2½ alens bredde uden for foden af stendiget stadfæstet senest to år før han skrev artiklen.

Det er åbenbart, at Søllerød kommune i dette tilfælde må bære ansvaret for opfyldningen af den dengang eksisterende grøft, og for at have tilegnet sig skovvæsenets 2½ alen jord langs diget. Det er vel muligt, at sognerådet først havde sikret sig ved en underhåndsaftale med skovens folk, at stien kunne få lov til uantastet at blive liggende, men i forhandlingsprotokollen er intet nævnt derom, hverken før eller efter udstedelsen af Ibsens egenmægtige deklaration.

Krigen 1899-1900 mellem sognerådet og konsul Hansen

Det er usikkert, om sognerådet umiddelbart satte arbejdet igang med etablering af den brede og for fodgængerne behagelige sti, vi kender. Der kom uforudsete forhindringer. Konsul Hansen på Søllerødgård må have købt parcellen matr. 4d (fig. 22) – den trekantede grund nærmest Søllerød, der begrænses af Kirkestien og Søllerødvej, hvor disse løber sammen – og

Fig. 22. Den af konsul Hansen, Søllerødgård, omkring århundredskiftet ejede trekantede grund, matr. 4d ved Søllerød, der hvor Kirkestien fra Nærum og Kirkevejen fra Gl. Holte, i billedets venstre side, løber ud i Søllerødvej. Foto 1915.

han optrådte pludselig som bussemand og lukkede af for fodgængernes passage ad stien. Herom findes nogle notater i sognerådets forhandlingsprotokol. Under 13. marts 1899 er anført: »Stien langs Søllerød Kirkeskovs Sydgrænse søges udvidet til en Bredde af 3 Alen a 3½ Alen og det overdrages Vejudvalget at forhandle herom med Konsul Hansen og andre Lodsejere. Såfremt Sagen ikke ordnes i Mindelighed, vil de Lodsejere, der har gjort sig skyldige i Overgreb ved at opgrave Stien, være at drage til Ansvar.«

Konsulen var imidlertid halsstarrig, som et nyt notat fra 12. maj 1899 viser: »Da Konsul P. Hansen har flyttet den offentlige Gangsti fra Søllerødvejen til Attemosevejen, vedtoges det at begære ham tiltalt herfor.«

Og først året efter kunne sognerådet konstatere, at der var sat en stopper for konsulens trakasserier, som det fremgår af et protokollat fra 16. marts 1900: »Overretssagfører Malling, for Konsul P. Hansen, tilbyder, at han til Foraaret er villig til langs Ejendommen Matr. 4d i Søllerød at udlægge et Areal af 3 Alens Bredde langs Stendiget til Gangstien (Hegnet rykkes saa langt tilbage, at der mellem Stendiget og Hegnet bliver 3 Alen). Sogneraadet modtager dette Tilbud, saaledes at den mod Konsulen indledede offentlige Politisag kan afsluttes som forligt.«

Måske har nogle af de nye grundejere langs stendiget indset, at det vilde være rart, hvis de gratis kunde overtage deres Del af det 3½ alen brede stiareal, efter at konsulen havde gjort det klart, at fodgængerne akkurat lige så godt kunne gå langs diget inde i skoven som udenfor.

For konsulen må stiarealet langs matr. 4d imidlertid have hørt til i småtingsafdelingen. Han havde formodentlig ikke planer om at bosætte sig på grunden, så man kan godt få en fornemmelse af, at dette grundkøb og opgravningen af stien skete for at få udløsning for gammelt nag til sognerådet. Måske stammede dette til dels fra sognerådets vægring i 1892 ved at vedligeholde Søbakkevejen, der jo tidligere må have været sognevej. Vægringen indebar vistnok, at sognerådet skød vejen ind under den kategori af arealer, der officielt betegnes som tilhørende »ingen«, og som det påhvi-

lede de tilstødende grundejere, i dette tilfælde konsul Hansen, at vedligeholde.

Kommunen har aldrig betalt vederlag til hartkornsejerne for stierne

Der kan ikke være tvivl om, at sognerådet virkelig ønskede, at befolkningen skulle have gode gangstier, helst 3 alen brede, men ved at se nøjere på sognerådets adskillige, tilsyneladende sære beslutninger, kommer man til det resultat, at de kan begrundes med, at stierne absolut intet måtte koste skatteyderne, hvis det på nogen måde kunne undgås. Det er da også åbenbart, at Søllerød kommune aldrig har betalt hartkornsejerne vederlag for stierne over deres marker i henhold til loven af 1850.

Bredden af sti 1 blev, tilsyneladende uden indsigelse fra jordejerne, på papiret fordoblet fra 1 til 2 alen, fra Nærum til Attemosevej. Hvad der bevægede Birkegårdens ejer til at gå med hertil foreligger der vistnok intet om. Men man må gå ud fra, at Ibsen ikke kunne byde de fremtidige grundejere på begge sider af stien fra knækket på Kong Valdemarsvej til Attemosevej at have et kun 1 alen bredt adgangsareal, så han var nødt til at gøre stien 2 alen bred her.

Dette må alligevel opfattes som et utidigt fedteri i forhold til den flothed, Ibsen viste ved at gøre både Kong Valdemarsvej og den samtidigt udlagte Lyngbakkevej 16 alen = 10 m brede, den første incl. den 3½ alen sti. Såvidt vides har kommunen aldrig forlangt, at de små private veje skulle være bredere end 8 m, som Kong Valdemarsvejs sydvestlige del blev, incl. den 2 alen sti, ved anlæggelsen i 1918.

Kirkestien langs skovens stendige skulle jo ikke tjene som adgangsvej til de tilstødende grunde, og denne del af stien måtte for så vidt være Ibsen uvedkommende. Formodentlig beskrev Ibsens deklaration, som anført i sognerådets notat af 22. december 1896, grøften og stien i overensstemmelse med den aktuelle tilstand.

Da grosserer Ibsen blev taget på sengen

Da Ibsens sagfører må forudsættes at have kendt loven, og da Ibsen ikke på nogen måde forsøgte at skjule sine hensigter, må man tro, at han anså de planlagte dispositioner som værende acceptable for andre. Ibsen må derfor utvivlsomt have følt det stærkt, da han blev taget på sengen og tvunget til at

afstå 1 alen jord til stien. Det forekommer sandsynligt, at det netop var fordi deklarationen bekræftede, at stien førte over Ibsens parceller – som jo allerede var solgt – at sognerådet blev sat i stand til at hævde det indiskutable, at stien nødvendigvis måtte have sin rette placering ude på Ibsens mark, fordi han ikke ejede det areal, hvorpå stien nu lå.

Man kunne godt vente, at sti 1 ville have været vist på kort 3, hvis den havde eksisteret, idet en lige linie trukket fra knækket på Kong Valdemarsvej til skovens sydhjørne meget nær følger vejen og Kirkestien til skovens østhjørne, hvorfra den går gennem skoven tæt inden for diget. Dette ville have været stiens naturlige beliggenhed, men som allerede nævnt, viser dette kort kun to stier, begge beregnet for kirkegængere, der via skovfogedhuset lagde vejen gennem skoven.

Vi skal helt op til år 1900 før et kort viser en sti indenfor, eller rettere ovenpå, stendiget fra skovens øst- til dens sydhjørne. Det må være konsul Hansens sti. Den forsvandt hurtigt, og i dens sted tilkørte cyklisterne senere et spor i skovbunden nogle meter fra diget. Det var sumpet og snoede sig mellem træer og stubbe, og først op mod sidste krig blev denne sti gjort egentlig farbar.

Adgangen fra Kirkestien til begge disse stier er sket gennem et hul i stendiget, hvor nogle sten er fjernet (fig. 23), og man kan nok gå ud fra, at dette skete på konsul Hansens foranledning.

Kort 3 viser heller ingen sti indtegnet uden for skoven, hvor den tidligere nævnte vej til Søllerød (kort 2), kommende nede fra marken ved Attemosen, havde haft nogenlunde samme beliggenhed, som stendiget senere fik. Den var åbenbart helt forsvundet, inden matrikelkortet blev tegnet i 1810.

Fig. 23. Parti af Kirkestien ved Kirkeskovens østhjørne med det af konsul Hansen ca. 1899 brudte hul i stendiget, igennem hvilket nu al cykeltrafik til og fra Kong Valdemarsvej kvarteret passerer.

Det er ikke uden humor, at sognerådet dermed var i den situation, at hvis det ville have den brede sti, så kunne det kun ske ved at fuldbyrde det rov, som Ibsen havde påbegyndt. Og sognerådet fik endnu en bet, da konsul Hansen ved forliget i 1900 beholdt den halve alen af den hele alen, Ibsen havde måttet afstå. At det forblev sådan, er åbenbart, for det sidste korte stykke af stien ved Søllerød er smallere end resten.

Tilbage til den fjerne fortid

Selvom vi hermed er nået til stiens ende, så ville beretningen være i høj grad ufyldestgørende uden kendskab til de skriftlige oplysninger, som troværdige mennesker, der færdedes herude for ca. 200 år siden, har efterladt.

Den stenlagte »K: Waldemars Vei«

Nogle af de mennesker, der har rod her i sognet, kender fra barnsben folkesagnet om Valdemar Atterdags og hans mænds vilde jagt hen over markerne ved Nærum, hvor bønderne både så og hørte de ildsprudende heste og hans hundekobbel, der halsede af sted med gloende tunger hængende ud af munden. Men sikkert meget færre har hørt om den gamle K: Waldemars Vei. Herom skrev folkemindesamleren Hans Ellekilde, vort selskabs mangeårige formand, i 1929 en lang artikel i Holte Juleblad, hvorfra jeg her citerer et par små afsnit.

Suhms omtale af vejen

»Vejnavnet Kong Valdemars Vej har været kendt som gammelt og folkeligt Navn paa en gammel nedlagt Vej mellem Søllerød og Nærum, i det mindste tilbage til Tiden o. 1790, hvor P. F. Suhm i Øverød i sin Historie af Danmark XIII S. 750 nævner Valdemars Vej ved Nærum. Rimeligvis går Navnet Valdemars Vej langt længere tilbage i Tiden, jeg formoder helt til Middelalderen, til Valdemar Atterdags nærmeste Eftertid. Suhm opfatter Valdemars Vej som en Rest af en af Valdemar Atterdag anlagt Jagtvej fra Vordingborg til Gurre. Han beskriver Vejen som krum og med Levninger af gammel Stenbrolægning, men nærmere Oplysninger giver han desværre ikke. Heldigvis har vi en nærmere Beskrivelse af Vejen fra 1808, udført af Latinprofessoren Børge Thorlacius, øjensynligt i en Sommerferie tilbragt hos hans Svigerfader, Professor Kall, på dennes Landsted i Gl. Holte. Hans Indberetning af 24. August 1808 blev afgivet

til det nyoprettede Oldnordiske Musæum, og den findes den Dag i Dag i Nationalmusæets Arkiv og lyder saaledes:

Thorlacius' beskrivelse af vejen og stendiget

»Omtrent 2½ Mil fra Kjøbenhavn ere imellem Søllerød og Nærum, nordøst for Søllerød, tydelige Spor til en gammel Vej. De begynde ved en Bro paa højre Haand af Vejen fra Kjøbenhavn (Attemosevejen) og kan forfølges i en Længde af 500 Skridt hen imod Nærum. Overalt spores tydelig Stenbro, først af 2, siden af 3 Alens Bredde. Paa højre Side af Vejen er store Bakker og paa venstre en sid og sumpig Eng, som endes med Nærums Mose. Omkring denne (Eng) slynger Vejen sig næsten i en Halvcirkel. Paa 3 Steder ophører den og begynder igen. Nedenfor Bakken til Højre er i den senere Tid opsat et langt Stengjærde, og man kan tydeligen se, at Kampestenene dertil ere opbrudte af den gamle Vej. Paa mange Steder er Endestenene, der begrændse Vejen, meget kjendelige. Traditionen siger, at Valdemar III red ad denne Vej, naar han fra Vordingborg rejste til Gurre Slot at besøge sin Elskede;« etc.«

Det stengærde, som Thorlacius beretter om, er naturligvis det samme, som det i det foregående nævnte, og det kan identificeres på matrikelkortet fra 1896 (kort 5). Herpå kan Kikhanerenden ses krydsende Attemosevej og førende ned til bunden af matr. 61. Fra dette sted dannede Kikhanerenden nordskel for Nærums marker, og, som det ses, stod diget i skellet mellem Nærums (Birkegårdens) og Søllerøds (Fogedgårdens og Attemosegårdens) marker, netop fra sti 1 indtil Kikhanerenden, og fulgte derefter skellet mellem Søllerøds (Attemosegårdens) og Holtes (Langkærgårds) marker til Attemosevej ved den røde bro, på det sidste stykke parallelt med den førnævnte rende, kommende fra Hulmosen.

Kort 8. Udsnit af kort 4. Målforhold 1:4000.

I modsætning til diget kan den brolagte vej ikke ses på noget kort tegnet de sidste 200 år, og formentlig ingen har nøjere studeret det store originalkort til kort 4; siden det blev tegnet i 1771. Et eftersyn viser imidlertid K: Waldemars Vei indtegnet på dette kort, næsten skjult i en træbræmme følgende bymarkskellet hele vejen fra sti 1 til den stødte på Kikhanerenden, som det ses på det vedføjede udsnit (kort 8) af kort 4. Vejen stoppede

naturligvis ikke op her ved renden, og det kan derfor siges med sikkerhed, at den fortsatte på Holtes side af renden langs markskellet op til Attemosevej. Derfor var Ellekilde på vildspor, da han sammen med sin artikel viste et samtidigt fotografi taget fra Attemosevej ned ad skellet mellem matr. 6k og 6l, og fortalte, at der her var spor efter K: Waldemars Vei. Han havde talt med vejhistorikeren professor Lundbye om vejen, men da denne tilsyneladende aldrig havde besøgt lokaliteten, havde Ellekilde ikke baggrund for mere end en tro på, at der var sandsynlighed for, at den fremskridtsivrige kong Valdemar kunne have ladet vejen anlægge.

Det er imidlertid rigtigt, at der dengang endnu lå en del mere eller mindre flade sten på det angivne sted fra bunden af vejdæmningen og ned ad skrænten. Det kunne godt se ud, som om stenene kunne være en rest af en gammel stenbrolægning, og da hr. Bølling i 1906 købte matr. 6i-k, var der mennesker, der gik hen over hans grund på dette stenleje, hvorfor han spærrede af for videre passage. Dette har muligvis forbindelse med en vej, der på kort fra 1900-1901 ses at fortsætte Tovesvej over til dette sted på Attemosevej. Den har formodentlig aldrig været anlagt som en rigtig vej, og da den lå inde på Søllerøds område, kan den ikke have haft nogen forbindelse med K: Waldemars Vei. Nærmest Attemosevej blev eventuelle rester af stenlejet dækket med flere meter jord, da Attemosevej nr. 82-84 blev planeret og bebygget for få år siden.

Heldigvis har også Luxdorph spadseret på K: Waldemars Vei. Han havde sommerbolig ved gadekæret i Nærum fra 1753 til 1781 og kendte de fleste mennesker i sognet, høj som lav, og da han hyppigt gik lange ture, fik han også set næsten alt, hvad der var at se. Han førte dagbog og noterede samvittighedsfuldt ned, hvad han så og oplevede. Dagbøgerne blev »oversat« af Eiler Nystrøm og udgivet i årene 1915-30 af Selskabet for Udgivelse af kilder til dansk historie.

Luxdorphs dagbogsnotater

I juni 1776 noterer Luxdorph: »Spadseret ad Waldemars Vei omkring Holte« – (Nystrøms anm.: Navnet kendes ikke mere paa egnen) – og en måned senere: »Spadseret paa K: Waldemars Vei.« I juli 1779 noterer han:

Fig. 24. Skovløberhuset ved Kirkevejen i Kirkeskovens østlige udkant, som det så ud i 1895. Kirkevejen fra Holte førte endnu i 1858 syd om huset. På fotografens venstre hånd fører den ene af skovens to kirkestier syd om Degneengen til Søbakkevejen. Bag fotografen udgår den anden kirkesti også fra Kirkevejen.

»I denne Sommer har jeg giort saadanne adskillige Promenader om Morgenen, saasom over Stænterne til Nye-Mølle og over Waldemars Vei til Øverød etc.«

Enkelte gange talte Luxdorph sine skridt, og ud fra de afstande, der i dag kan efterkontrolleres, kan man regne ud, at hans skridtlængde var meget nær 80 cm, når terrænet tillod ham at skridte godt ud. Det kommer nogenlunde til at passe med hans notat om en tur i april 1759. Han gik »Fra Gierdet ved Nye Mølle til Ørholms yderste Stolpe mod Skoven til Søllerød, 900 Skrit,« og »Derfra til Stenten ind til Søllerød Skov, 2520 Skrit.« Denne sidstnævnte Skov må nødvendigvis være identisk med Kirkeskoven.

Eiler Nystrøm oplyser i sin bog »Søllerød Sogn i Fortid og Nutid«, at da greve Danneskiold-Samsøe i 1740 købte grunden til sit senere slot, blev han også ejer af kirken og Kirkeskoven, som han indhegnede. Skoven var i øvrigt dengang mindre end i dag, idet den del, der ligger nord for Degneengen først blev tillagt ved skovudskiftningen.

Luxdorph fortsatte »Derfra til Porten, igiennem Kirkeskoven, 1100 Skrit«. Porten må have stået ved skovløberhuset, hvor Kirkevejen førte ud af skoven til Holte, og det er vel sandsynligt, at der stod en tilsvarende port ved indkørslen oppe ved Søllerød. Med stente mente Luxdorph nok en indrettet overgang over hegnet, men det er ikke let at afgøre, om denne stente stod der, hvor man fra Søbakkevejen kommer ind på den sti, der fører langs Degneengen, eller om den var placeret oppe ved Søllerød, hvor den anden kirkestis begyndelse var sammenfaldende med Kirkevejens indkørsel. For forståelsen af, hvorhen Luxdorph spadserede, spiller det imidlertid ingen rolle, hvilken af de to kirkestier han benyttede, for selvom turen langs Degneengen er lidt længere, så kan de 1100 skridt gennem skoven til porten passe på begge stier (fig. 24).

Cascaden og vejen dertil fra Kirkeskoven

Det næste stykke vej var »Derfra til Cascaden, 600 Skrit.« Vi ved, at Danneskiold havde rejst et udsigtstårn af sten ude på bakkerne, og Luxdorph noterer da også i september 1767, at han spadserede til »Grev

Fig. 25. Fotograferet 1966 fra omtrent samme sted på Attemosevej som fig. 19. Kalvemosen ses til højre, og midt for Kirkevejen over til Kirkeskoven. Bag vejen ses lidt af Hulmosen. Gærdet til højre derfor markerer »Den grønne Sti«, og noget af bevoksningen i nærheden danner skel mellem Attemosegården og Langkærgård. Bag Hulmosen bevoksningen ved Attemosen, og helt til venstre Attemosevej på sin afsats oven for marken.

Danneskiolds Høj« og tilsvarende i august 1769 til »Grev Danneskiolds Bakke«, uden i øvrigt at stedfæste dem nærmere. Men ingen har hørt om, at greven skulle have indrettet en cascade ved slottet eller andetsteds. Den store ordbog over det danske sprog citerer Luxdorph i forbindelse med kunstige cascader i haveanlæg, som f.eks. den cascade Frederik IV havde ladet indrette på skråningen nord for Frederiksborg Slot, men der kan ikke være tvivl om, at det vandfald, som Luxdorph gav den fine betegnelse, må have haft forbindelse med Kikhanerendens naturlige fald fra Attemosevej.

Hvis skridtene til cascaden og videre skal bringes til at passe, kan Luxdorph imidlertid ikke have ment netop det sted, hvor renden faldt fra Attemosevej. Fra skovens port må han, efter at have gået et stykke hen ad Kirkevejen, være drejet ind på en sti eller vej førende nord om Hulmosen over til Attemosevej, nogenlunde svarende til »den grønne sti« i dag (fig. 25), men utvivlsomt følgende markskellet mellem Søllerøds og Holtes marker. På kort 1 ses, at endnu i 1858 lå dette markskel sydligere end i dag, således at Luxdorph efter at have fulgt skellet kunne krydse lige over landevejen og fortsætte ad K: Waldemars Vei. Denne fulgte han til cascaden, d.v.s. det sted, hvor vejen passerede Kikhanerenden ved bunden af dennes fald. Det er ikke til at sige, om Luxdorph omfattede hele faldet med sin betegnelse, men det er let at forestille sig, at vandets passage hen over vejens brolægning og måske også over stendiget har været indrettet sådan, at der var dannet små cascadelignende vandfald.

Den næste etape »Derfra til Nærums Ledd, 1590 Skrit«, førte ham videre ad vejen over til sti I, ad denne til landevejen kommende ovre fra Egevang, og den fulgte han så til byleddet. Derfra til stuedøren var der 392 skridt.

I juli 1778 var Luxdorph gæst hos vennen Suhm i Øverød, og herom noterede han i dagbogen: »Spadseret med Suhm etc. forbi den røde Broe og Holte til Øverød igien.« D.v.s. at de må være gået gennem skoven langs Degneengen (fig. 26) og ligesom Luxdorph før over til Attemosevej, for derpå at følge denne og Øverødvej tilbage til Øverød.

Fig. 26. Parti fra Kirkeskoven, fotograferet ca. 1910. Neden for billedets venstre kant ligger Degneengen, og til højre hæver den stejle, granbevoksede Rævebakke sig. Midt for et glimt af Kirkestien fra skovløberhuset til Søbakkevejen.

Fig. 27. På A. E. Kieldrups maleri fra 1857 af parti ved Kirkeskoven ses Søllerød Sø i baggrunden, og forrest lidt af Kirkestien, kommende ovre fra skovfogedhuset, der her passerer gennem stendiget om skoven.

Disse notater siger så meget som, at det var forholdsvis bekvemt at spadsere de 3682 skridt fra Luxdorphs stuedør ad den her beskrevne rute til skovens port, og derfra ad en af kirkestierne til stenten (fig. 27), men ligegyldigt på hvilket af de to nævnte steder stenten stod, var der endnu et godt stykke vej til Søllerød – nogenlunde lige langt fra begge steder. I stiregulativet for 1897-99 satte sognerådet denne afstand til ca. 400 alen, hvilket er fra skovens sydhjørne ca. til det nuværende slotskapel, der imidlertid ikke eksisterede i 1759, men som i forrige århundrede var den bygning i Søllerød, der lå skoven nærmest.

På J. J. Bruun's prospekt fra 1753 (fig. 28) kan man se, at der dengang var et dige uden om Søllerød by, så formodentlig har Luxdorph talt sine skridt dertil. De 400 alen er lig med 240 m, der igen svarer til ca. 300 af Luxdorphs skridt, og hvis vi hertil lægger de ca. 50 skridt fra kapellet til bydiget, eller måske rettere til byleddet i diget, så ville der til denne tur fra stuedøren til Søllerød medgå ca. 4032 skridt.

Var dette så de Nærum bønders vej til kirken?

Det var sikkert ikke den gangsti, Luxdorph havde benyttet, da han i juni 1758 noterede: »Til Søllerød af Gangstien, 3867 Skrit.« De 165 skridts difference er imidlertid for lille til at spørgsmålet kan besvares med sikkerhed på det grundlag, men det store originalkort til kort 4 kan heldigvis hjælpe.

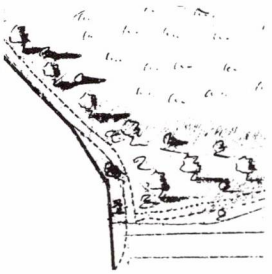

Kort 9. Udsnit af kort 4. Målforhold 1:4000.

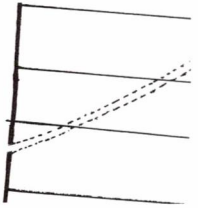

Kort 10. Udsnit af kort 4. Målforhold 1:4000.

På udsnittet (kort 9) af dette kort ses, at sti 1 ikke er ført igennem skellinien til Søllerøds marker, d.v.s. at skellinien er ubrudt, og at stien derfor alene er indtegnet som forbindelsesvej til K: Waldemars Vei. På kortet er sti K derimod, som et tilsvarende udsnit (kort 10) viser, ført igennem skellinien, d.v.s. at der her er et hul i skellinien, hvilket må betyde, at stien er fortsat på Søllerøds side af skellet.

Sti K var derfor utvivlsomt den sti, Luxdorph kaldte gangstien til Søllerød. Hvis denne sti stort set fulgte bakkernes fod parallelt med Skodsborgvej og Søllerødvej, ville afstanden fra Nærum til Søllerød ikke være meget mere end 100 m længere end ad vor tids sti 1. Det er muligt, at

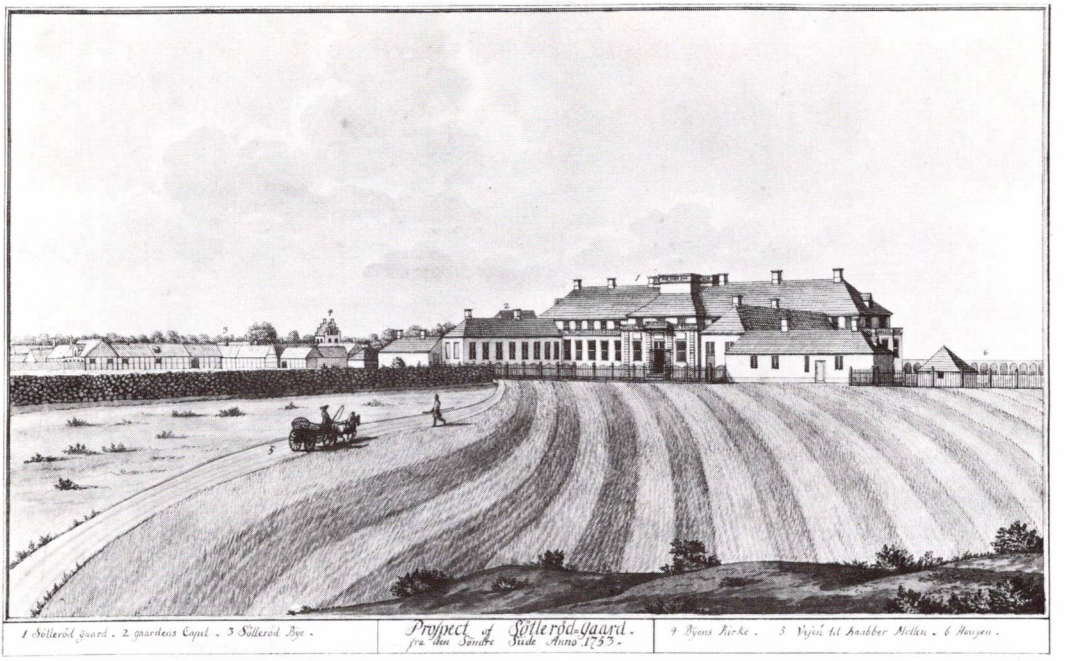

Fig. 28. J. J. Bruun's prospekt fra 1753 af Søllerødgård. Bygningerne lå længere mod øst end det nuværende slot, og dengang var Søllerød by åbenbart omgivet af et dige, der ses foran gården i billedets venstre side.

sti K kan have haft nogen forbindelse med den på Böhmers kort fra 1791 (kort 3) viste vej, der på Præstegydebakken udgik fra landevejen og førte op gennem den terrænsænkning, der findes inde ved rækkehusbebyggelsen Lyngskrænten, for omtrent ved Lyngbakkevej at krydse Attemosevej og føre i lige linie til Søllerød. På det sidste korte stykke sammenfaldende med vejen, der kom nede fra marken ved Attemosen.

Hvor gammel var K: Waldemars Vei?

Såfremt Nationalmuseet havde interesseret sig for spørgsmålet, havde vi måske vidst om K: Waldemars Vei på Luxdorphs tid havde eksisteret i 100, 400 eller 1000 år, eller måske endnu længere. I mangel heraf har vi andre ikke meget andet end det i det foregående anførte at holde os til, hvis vi skal forsøge at danne os en mening om vejens alder og anvendelse.

Selvom det naturligvis er oldtidens tro på Odins natlige ridt gennem luften, der senere hæftedes på Valdemar Atterdag, fordi trækfuglene også i kristen tid kunne høres suse gennem natten, er det da sandsynligt, at Valdemar Atterdag virkelig har redet på den vej, der fik navn efter ham, men det ligger lige for at pege på, at kongen på sin vej gennem Søllerød sogn til og fra Gurre næsten nødvendigvis måtte passere Mølleåen ved Rådvad, Stampen, Nymølle eller Ørholm. Det ville i alle tilfælde være en omvej at ride igennem naturens egen flaskehals her ved Nærum (fig. 29), og det må forekomme fornuftsstridigt, at kongen skulle have besluttet at anlægge en »landevej« netop i det terræn, der ikke kunne befærdes, før bønderne var blevet sat til det store arbejde at grave en vej på skrænterne og brolægge den. Han kunne jo jage og ride næsten alle andre steder i sognet uden sådanne foranstaltninger, f.eks. på Attemosevej, der måske, ligesom f.eks. Nymølle og Ørholm, havde eksisteret i århundreder før kong Valdemars tid.

Kun to formål synes at have kunnet berettige arbejdet med opførelsen af stendiget, og ingen af dem kan bringes i rigtig overensstemmelse med Thorlacius' udsagn (i 1808) om, at diget var opført »i den senere Tid«. Hvis diget havde til formål at forhindre løsgående kreaturer i at løbe bort, ville arbejdet med opsætningen formodentlig have oversteget de enkelte gårdejeres kræfter, og når det kom til stykket, skulle mindst to og måske fire mænd være enige derom, hvorfor sandsynligheden taler for, at diget stammede fra fællesskabets tid, eller senest fra 1760'erne. Men ville Thorlacius kunne se forskel på et dige, der var sat for 40-50 år siden og et, der var opført mange år tidligere? Og hvis stenene til diget var taget fra vejen, så ville vel de fleste, der skulle udføre arbejdet, bukke sig ned og tage sten ud

Fig. 29. Foto 1956. »Den grønne Sti« lidt nord for den dybe udgravning til denne sti, hvorover en bro nu fører Kirkestien. Den udgravede jord blev anvendt til at danne den afsats, hvorpå det viste parti af »Den grønne Sti« blev lagt. Til højre skråningen ned til Nærums Vestermose. Til venstre skrænten på Søllerøds side af markskellet. Rester af det gamle stendige og af K: Waldemars Vei mangler helt, men begge fulgte her markskellet, som stien gør det i dag.

for, hvor de skulle bruges, fremfor først at have det meget store ekstraarbejde med at slæbe stenene fra 3-4 afgrænsede områder hen langs det 650 m lange dige.

Endelig synes det rimeligt at antage, at de fjernede sten i årene før 1808 – og efter – er kørt væk og fyldt ned i sognets landeveje. Hvis bønderne kom og hentede sten her, ville det da være både naturligt og nemmest at læsse stenene, hvis de blev taget i fortsættelse af allerede opbrudte partier af vejen. Om ikke før, så var bestræbelserne for at skaffe sten til forbedring af vejenes standard her i sognet utvivlsomt påbegyndt med anlæggelsen af den nye landevej fra Nærum.

Hvis den brolagte vej oprindelig var blevet anlagt uden dige alene til brug for Valdemar Atterdag, kan det ikke udelukkes, at den for længst ville være forsvundet under senere jordaflejringer. Det andet mulige, men sandsynligere formål med diget kunne derfor være at friholde vejen for alt det løse materiale, der i tidens løb ville komme fra skrænterne ovenover.

Forfatterens konklusion

Hvis jeg skal forsøge at drage en konklusion, så finder jeg, for så vidt sti 2 angår, at den førte over Holtes marker før 1764. Den har tjent til i al almindelighed at lette samkvemmet mellem Nærum og Holte, og allerede dengang kan den godt have været ældgammel. Før udskiftningen har der vel været en spange over renden til engen uden for Nærums byled, og efter udskiftningen er det åbenbart lykkedes at få Birkegårdens ejer til at indvillige i, at alle og enhver måtte passere over hans indhegning ad et smalt spor op til Nærumgårds hegn, hvor der sandsynligvis ikke skulle pløjes alligevel. Sti 2 har naturligvis tjent som skolesti, da der blev behov derfor.

Med hensyn til stierne K og 1 samt den brolagte vej, så finder jeg det overvejende sandsynligt, at den sidstnævnte blev anlagt af Nærums bønder til eget brug, for meget længe siden, enten i middelalderen som kirkevej eller måske, hvem ved, i oldtiden som processionsvej for gudinden Nerthus. Iflg. Tacitus blev hendes virke hvert år afsluttet med en køretur fra hendes hellige lund til en lønlig sø, hvor hun blev tvættet. Hans Ellekilde mente, at Nærum – Niartharum – oprindelig kunne have været

denne hellige lund og Søllerød Sø den pågældende sø. (Se Gunnar Knudsen: Gamle Stednavne i Søllerød Kommune. Søllerødbogen 1942 s. 31-32).

Såvel sti K som den brolagte vej var åbenbart i brug op til 1770'erne. Sti K er formodentlig opstået, fordi den var kortere end turen ad den brolagte vej, men efter anlæggelsen af den nye landevej fra Nærum Gade mistede sti K sin betydning som genvej, og blev derfor sikkert hurtigt bortpløjet. Også den brolagte vej blev opgivet som kirkevej, fordi den ikke mere var kortere end turen ad landevejen.

Sti K blev sløjfet, sti 1 bestod som privat markvej over Birkegårdens jord

I 1791 var begge stierne 1 og K forsvundet fra kortene, fordi de, i modsætning til sti 2, der er vist på Böhmers kort, ikke mere tjente som stier for alle og enhver. Vi må imidlertid kunne gå ud fra, at sti 1 over Birkegårdens mark stadigvæk eksisterede som privat markvej.

Det er åbenbart, at indtil for ca. 200 år siden undlod Nærums bønder helt at give sig i kast med Søllerød Bakkers østskråninger, som de var veget udenom og havde valgt mindre stejle opstigningssteder, selvom vejen til Søllerød derved blev længere. Det er nok ikke helt galt at formode, at de fleste kirkegængere fra Nærum foretrak at gå ad landevejen fremfor turen ad sti 1, som f.eks. komponisten J. P. E. Hartmann, der på et fotografi fra 1895, gengivet i Søllerødbogen 1966-67, i sin høje alderdom ses, støttende sig til sin ledsager, gående på landevejen ved Egevang på vej hjem fra Søllerød.

Det var jo heller ikke alene bakkeskrænterne mod øst og ensomheden deroppe, der tilskyndede folk til at lægge vejen udenom. Vejrguderne har utvivlsomt øvet deres indflydelse, thi det har altid været sådan, at når det blæser ved bakkens fod, stormer det som regel oppe på bakketoppen, hvor der tidligere ikke var nogen form for læ før Kirkeskoven.

Sti 1 opstod formentlig først som skole- og kirkesti i løbet af 1. halvdel af 19. århundrede

Naturligvis lod det sig ikke gøre uden videre at lægge en ny sti op over bakkerne gennem bøndernes marker, så det er formodentlig først med juridisk baggrund i vejforordningen af 1793, at vor sti 1 kom i brug. Nøjagtigt hvornår får vi nok ikke opklaret, men mon ikke det i begyndelsen

Fig. 30. Bortset fra kunstnerens særlige opfattelse af bakken i billedets højre side, giver dette et udmærket indtryk af, hvordan udsigten fra bakken ved Nærumgård tog sig ud, da Alfred Simonsen fæstnede det på lærredet i 1933. Man ser både Vesterkæret og Kirkestien hen over Birkegårdens marker til Søllerød bakker i baggrunden. Opfyldningen til »Den grønne Sti«, der ses på fig. 29, var endnu ikke sket.

hovedsagelig var skolebørnene, der trådte de manglende partier af sti 1 til. Før udskiftningen har der vel været både stier og markveje, som vi ikke ved noget om, men vi kan formode, at Danneskiold havde en sti ud til sit udsigtstårn ved eller måske på den i det foregående nævnte »Danneskiolds Høj«, der sandsynligvis er identisk med den store bronzealderhøj ved Kong Valdemarsvej. Vi kan ligeledes formode, at Attemosegården allerede hurtigt efter gårdens udflytning fra Søllerød havde en markvej temmelig nøje svarende til den oprindelige Kong Valdemarsvej ud til bakkekammen mod øst. Denne vej er vist på generalstabskortet fra 1858 med signatur som markvej.

Sti 1 over Birkegårdens marker er ligeledes markeret som markvej, medens forbindelsen mellem disse to markveje og fortsættelsen fra Attemosegårdens sandede hulvej til Søllerød er markeret som stier. På de farvelagte »turistudgaver« af dette kort er imidlertid hele stien fra Nærum til Søllerød vist med en ensartet brun streg.

Endnu i 1920'erne var stien over Birkegårdens mark en markvej (fig. 30) med mere eller mindre dybe og plørede hjulspor. Den blev ikke holdt som gangsti, og det kan ikke have været tiltalende for kirkegængere at gå på den. Fodgængere og cyklister holdt sig derfor oftest til et tredie, ca. 25 cm bredt spor i rabatten ved siden af hjulsporene, men en årrække før gårdens nedlæggelse efter den sidste krig kørte gårdens folk til arealerne nord for stien ad nogle nye hjulspor med et stakit mellem deres egne og stiens hjulspor. Det vil sige, at den ekspropriation uden erstatning, som vejforordningen af 1793 først introducerede som en ret for skolebørn til at benytte en allerede eksisterende markvej, nu var blevet endelig fuldbyrdet her.

Stierne er nu, i det mindste i forhold til deres oprindelige formål, døde. Sti 2 blev pløjet væk, da Christoffersengårdens, d.v.s. senest Suhr's frugtplantages, jorder for få år siden skulle bebygges. Kirkestien over Birkegårdens marker er gjort meget bredere, og den tjener nu i asfalteret skikkelse

den lettere motoriserede færdsel midt imellem motorvej, tilkørsel til denne, fabrik, etagehuse, vandværk og losseplads.

Langs Kong Valdemarsvej syner selve stien idag omtrent som for 50 år siden. Der er nemlig ikke blevet slidt på den, og meget få vil kunne huske at have set nogen spadsere hen ad den, bortset fra den vejmand, som kommunen indtil for få år siden engang hver sommer lod gå den igennem med skuffejern og rive. Vejmanden lever måske endnu, men hverken han eller nogen anden ville i dag med sandhed kunne påstå nogen sinde at have spadseret fra den ene ende af vejen til den anden på stien. Men i vor verden skal man naturligvis intet forsværge, og stien kommer måske som den Fugl Phønix til at opleve en genfødelse.

Selskabet 1.4.1978 – 31.3.1979

Af Roar Skovmand

Formandens beretning ved generalforsamlingen
31. maj 1979 i Holte Bibliotek

Selskabet har i år holdt flyttedag med sin generalforsamling. Tre år i træk har vi været taknemlige for husly i Rådhuset. I år er vi taknemlige for at måtte udnytte biblioteksalen her, hvor Holte nu har fået sit nye kulturelle midtpunkt og magnetfelt, velegnet til at tiltrække en stor del af Selskabets medlemmer, hvis tal efter opgørelse i denne måned andrager 1437. I en kort pause mellem generalforsamlingen og det efterfølgende foredrag vil deltagerne få lejlighed – en sidste lejlighed – til at se indsamlingsudstillingen »Børn i Søllerød«, der har været åben i hele maj måned. I anledning af børneåret er her udstillet fotografier fra Byhistorisk Arkiv, der illustrerer de forskellige miljøer i kommunen. Her kan man se skolebørn, asylbørn, villabørn og landliggerbørn. Og særlig karakteristisk et billede af en vedbækfiskerdreng i store træsko sammen med en københavnsk feriedreng ledsaget af den lejede gedebuk, der hørte med i billedet i gamle dage. I pausen vil man også kunne købe Selskabets udstillede publikationer, hvis man ikke har købt dem før mødet.

Generalforsamlingen 1978

Til generalforsamlingen ifjor var mødt 125 deltagere. Ligesom de foregående fire år blev advokat H. Bolt Jørgensen valgt til dirigent. Formandens beretning, der blev godkendt af forsamlingen uden kommentarer, er aftrykt i Søllerødbogen 1978. Kassereren, ingeniør Werner Ruff, aflagde under dagsordenens punkt 3 regnskabet, der ligesom det foregående år balancerede med godt 200.000 kr. Også regnskabet er aftrykt i Søllerødbogen fra ifjor. Der blev givet decharge for det. Under dagsordenens punkt 4 blev det af bestyrelsen foreslået og af forsamlingen vedtaget fra 1979 at

forhøje det årlige kontingent fra 50 til 65 kr. Livsvarigt medlemskab koster uforandret 1000 kroner.

Under dagsordenens punkt 5, Valg ifølge vedtægterne, blev de bestyrelsesmedlemmer, der var på valg, genvalgt: Roar Skovmand, Annalise Børresen, Werner Ruff, Nina Fabricius, Mogens Funch og Ulrik Schou. Den suppleantplads, der var blevet ledig ved Ole Sørensens indtræden i bestyrelsen efter Palle Suenson, blev på bestyrelsens forslag besat med arkitekt Albert Gehrke. Revisionsfirmaet Schøbel & Marholt blev genvalgt som revisor. – I år har sparekassedirektør Eivind Olsen, der har været medlem af bestyrelsen siden 1975, ønsket at udtræde af denne. Vi beklager dette skridt, men takker ham varmt for hans deltagelse i bestyrelsens arbejde.

Under dagsordenens sjette og sidste punkt, Eventuelt, spurgte Hanne Høeg, hvornår Selskabet kunne genoptrykke udsolgte ældre årbøger. Hertil svarede formanden, at man hidtil havde måttet prioritere aktuelle opgaver højere, men tilføjede, at medlemmer, der savnede ældre årgange, kunne oplyse bestyrelsen herom, så denne kunne få et grundlag for at bedømme hebovet for eventuelle genoptryk. Det kan her tilføjes, at bestyrelsen ikke har modtaget henvendelser herom.

Tidl. borgmester Erik Øigaards foredrag

Generalforsamlingen ifjor fik et hurtigt forløb, under en time, utvivlsomt i spændt forventning om tidligere borgmester, landsretssagfører Erik Øigaards efterfølgende foredrag om Søllerød Kommunes udvikling gennem de sidste tredive år med specielt henblik på de gennemførte fredninger.

Erik Øigaard omtalte til indledning den byplan, som sognerådet fra 1937 med den daværende konservative formand (Fr. Clausen) i spidsen søgte gennemført. Et stort kort på bagvæggen viste, at denne plan havde til hensigt at forvandle kommunen til en tætbebygget forstadskommune efter Gentoftes mønster, med plads til 100.000 indbyggere. Var denne plan blevet gennemført, ville hverken naturparken eller nogle af kommunens marker have været sparet til eftertiden. Planen vakte ligefrem oprør i

kommunen. Rebellerne oprettede i 1940 en »uafhængig« kommunalforening. I 1943 vandt dennes liste seks af sognerådets femten medlemspladser, deriblandt tre senere borgmestre (A. Schneider, P. E. Rosenørn og Erik Øigaard). Følgen var, at den overfyldte byplan blev fejet af bordet. Men først i 1962, tre år efter at Øigaard var blevet borgmester, kom loven om by- og landzoner, der gav mulighed for omfattende byfredning. Kommunalbestyrelsen indsendte endnu samme år en plan til ministeriet med forslag om, at to trediedele af kommunens areal skulle fredes, iberegnet de i sig selv fredede skov- og søområder. Planen gav plads for 30-35.000 indbyggere, ligeligt fordelt mellem villaer og udlejningsejendomme. Ingen havde stemt imod denne plan i kommunalbestyrelsen, og den blev også godkendt af boligministeriet. Efter denne plan er udviklingen siden forløbet.

Sjældent er et tyve minutters foredrag blevet påhørt med større opmærksomhed. Aldrig er der i selskabet på så kort tid givet en så sagligt mejslet og dog i sit indhold dramatisk redegørelse som denne. Den gjorde også hele mødet til det korteste i Selskabets hidtidige historie – 70 minutter.

»Bevaringsudvalget«

Bestræbelserne for at videreføre bevarelse og udvikling af, hvad der i denne kommune »skønnes at have historisk og æstetisk værdi« er inden for Selskabets ramme siden 1971 koncentreret i et særligt udvalg »til varetagelse af landskabsbevarende opgaver«. Indtil ifjor var arkitekt, professor Palle Suenson formand for dette udvalg, der foruden ham bestod af Ady Rechnitzer og Werner Ruff – fra 1975 tillige af Nina Fabricius. Med stor nidkærhed har udvalget behandlet både indkomne spørgsmål og forslag fra Selskabets medlemmer og også selv taget initiativ til ikke blot bevaring, men også – som det på Suensons opfordring i 1975 blev indføjet i vedtægterne – udvikling af kommunens historiske og æstetiske værdier. Blandt andet i form af gentagne henvendelser til kommunalbestyrelsen, når udvalget fandt anledning dertil. Efter professor Suensons fratræden ifjor blev »bevaringsudvalget«, som det kaldes, udvidet med to nye medlemmer:

Eigil Koefoed og Albert Gehrke, og det konstituerede sig ved et møde sidste efterår med Gehrke som formand, Ruff som næstformand og Ady Rechnitzer som sekretær.

Udvalgets runde i kommunen

Det udvidede bevaringsudvalg har udfoldet stor energi. Det har kørt en runde i kommunen for at se på forskellige områder, hvor tampen brænder. Lad mig nævne nogle af de vigtigste: Kommunens planer om nye vejføringer omkring Holte Midtpunkt, hvor der risikeres et vejgennembrud over oldtidsagre i Geelskov. Her har Selskabet anmodet kommunalbestyrelsen om at få tilsendt detaljerede planer. Dernæst planen om en lydvold ved Nærumvænge. Her har udvalgets formand haft kontakt med støjeksperten, professor Fritz Ingerslev. Fra udvalgets side ønsker man forsøgsvis afskærmning mod motorvejen, så der tages hensyn til stedets landskabelige særpræg og det smukt placerede byggeri. Andre emner, som udvalget har taget op til drøftelse: Faren for udstykning af store grunde ned til Furesøen ved Dronninggårds Alle. En lignende fare for udstykninger i Enrumparkens randområde. Planerne om havneanlæg ved Vedbæk og Skodsborg. En henvendelse til bestyrelsen om ønskeligheden af ny beplantning på Nitræshøjen ved Søllerødvej, hvor de gamle bøgetræer måtte fældes af sikkerhedsgrunde, er også taget op til overvejelse. Oldtidshøjen med de åbne stenkister ved Skodsborgparken vil kommunegartneren tage sig af, når det nærliggende byggeri er fuldendt.

Gammel Holtegårds anvendelse

En særlig opfordring fra kommunalbestyrelsen til Selskabet om at udtale sig vedrørende den fremtidige anvendelse af Gammel Holtegård er behandlet i udvalget. Den er besvaret med forslag om, at hovedbygningen anvendes til skiftende udstillinger og indrettes med mødelokaler og køkkenfaciliteter. Det vil ikke være rigtigt nu at binde sig til aktiviteter af mere permanent karakter. Den stråtækte sidebygning foreslås reserveret til udstilling af Vedbækfundene, den teglhængte sidebygning til bolig for en kustode. Generelt har Selskabet anmodet om at få tilsendt alle aktuelle lokalplaner til orientering. Jeg vil gerne bede udvalgets formand, arkitekt Gehrke, om at besvare eventuelle spørgsmål inden for dette område, når

min beretning er afsluttet. Lad mig tilføje, at bevaringsudvalget ikke er »en stat i staten«, men virker i nær kontakt med formanden, sekretæren og den øvrige bestyrelse. Væsentlige udtalelser og indstillinger indsendes gennem formanden til myndighederne, men det udelukker ikke, at direkte kontakt med myndighederne kan etableres fra udvalgets side, når dets medlemmer skønner, at der er fare ved at tøve, hvis væsentlige værdier trues med forringelse eller tilintetgørelse.

Publikationerne

En helt anden side af Selskabets virksomhed er dets publikationer. I år må vi her savne dets sekretær og redaktør, stadsbibliotekar Annalise Børresen, der i flere måneder har været plaget af sygdom. Den har dog ikke kuet hendes virketrang. Jeg skal hilse medlemmerne fra hende og meddele følgende om publikationsvirksomheden: Søllerødbogen 1978 udkom i september i fjor i 1800 eksemplarer. Dette års årbog var planlagt til udsendelse her i foråret, men vil nu som den forrige udkomme til september. Den vil indeholde bidrag af Gunnar Sandfeld om nogle af de billeder, som blev indleveret til billedsamlingen under indsamlingskampagnen ifjor, bl.a. et exteriørbillede af Søllerød Kirke omkring 1850, malet af Andreas Juuel. Det vil blive gengivet i farver. Endvidere et billede, som ikke var kendt, da Sandfelds bog om Det kommunale Styre i Søllerød blev udgivet i 1977, et fotografi af sognepræst Jacob Christian Jacobsen (1811-63). Desuden vil årbogen bringe en artikel om kirke- og skolestier i kommunen, skrevet af grosserer J. P. Bird og med syv gamle kort, som er redigeret og kommenteret af den kyndige landinspektør, kontorchef Svend Balslev. Sluttelig vil et arkæologhold med Erik Brinch Petersen i spidsen gøre rede for de nyeste gravninger i Vedbæk Maglemose.

»Søllerød som det var engang«

Men det er ikke Selskabets eneste indsats på publikationsfeltet. Sandfelds hovedværk »Søllerød som det var engang« nåede til femte bind, »Gennem Vedbæk på kryds og tværs« på forfatterens 70-årsdag 26. april 1978. Til efteråret vil der komme et sjette bind om Skodsborg, og med et syvende bind »Langs Mølleåen« vil værket blive afsluttet, forsynet med et

register over indholdet af samtlige syv bind. Til dem alle har Selskabet modtaget støtte fra Søllerød Kommune og fra Sparekassen for Lyngby & Omegns Fond. – I denne forbindelse må nævnes, at bogtrykker Poul Kristensen i Herning, der varetager årbogens trykning, som en fornem julepublikation har udsendt bogen »Søllerød på raderede blade«, udarbejdet af major Erik Sinding.

Sensommerudflugten 1978 til Søllerød Kirkeskov

Blandt Selskabets øvrige aktiviteter må fremhæves skovvandringen den 10. september 1978. Den udgik fra Havarthigården, fra hvis mark henved hundrede deltagere under statsskovfoged Tage Lauritsens ledelse vandrede ind i Søllerød Kirkeskov. September ifjor var en regnfuld måned, men skovens høje løvtag virkede som paraplyer, og Tage Lauritsens kyndige redegørelse for skovens historie, træsorternes karakter og skovbrugets vilkår gjorde turen uforglemmelig for alle, der var med. Til afslutning blev deltagerne vederkvæget af kaffe og andre læskedrikke på Havarthigården, hvor ringvandringen sluttede samtidig med, at der åbnedes en udstilling af grønlandsk folkekunst.

Samarbejdet med andre foreninger

Endelig må nævnes, at der i samarbejde med folkedanserforeningen i Søllerød er afholdt en landsbyfest i Holte den 7. maj ifjor, hvor ingeniør Werner Ruff, i en pause mellem opvisningerne i gamle dragter, fortalte om Holte i fortiden. Sankt Hans Aften fejredes med bål og dans i Struckmannparken, med tale af Ady Rechnitzer. Og den 20. august dansedes i Krogholmgårds have, hvor Nina Fabricius fortalte om Trørøds fortid. I samarbejde med Foreningen Norden er der atter i år udsendt en Søllerødkakkel, denne gang med motivet Enrum set fra Øresundskysten, efter Carl Baagøes maleri fra 1866. Det samme motiv er jævnsides med Strandmøllen brugt på julemærker, der ifjor blev udsendt af Lions Clubs Søllerødafdeling med ledsagende tekster på dansk, engelsk og tysk udformet af Annalise Børresen. Og Byhistorisk Arkiv har udgivet otte postkort fra Holte i gamle dage. I Søllerødugen, der afholdes i begyndelsen af september, indbyder »Det grønne Område« i samarbejde med sparekassen Bikuben

og Selskabet til en fotokonkurrence om det bedste billede fra kommunen. De indsendte billeder vil i Søllerødugen blive udstillet på Holte Bibliotek og derefter overdraget til det byhistoriske arkiv.

Det blev hverken nogen kort eller dramatisk redegørelse for Selskabets virksomhed. Jeg kan ikke slutte den uden at takke alle dem, der bidrager til at holde sansen for dette grønne områdes fortid levende. Jeg vil slutte med at citere den gamle kinesiske historiker Gu-Jie-Gang, der på en kongres fornylig indprentede sine fremadvendte landsmænd: Vi kan ikke vaske denne lange fortid bort, som om den var ingenting. Vi kan ikke lade, som om den nye kultur er faldet ned fra himlen ...

Resultatopgørelse for tiden 1. januar – 31. december 1978

Kontingenter		72.883,00
Salg af bøger	86.580,00	
Vareforbrug	281.670,00	195.090,00
(incl. à conto for årbog og Søllerød som det var engang)		
		122.207,00
Tilskud Søllerød Kommune	66.000,00	
Tilskud Dansk Historisk Fælles-forening (Tipsmidler)	800,00	
Gave Sparekassen for Lyngby og Omegn (Bikuben)	25.000,00	91.800,00
		30.407,00
Omkostninger:		
Porto, gaver, kontingenter, revision, repræsentation m.v.		29.239,00
		59.646,00
Renteindtægter		4.404,00
Årets underskud		55.242,00

Balance pr. 31. december 1978

Aktiver:		
Omsætningsaktiver:		
Kasse-, sparekasse- og girobeholdning		33.311,00
Tilgodehavende kontingent		5.900,00
Boglager		88.351,00
Tilgodehavende merværdiafgift		11.981,00
Tilgodehavende vedrørende salg af bøger		7.578,00
Aktiver i alt		147.121,00

Passiver:		
Kortfristet fremmedkapital:		
Forudbetalte kontingenter		2.015,00
Egenkapital:		
Kapitalkonto pr. 1. januar 1978	200.348,00	
Årets underskud overført fra resultatkonto	55.242,00	145.106,00
Passiver i alt		147.121,00

Werner Ruff
kasserer

Foranstående resultatopgørelse og balance, som vi har revideret, er i overensstemmelse med foreningens bogføring.

København, den 14. maj 1979

Revisionsfirmaet *Schøbel & Marholt*
statsautoriserede revisorer
Niels O. Marholt
/ *Lars Rasmussen*

Bent Schlütter
revisor

Litteratur om Søllerød Kommune
Tillæg 1978

Ved Lise Ott og Finn Slente

INDHOLD

Generalia 4106-4107
Samfundsforhold i alm. 4108-4112
Opdragelse og undervisning 4113-4119
Forsikring og forsorg 4120-4126
Topografi 4127-4131
Naturforhold 4132-4134
Landbrug og fiskeri 4135-4137
Samfærdsel 4138-4145
Industri og erhverv 4146-4151
Teknisk forvaltning 4152-4157
Arkitektur og kunst 4158-4168
Divertissementer 4169-4172
Litteratur og sprog 4173
Arkæologi 4174-4179
Personalhistorie 4180-4185

GENERALIA

Biblioteksvæsen

4106 [Grundplan af biblioteket i Holte Midtpunkt] Beretning / Bibliotekstilsynet. 1977/78, side 30-31: ill.

4107 Folk i Søllerød: et åbent tværpolitisk blad. – 1 [1978]– . – Holte: Folk i Søllerød, [1978]–

SAMFUNDSFORHOLD I ALM.

Økonomiske forhold

4108 Grundværdikort ved 16. alm. vurdering pr. 1. april 1977 / udgivet på foranstaltning af Statsskattedirektoratet. – [Kbh.]: Statsskattedirektoratet, [1978-] – bind.
Over Søllerød Kommune. – [1978]. – 20 sider: alle ill.
Tidligere udgaver, se nr. 142a og 3061.
ISBN 87-7309-162-6

Retsforhold

4109 Registre til Sokkelunds Herreds tingbøger 1630-37 / udgivne af Landbohistorisk Selskab ved Karen Marie Olsen; under tilsyn af Carl Rise Hansen. – Kbh.: Landbohistorisk Selskab, 1978. – 91 sider. – (Ældre danske tingbøger).
Jævnfør nr. 151, 3064 og 3949.
ISBN 87-75-26032-8

4110 *Kløvedal, Mogens*
Historier om historieløse.
Fælleden. [Årgang 1], 1975/76, nr. 3, side 58-61: ill.
Side 61 om Ole Pedersen Kollerød.

4111 *Bregenhøj, Carsten*
Assessoren og morderens tegning.
Juristen & økonomen. Årgang 59, 1977, nr. 17, side F. 205-206.

4112 *Kollerød, Ole Pedersen*
Min historie / udgivet af Else Margrethe Ransy. – [Kbh.]: Foreningen Danmarks Folkeminder, [1978]. – XV, 320 sider: ill. – (Danmarks folkeminder; nr. 83).
Specielt side 199-223 om mordet på Nymølle 1837, planlægningen, udførelsen og arrestationen. Se i øvrigt registret. – Litteraturliste: side 315-317; Arkivalieliste: side 317-318. – Videnskabelig kildeudgave efter manuskript fra 1840 i Det kongelige Bibliotek, Håndskriftsamlingen, Additamenta 199 fol. – Jfr. tidligere selektive udgivelse i bibl. nr. 179.

OPDRAGELSE OG UNDERVISNING

Privatskoler

4113 *Dahlkild, F. P.*
EDB på Holte Gymnasium.
Dit. Årgang 7, 1971, nr. 3, side 37-38.

Kommunale skoler

4114 *Andersson, Agnete*
Søllerøds vikarforsøg er blevet hverdag.
Folkeskolen. Årgang 95, 1978, nr. 4, side 154-156: ill.

4115 *Søllerød. Skoleforvaltningen*
Rapport om støttelærerordningen på Gl. Holte Skole i forsøgsperioden 1971/72. – Holte: Søllerød Kommune, Skoleforvaltningen, 1972. – 24 sider.

4116 Lærerkursus 1977: de første år i skolen / [tilrettelagt af en kursus- og projektgruppe: Tom Ploug Olsen ... et al.]. – [Kbh.]: [Danmarks Radios undervisningsafdeling]; cop. 1977. – 160 sider: ill.
Side 32-41; [Lone Gregersen]: Dansk i mange sammenhænge.[Skovlyskolen].
ISBN 87-7047-108-8

4117 *Holm, H.*
Trørødskolens pædagogiske indhold.
Arkitekten. Årgang 75, 1973, side 3: ill.

4118 *Hougaard Nielsen, Peer*
Trørødskolens udformning / arkitekterne Peer Hougaard Nielsen & C. J. Nørgaard-Pedersen.
Arkitekten. Årgang 75, 1973, side 4-6: ill.

4119 *Rørbæk, Birthe*
Vedbæk ny skole.
dpa. Årgang 13, 1975, nr. 10, side 12-14, 31-32: ill.
Arkitekter: Peer Hougaard Nielsen og C. J. Nørgaard-Pedersen.

FORSIKRING OG FORSORG

4120 *Søvad, C. E.*
Seminariet på gaden for at diskutere nedskæringer.
Børn & unge. Årgang 6, 1975, nr. 19, side 7: ill.
Holte Børnehaveseminarium.

4121 *Johansen, Ejler*
Analyse-arbejde skar toppen af nedskæringer.
Børn & unge. Årgang 7, 1976, nr. 42, side 10-11: ill.
Daginstitutionsforhold i Søllerød kommune (1. del).

4122 *Johansen, Ejler*
Stor afstand mellem mål og daglige muligheder.
Børn & unge. Årgang 8, 1977, nr. 1, side 6: ill.
Daginstitutionsforhold i Søllerød kommune (2. del).

4123 *Hansen, Sven*

Lang tids anbringelse på institution kan give varige skader.
Børn & unge. Årgang 5, 1974, nr. 16, side 11-13: ill.
Børnehjemmet Jacob Michaelsens Minde (Aggershvile, Aggershvile Allé 1, Skodsborg).

4124 *Højberg, Leo*
Hvad er der blevet af Elleslettegård?
Vanførebladet. Årgang 52, 1978, side 79-80: ill.

4125 *Harpøth, Ulla*
Ridning for handicappede: terapi og sport. – Kbh.: Clausen Bøger, 1977. – 61 sider: ill.
Side 47: Elleslettegaard og Vedbæk Rideklub.
ISBN 87-11-03818-7

4126 *Branderup, Kirsten*
Hvad gør man i dag for at ophæve døv-blindes isolation? – Odense: Omsorgsseminariet: Fredericia: Kirsten Branderup, 1977. – 19 blade, [13] blade: ill.
Side 4-6, 10: Hjemmet for Døv-blinde, Nærum.
Specialopgave, Omsorgsseminariet, Odense.

TOPOGRAFI

Søllerød Kommune i alm.

4127 *Sandfeld, Gunnar*
Søllerød som det var engang. – [Nærum]: Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune, 1972- . – bind: ill.
5. samling: Gennem Vedbæk på kryds og tværs. – 1978. – 266 sider: ill.
ISBN 87-87113-23-6

4128 *Linder, Bernhard*
Dejlige Nordsjælland = Tourist in North Zealand = Tourist in Nordseeland / [af] Bernhard Linder og Birger Kristensen. – Frederikssund: Thorsgaard, cop. 1978. – 176 sider: ill.
Side 132-137, 166: Søllerød.
ISBN 87-980422-1-1

Bebyggelser

4129 Trafik og Miljø
Grisestien – for de tohjulede og tobenede.
Cyklister. Årgang 43, 1977, side 24-25: ill.
Forfattere: Niels Jensen, Niels Tamborg, Steffen Holm, Jens Erik Larsen, Margit Stein, Arne Vestergaard Petersen.

4130 *Stephensen, Hakon*
Turen op langs kysten.
Folk og minder fra Nordsjælland. Årgang 33, 1978, side 18-25: ill.
Side 22-23: Strandmøllen og Skodsborg Palæ.

Gårde og lyststeder

4131 *Granild, Sigurd*
»Studenterhytten« på Søllerød Kirkegård.
Søllerødbogen. Årgang 1978, side 132-142: ill.
Søllerødvej 29.
ISSN 0085-6339

NATURFORHOLD

Geologiske forhold

4132 Søllerød. Teknisk Forvaltning
Vejle Sø: status 1977. – [Holte]: Søllerød Kommune, Teknisk Forvaltning, 1978. – 46 sider: ill.

Plantevækst

4133 *Tage-Jensen, A.*
Jægersborg Skovdistrikt 24. oktober 1970 / [af] A. Tage-Jensen & P. Chr. Nielsen.
Dansk dendrologisk årsskrift. Bind 3 II, 1970, side 216-219: ill.
Ekskursion til Jægersborg Hegn, Rådvad, Stampen og »Wesselminde«s marker.

4134 *Fabritius Buchwald, N.*

Ekskursion til Ravnholm skov den 21. juli 1973 / af N. F. Buchwald.
Friesia 1976. Bind XI, hæfte 2, side 148-149.
Svampeekskursion.

LANDBRUG OG FISKERI

Landbrugshistorie

4135 *Dieckmann Rasmussen, Jørgen*
Bønderne og udskiftningen: en undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning. – Kbh.: JDR: i kommission hos Landbohistorisk Selskab, 1977. – 167 sider.
Side 19, 22, 30, 50-51, 53, 79, 85, 111: [Udskiftningen i Søllerød].
Oprindelig specialopgave i historie ved Københavns Universitet.

Skovbrug

4136 *Bruun-Møller, Povl*
Om at flette pilehegn.
Illustreret Familie Journal. Årgang 101, 1977, nr. 44, [side 63]: ill.
Nordisk Pileavl ved Carl Jensen, Byageren 11, Nærum (tidligere: Dansk Salix Industri, Nærumgårdsvej 8).

Gartneri og havebrug

4136a Foreningen af Danske Landskabsarkitekter
Danske parker og haver = Danish parks and gardens. – Ny udgave. – Kbh.: Foreningen af Danske Landskabsarkitekter. [1975]. – 60 sider.
Side 19-20: Søllerød [kommune].
Tidligere: 1. udgave 1967.

Kroer og hoteller

4137 *Helles, Vibeke*
Her er godt at spise efter traveturen.
Alt om mad. 1978, nr. 11, side 26-27: ill.
Bl.a. om Jægerhuset, Holte.
ISSN 0105-6107

SAMFÆRDSEL

4138 *Vilhof, Preben*
Kollektiv bytrafik specielt med henblik på Københavns omegn: licentiatafhandling. – Lyngby, 1976. – XI, 302 blade: ill. – (Rapport / ivtb, Instituttet for Vejbygning, Trafikteknik og Byplanlægning, Danmarks tekniske Højskole; nr. 2).
Side 227-265: Del D: planlægning af den kollektive trafik i Søllerød kommune.

4139 *Gunnarsson, Bjarni*
Trafiksanering i Søllerød: eksamensprojekt / [af] Bjarni Gunnarsson og Gísli G. Jónsson. – Lyngby, 1976. – 166 blade, [6] tavler: ill. (Rapport / ivtb, Instituttet for Vejbygning, Trafikteknik og Byplanlægning, Danmarks tekniske Højskole; nr. 5).

Vejtrafik

4140 Rapport fra STIKK / [Samarbejdsgruppen for trafiksikkerhed i kommunerne i Københavns-området, STIKK]. – 1-. – Charlottenlund: STIKK: Sekretariatet, Gentofte Kommunes tekniske Forvaltning, cop. 1977-.
Statistisk årbog.
ISSN 0105-6965

Jernbanetrafik

4141 *Zinglersen, Bent*
Fin museumsgenstand i Søllerød / [af] B. Z.

Dansk jernbaneblad 1973, nr. 1, side 27.
En kopi af Nærum stationsbygning, der blev opført i 1899, samt kopi af det første tog på banen. Findes på Søllerød Kommunes museum.

4142 *Zinglersen, Bent*
Sælsomme pæle ved Kystbanen / [af] B. Z.
Dansk jernbaneblad. 1973, nr. 6, side 15.
Ved Strandmøllen.

4143 *Hansen, Ole*
Historiske minder at værne om: en registrering af bevaringsværdige bygninger vil omfatte mere end stationer / [af] O. H.
DSB bladet. 1978, nr. 4, side 12: ill.
Kystbanen; Skodsborg station.

Postvæsen

4144 *Brun-Pedersen, Mads*
Bypostkommentarer.
Nordisk filatelistisk tidsskrift. Årgang 82, 1975, side 10-15.
Side 10-11: Holte Landpost.

Søfart

4145 *Zinglersen, Bent*
Københavns havne: fortid og nutid. – Kbh.: Samleren, 1977. – 152 sider: ill.
Side 135: Vedbæk havn. Side 135-136: Indlandshavne: Furesøen.
ISBN 87-568-0422-9

INDUSTRI OG ERHVERV

4146 *Ledgaard, Jens*
150.000 tons olie i Furesøen? / [af] Ledgaard.
Ingeniøren. Årgang 3, 1977, nr. 51, side 2: ill.
Optrykt i: Energilagring / redaktion: Sinja Sveinsdottir. – [Kbh.]: [Teknisk Forlag], [1978]. – Side 20: ill.
Lagring af solenergi.

Mølleå-værkerne

4147 *Collin, Bent*
Hvad går Mølleåplanen ud på?
Nyt og noter fra kulturmuseerne. 1977, nr. 124, side 1-13: ill.

4148 *Kisling, H. M.*
Industien og dens pionerer i Danmark. – [Kbh.]: Borgen, cop. 1978. – 226 sider: ill.
Side 53, 82-92: Mølleåen. – Side 178-180, 204, 209: Strandmøllen. –Side 194: Kulsviervej i Ravneholm skov.
ISBN 87-418-4273-1

4149 Noget om knive / produceret ... af Bergenholz & Arnesen a-s; i samarbejde med Grete Grumme ... og Einar Skov. – [Brønderslev]. Ginge Raadvad A/S, [1978]. – 50 sider: ill.
Side 9-11: [Povel Utzon Buch]: Noget om Raadvad.

4150 *Hvidt, Kristian*
Ti'eren gennem tiderne: danske pengesedler 1801-1976. – [Kbh.]: R. Henriques jr.: stilles til rådighed for boghandelen gennem Gad, cop. 1976. – 51 sider: ill.
Side 14-15: Strandmøllen Papirfabrik.
ISBN 87-12-34437-0

4151 *Damsbo, Ebbe*
Hos den gamle papirdreng i kuskehuset ved røverhøjen.
Papir posten. 1978, nr. 1, side 4-5, 23, 28: ill.
Kaj Schmidt beretter om Nymølle og Ørholm papirfabrikkerne i årene omkring 1. verdenskrig.

Teknisk hygiejne

4152 Søllerød
Regulativ om kemikalieaffald i Søllerød kommune. – Holte: Søllerød Kommune, Kommunalbestyrelsen, [1977]. – 2 sider.

4153 Miljøstyrelsen
Måling af ekstern støj fra virksomheder: prototypemålinger. Bilag 1.
Nyt fra miljøstyrelsen. 1978, nr. 3, bilag 1, [16 sider]: ill.
Autolakeringsfirmaet N. C. Jensen & Søn ApS., Skovlytoften 9 & 15, Holte.

Brandvæsen

4154 *Balslev, Henrik*
Søllerød brandvæsen: Søllerød kommunale brandkorps.
Strålerøret. Årgang 22, 1976, nr. 4, side 1, 4-6: ill.

4155 Milliontab ved voldsom brand i klubhus: Yachtklubben »Furesøen« (1971), Holte, 1976.02.05., kl. ca. 06.20. – (Det skete i ...).
Brandværn. Årgang 2, 1976, nr. 5, side 38-39: ill.

4156 *Thoke-Jensen, Claus*
Elleslettegård: 27. august, kl. 12,32. – (Sket siden sidst ...).
Strålerøret. Årgang 22, 1976, side 7-8: ill.
Brand.

4157 Uheldig afbrænding af affald: Langagergård, Trørød. 1977.05.21. – (Det skete i ...).
Brandværn. Årgang 3, 1977, nr. 8, side 41, 43: ill.

Arkitekturhistorie i alm.

4158 Det Særlige Bygningssyn. Sekretariatet
Fredede bygninger / Det Særlige Bygningssyn, sekretariatet.
-- Supplement 1972-77. – [Kbh.]: [Det Særlige Bygningssyn, sekretariatet], 1977. – 18 løsblade.
Side 5: Vedbæk Strandvej 335. Hovedbog se nr. 3594.

4159 Kunstakademiet. Arkitektskolen. Institut 3D. Storgruppe IV
Rækkehuse: et sammenlignende studiemateriale af 18 danske rækkehusbebyggelser. – [Kbh.]: Kunstakademiets Arkitektskole, Storgruppe IV, Institut 3D, 1977. – 147 sider: ill.
Side 78: Kædehusbebyggelse i Nærum 1946. Arkitekt: J. Houmøller Klemmensen. – Side 79: Søllerød Park 1956. Arkitekter: Eva og Nils Koppel. – Side 78, 86-91: Parcelgården 1950. Arkitekt Palle Suenson.

4160 *Kjær, Poul*
Flere beskyttede boliger er sagen nu. / [af Poul Kjær].
Bolignyt. 1978, nr. 2, side 12-13: ill.
Beskyttede boliger på Rundforbivej, Nærum.

Kirkebygninger

4161 Konkurrence om en kirke i Gammel Holte.
Arkitekten. Årgang 77, 1975, side 305-311: ill.
Arkitekter: Halldor Gunnløgsson & Jørn Nielsen; Flemming Hertz, Ole Ramsgaard Thomsen, Marianne Ingvartsen; Birthe og Thorkel Dahl, Anders Halse; Inger og Johannes Exner; J. O. Spreckelsen og E. Bystrup.

Bebyggelser

4162 Hovedstadsrådet
Regionplanens 1. etape: 1977-1992. – Kbh.: Hovedstadsrådet, 1978. – 145 blade: ill.
ISBN 87-87536-10-2.
– – [Bilag]. – [Kbh.]: [Hovedstadsrådet], [1978]. – 6, 6, 29 sider: ill.

4163 *Kjær, Poul*
Sanering på Frederiksberg og byfornyelse i Nærum.
Bolignyt. 1977, nr. 4, side 4-5: ill.
»Nærum Søpark«.

Servicecentre

4164 Institut for Center-Planlægning
Detailhandelen – analyse og prognose. – [Holte]: Søllerød Kommune, 1977. – 89 sider: ill. & 1 kortbilag.
Samhørende med nr. 4087.
ISBN 87-7460-054-0

Trafikanlæg

4165 Justitsministeriet
Færdselslovens § 40: nye former for trafiksanering: betænkning fra den af justitsministeren den 8. september 1976 nedsatte arbejdsgruppe. – (Kbh.]: [Justitsministeriet], 1978. – 140 sider: ill. – (Betænkning; nr. 827).
Side 30-31: Søllerød. – Side 49, 101: Holte. – Side 53, 104: Øverød.
ISBN 87-503-2350-4

Kunstværker i offentlig eje

4166 Nærumgårdskolen
Nærumgårdskolen 1978. – [Nærum]: Nærumgårdskolen, 1978. – [16 sider]: ill.
Om kunstnerisk udsmykning af trappepartiet ved skolens hovedindgang. Kunstner: Morten Nielsen.

Kunstværker med motiv fra Søllerød Kommune

4167 *Sinding, Erik*
Kobberstik med Søllerød-motiver.
Søllerødbogen. Årgang 1978, side 67-84: ill.
ISSN 0085-6339

4168 *Sinding, Erik*
Søllerød på raderede blade: en billedbog: 32 raderinger gengivet som en vandring fra Furesøen gennem det gamle Søllerød til Strandmøllen. – Herning: Poul Kristensen, 1978. – 38 sider: ill.
ISBN 87-7468-090-0

DIVERTISSEMENTER

4169 Søllerød Scenen
... et tilbageblik på sæsonen. 1976/1977. – 1978. – [12 sider]: ill.

Sport og friluftsliv

4170 *Uldal, Lise*
8 år gammel svømmehal skal repareres for millionbeløb.
Ingeniøren. Årgang 4, 1978, nr. 1, side 1, 12: ill.
Rundforbi Stadions svømmehal.

4171 Søllerød Golfklub.
Golf. 1973, nr. 4, side 37: ill.
Gammel Holtegård.

4172 *Krøll, Jørgen*
Så blev Søllerød indviet.
Golf. 1975, nr. 7, side 14-15: ill.
Søllerød Golfklub.

LITTERATUR OG SPROG

Stednavneforskning

4173 *Kousgård Sørensen, John*
Danske sø- og ånavne. – Kbh.: [Institut for Navneforskning]: i kommission hos Akademisk forlag, 1968-. – bind.
[Bind] 3: H-J. – 1978. – 259 sider. – (Navnestudier / udgivet af Institut for Navneforskning, nr. 15).
Side 93: Hjortedam (ved Frederiksholm nordvest for Vedbæk).
ISBN 87-500-1797-7

ARKÆOLOGI

4174 De levede og døde ... for 7000 år siden: en undersøgelse af gravpladsen på Bøgebakken i Vedbæk / af Svend Erik Albrethsen ... et al.
Nationalmuseets arbejdsmark 1976, side 5-23: ill.
Forfattere: Svend Erik Albrethsen, Verner Alexandersen, Erik Brinch Petersen og Jørgen Balslev Jørgensen.
ISBN 87-480-0096-5

4175 *Albrethsen, Svend Erik*
Excavation of a mesolithic cemetery at Vedbæk, Denmark / [by] Svend Erik Albrethsen and Erik Brinch Petersen.
Acta archaelogica. Årgang 1976, vol. 47 (1977), side 1-28: ill.
Bøgebakken, Vedbæk.
ISSN 0065-101X

4176 *Brøndsted, Johannes*
De ældste tider: Danmark indtil år 600 / billedredaktion Mogens Rud. – [Kbh.]: Politiken, 1977. – 543 sider, [10] tavler: ill.
Særudgave af Danmarks historie, bind 1.
Side 89, 95-96: Bøgebakken, Vedbæk.
ISBN 87-567-2699-6

4177 Nationalmuseet
Danmarks oldtid / [Nationalmuseet]. – [Ny udgave] / tekst: Jørgen Jensen, Elisabeth Munksgaard, Thorkild Ramskou; fotos: Lennart Larsen m.fl. – Kbh.: [Nationalmuseet], cop. 1978. – 80 sider: ill.
Side 14-16: Udgravningerne Bøgebakken, Vedbæk.
ISBN 87-480-0167-8

4178 *Petersen, Peter Vang*
Stammebåd fra ældre stenalder / [af] P. V. P. – (Glimt fra arbejdsmarken).
Nationalmuseets arbejdsmark 1976, side 168: ill.
Maglemosen ved Vedbæk.
ISBN 87-480-0096-5

4179 *Knudsen, Svend Aage*
Bronzehalsringe fra Trørød: et offerfund fra slutningen af yngre bronzealder.
Søllerødbogen. Årgang 1978, side 85-131: ill.
ISSN 0085-6339

PERSONALHISTORIE

Slægts- og familiehistorie

4180 *Rechnitzer, Ady*
»Sømærket«: et Vedbækhjem gennem 4 generationer.
Søllerødbogen. Årgang 1978, side 9-66: ill.
Slægten Friderichsen, Strandvej 392, Vedbæk.
ISSN 0085-6339

Enkeltbiografier

Hansen, Frederik, født 1908, brandinspektør

4181 *Balslev, Henrik*
Frederik Hansens 50 års jubilæum.
Strålerøret. Årgang 24, 1977, nr. 2, side 6-7: ill.
50 års jubilæum i Søllerød kommunes brandvæsen.

Iversen, Marie, født 1897

4182 *Iversen, Marie*
Marie / [redaktion ved Ida Elisabeth Hammerich]. – Kbh.: Forum, 1978. – 287 sider: ill.
Side 118-120: Om tjeneste hos bankier B. D. Adler, »Villa Nella«, Rundforbivej, Nærum, ca. 1915.
ISBN 87-553-0714-0

Melchior, Helga, 1893-1977

4183 *Margolinsky, Jul.*
Helga Melchior.
Jødisk Orientering. Årg. 48, 1977, nr. 4, side 16.
Nekrolog. (1893-1943 Henriksholm, Vedbæk).

Methling, Finn, født 1917, forfatter

4184 *Methling, Finn*
Min første mohikaner. – [Kbh.]: Gyldendal, 1978. – 132 sider.
Side 17, 41, 69-70: Villa Toften, Øverød. – Side 50: Næsseslottet. – Side 78-87: Pensionat, Dronninggårds Allé, Holte, ved Store Kalv. – Side 113-114: Krags Mose.
ISBN 87-01-68442-6

Sandfeld, Gunnar, født 1908, historiker, lektor

4185 Limfjordsluft: en hilsen til Gunnar Sandfeld på 70 års dagen: 26. april 1978 / [under redaktion af Annalise Børresen og Benny Boysen]. – [Holte]: Historisk-topografisk Selskab for Søllerød Kommune; [Struer]: Struer kommune: i kommission hos Christensens Bogtrykkeri, [1978]. – 50 sider: ill.
Indhold: Finn H. Lauridsen: En før-tale til Gunnar Sandfelds 70 års dag. Gunnar Sandfeld: Limfjordsluft (side 21-22 barndomserindringer fra Holte. Oprindelig privattryk 1950). Bibliografi over Gunnar Sandfelds skriftlige arbejder.
ISBN 87-87223-03-1

BESTYRELSEN FOR
HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR SØLLERØD KOMMUNE

professor, dr. phil. Roar Skovmand, formand (tlf. (02) 89 33 38)
stadsbibliotekar Annalise Børresen, sekretær og redaktør
(tlf. (02) 800486)
ingeniør Werner Ruff, kasserer (tlf. (02) 800090)
museumsinspektør Nina Fabricius
boghandler Mogens Funch
advokat Eigil Koefoed
lærer Anita Mikkelsen
journalist Ady Rechnitzer
ekspeditionssekretær Ulrik Schou
viceborgmester, skoleinspektør Jørgen Schunck
lærer Ole Sørensen